MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Üniversitesi Yayınları No: 431
İlâhiyat Fakültesi Yayınları No: 2

HADÎS EDEBİYÂTI

Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri

Dr. İsmail L. ÇAKAN

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

HADİS EDEBİYATI

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ ÖĞRETİM PROGRAMLARI İÇİN

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

HADÎS EDEBİYÂTI

Çeşitleri — Özellikleri — Faydalanma Usulleri

Dr. İsmail Lütfi ÇAKAN

M. Ü. İlâhiyat Fakültesi
Hadîs Anabilim Dalı
Yardımcı Doçenti

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI No. : 431
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. : 2

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

Baskı - Dizgi :
DİZERKONCA MATBAASI
Tel. : 522 04 37
İSTANBUL — 1985

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ XIII
GİRİŞ 1

HADİS EDEBİYATININ OLUŞUM SAFHALARI 3
I. HADİSLERİN EZBERLENMESİ («HIFZ») 4
Ashâb-ı Kirâmın Hadisleri Ezberleme Sebepleri 5
II. KİTÂBET (KİTÂBETU'L-HADİS) 6
Sahifeler 12
Hemmâm b. Münebbih'in Sahifesi 14
III. TEDVİNU'L-HÂDİS (CEM'U'L-EHÂDİS) 14
IV. TASNİFU'L-KÜTÜB 17

BİRİNCİ BÖLÜM
TASNİF DEVRİ HADİS EDEBİYÂTI

TASNİF SİSTEMLERİ 23

I. 'ALE'R-RİCÂL TASNİF EDİLEN HADİS EDEBİYÂTI 26
A. MÜSNEDLER 26
1. et-Tayâlisî ve Müsned'i 27
2. Ahmed b. Hanbel ve Müsned'i 29
B. MU'CEMLER 35
1. et-Taberânî ve Üç Mu'cemi 36
2. Öteki Mu'cemler 39

II. 'ALE'L-EBVÂB TASNİF EDİLEN HADİS EDEBİYÂTI 40
A. MUSANNEFLER 40
1. İmam Mâlik ve el-Muvatta 41
2. Abdurrezzâk b. Hemmâm ve el-Musannef'i 44

B. CÂMİ'LER 46
1. el-Buhari ve Sahîh'i 47
2. İmam Müslim ve Sahîh'i 53

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

a. Sahîhân 58
b. Sahîhân'ın Mukâyesesi 59
c. Diğer Sahihler 60
3. et-Tirmizî ve Câmi'i 61
Üç Câmiin Mukâyesesi 68

C. SÜNENLER 70
1. Ebû Davud ve Sünen'i 71
2. en-Nesâî ve Sünen'i 75
3. İbn Mâce ve Sünen'i 78
4. ed-Dârimî ve Sünen'i 80
5. ed-Dârekutnî ve Sünen'i 84
6. el-Beyhakî ve es-Sünenu'l-kübrâ'sı 85

D. DEĞERLENDİRME 88
1. Sünenlerin Muhtevâ Değerlendirmesi 88
2. Musannef Türü Hadis Edebiyâtının Muhtevâ Karşılaştırması 89

İKİNCİ BÖLÜM
TASNİF DEVRİ ESERLERİNE DAYALI HADİS EDEBİYÂTI

I. TASNİF DEVRİ ESERLERİNE DAYALI HADİS EDEBİYÂTI 95

A. İSTİDRAK VE İSTİHRAC EDEBİYÂTI 96
1. el-Hâkim ve el-Müstedrek'i 97
2. Müstahreçler 98

B. ÖZEL SİSTEMLE MEYDANA GETİRİLMİŞ ESERLER 98
1. el-Beğavî ve Mesâbihu's-sünne'si 99
2. et-Tebrizî ve Mişkâtu'l-Mesâbih'i 100

C. DERLEME (CEM') NİTELİĞİNDEKİ HADİS ESERLERİ 101
1. Câmiu'l-usûl li ehâdisi'r-Resûl 102
2. Ali el-Mütteki ve Kenzu'l-ummâl'i 105
3. M. Ali Nâsıf ve et-Tâcu'l-câmi'i 106

D. ZEVÂİD EDEBİYÂTI 107
1. el-Heysemî ve Mecmeu'z-zevâid'i 108
2. İbn Hacer ve el-Metâlibu'l-âliye'si 108

E. BELİRLİ KONULARA AİT HADİS EDEBİYÂTI 109
1. el-Buhârî ve el-Edebu'l-müfred'i 109
2. el-Münzirî ve et-Terğib ve't-terhîb'i 110

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. en-Nevevî ve el-Ezkâr'ı 113
F. KIRK HADİS EDEBİYÂTI 114
G. ALFABETİK HADİS EDEBİYÂTI 115
1. es-Suyûtî ve el-Câmi'u's-sağîr'i 116
2. Gümüşhânevî ve Râmûzu'l-ehâdis'i 119
H. HALK DİLİNDE HADİS DİYE DOLAŞAN SÖZLERLE İLGİLİ EDEBİYÂT 120
1. es-Sehâvî ve el-Mekâsıdu'l-hasene'si 121
2. el-Aclûnî ve Keşfu'l-hafâ'sı 123
İ. HADİS DİYE UYDURULMUŞ SÖZLERLE İLGİLİ EDEBİYÂT 124
1. İbn Arrâk ve Tenzihu'ş-şeri'a'sı 125
2. Aliyyul-kâarî ve Mevzûâtı 126
II. ŞERH EDEBİYÂTI 129
A. ŞERH HAKKINDA GENEL BİLGİLER 130
1. Şerh İhtiyâcı 131
2. Şerhlerin Karakterleri 132
3. Şârihin Uyması Gerekli Âdâb 133
4. Şerh Edebiyâtının Tenkidi 135
B. MEŞHUR ŞERHLER 137
1. el-Hattâbî ve Meâlimu's-sünen'i 137
2. el-Beğavî ve Şerhu's-sünne'si 140
3. en-Nevevî ve el-Minhâc'ı 141
4. Buhârî Şerhleri 142
a. İbn Hacer ve Fethu'l-bari'si 143
b. el-Aynî ve Umdetü'l-kari'si 144
c. el-Kastallânî ve İrşâdü's-sârî'si 148
5. Aliyyu'l-Kaarî ve Mirkâtu'l-mefâtih'i 149
6. el-Azîmâbâdî ve Avnu'l-ma'bûd'u 150
7. es-Sehârenfûrî ve Bezlu'l-mechûd'u 151
8. el-Mübârekfûrî ve Tuhfetu'l-ahvezî'si 152
9. Muvatta' Şerhleri 153
a. el-Bâcî ve el-Müntekâ'sı 154
b. es-Suyûtî ve Tenviru'l-havâlik'i 154
c. ez-Zürkânî ve Şerhu'l-Muvatta'ı 155
C. HAŞİYE VE TA'LİKLER 155
D. HADİS LÜGATLERİ 157
1. ez-Zemahşerî ve el-Fâik fî ğaribi'l-hadis'i 157
2. İbnu'l-Esîr el-Cezerî ve en-Nihâye fî ğaribi'l-hadis'i 158

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HADİS USÛLÜ EDEBİYÂTI

I. HADİS USÛLÜ EDEBİYÂTI 162
A. MÜTEKADDİMÛNA AİT USÛL ESERLERİ 164
1. er-Râmehurmüzî ve el-Muhaddisu'l-fâsıl'ı 164
2. el-Hâkim ve Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs'i 165
3. el-Hatîb el-Bağdâdî ve el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye'si 165
B. MÜTEAHHİRÛNA AİT USÛL ESERLERİ 166
1. Kadı İyaz ve el-İlmâ'ı 167
2. el-Meyancî ve Mâ lâ yese'u'l-muhaddise cehluh'u 168
3. İbnu's-Salâh ve Ulûmu'l-hadîs'i 169
4. Ulûmu'l-hadîs'e Dayalı Usûl Eserleri 170
a. en-Nevevî ve et-Takrîb'i 170
b. İbn Kesir ve İhtisâru Ulûmi'l-hadîs'i 171
c. İbn Hacer ve Nuhbetü'l-fiker'i 172
5. es-Suyûtî ve Tedrîbu'r-râvî'si 173
6. el-Kaasımî ve Kavâ'idü't-tahdîs'i 174
7. Tâhir el-Cezâirî ve Tevcîhu'n-nazar'ı 175
II. YENİ HADİS USÛLÜ ÇALIŞMALARI 175

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
HADİS EDEBİYÂTINDAN FAYDALANMA USÜLLERİ

HADİS EDEBİYÂTINDAN FAYDALANMA USÜLLERİ 181
I. HADİS EDEBİYÂTINDAN HADİS BULMAKTA FAYDALANMAK 182
A. HADİSLERİN KAYNAĞINI BULMAKLA İLGİLİ ESERLER 183
1. Etraf Kitapları ve Zehâiru'l-mevârîs 183
2. Miftahlar 185
3. Müsteşriklerce Hazırlanmış Fihristler 186
a. Miftâhu künûzi's-sünne 186
b. Concordance 189
Bir Uygulama 191
B. BİR HADİSİN KAYNAĞINI BULMAKTA İHTİMALLER VE BAŞVURULACAK ESERLER 208
1. Araştırılacak Olan Söz Hadistir 208
a. Hadisin Metni Bilinir 208
aa. İlk kelimesi bilinir 208
bb. Herhangi bir kelimesi bilinir 208

b. Hadîsin konusu bilinir 208
c. Hadîsin Sahâbî ravîsi bilinir 208
d. Hadîsin pek belirgin bir özelliği bilinir 209
2. Araştırılacak Sözün Hadîs Olduğu Kesin Belli Değildir 209
a. Halk dilinde dolaşan sözlerdendir 209
b. Hadîs diye uydurulmuş sözlerdendir 210

C. TAHRİC EDEBİYÂTI 212

II. HADİS EDEBİYÂTINDAN ISTILAH BULMAKTA FAYDALANMAK 213

A. HADİS TERİMLERİYLE İLGİLİ ARAPÇA ESERLER 214
1. Mu'cemu'l-mustalahâti'l-hadîsiyye 214

B. HADİS TERİMLERİYLE İLGİLİ TÜRKÇE ESERLER 214
1. «Hadîs Istılahları» 214
2. «Hadîs Terimleri Sözlüğü» 215

III. HADİS EDEBİYÂTINDAN ŞAHIS («RİCÂL») BULMAKTA FAYDALANMAK 215

A. RİCÂL EDEBİYÂTI 216

1. Ricâl Tanıtımı İle İlgili Edebiyât 216
a. Genel Nitelikli Tanıtım Edebiyâtı 216
aa. İbn Sa'd ve et-Tabakâtü'l-kübrâ'sı 216
bb. el-Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr.i 219
cc. Ebu Nu'aym ve Hilyetu'l-evliyâ'sı 220

b. Özel Nitelikli Tanıtım Edebiyâtı 222

aa. Belli Râvî Tabakalarına Ait Eserler 222
İbn Abdilberr ve el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb'ı 223
İbnu'l-Esîr ve Üsdu'l-ğâbe'si 224
İbn Hacer ve el-İsâbe'si 226

bb. Belli Kitablara Ait Rical'le İlgili Edebiyât 229
el-Cem'u beyne ricâl's-Sahîhayn 228
İs'âfu'l-mubatta' bi ricâli'l-Muvatta' 229
Kütüb-î Sitte Ricâli ile İlgili Eserler 229
Tehzibu't-tehzîb 230

cc. Belli Vasıflara Sahip Ricalle İlgili Eserler 231
Tezkiretu'l-huffâz 231
Kitâbu's-sikât 232
el-Muğnî fi'z-zuafâ 232
Mizânu'l-i'tidal fî nakdi'r-ricâl 233

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dd. Belli Bölge Ricali ile İlgili Eserler 234
Tarihu Bağdad 234
Dımeşk (Şam) Tarihi 235
Târîhu Isfahân 236

2. Ricâl Tenkidi İle İlgili Edebiyât 236
İbn Ebî Hâtim ve Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl'i 237

B. BİR HADİS RÂVİSİNİ BULMADA İHTİMALLER VE FAYDALANILACAK ESERLER 238

IV. HADİS EDEBİYÂTINDAN FAYDALANMAKTA YENİ İMKANLAR 245

SONUÇ 246

Ek : 251

Şiî Hadîs Edebiyâtı 251
Türkiye'de Hadîs Çalışmaları 254

BİBLİYOGRAFYA VE İNDEKSLER 263

BİBLİYOGRAFYA 265

ŞAHIS İSİMLERİ İNDEKSİ 268

KİTAP İSİMLERİ İNDEKSİ 276

TERİMLER, YER, MÜESSESE, GRUP VE KABİLE İSİMLERİ İNDEKSİ 282

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÖNSÖZ

İlimler tarihinin müstakil bir bilim dalı haline gelmesiyle ilimlerin literatürünü tümüyle tesbit ve tanıtma faaliyetleri yoğunluk ve hız kazanmıştır. Kültür kökenlerinin araştırılması açısından da bu tür tetkik ve tanıtmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Hadis Edebiyâtının tanıtılması, bütünüyle dinî edebiyâtın kaynak ve metod olarak dayandığı ilmî zemini gözler önüne sermek anlamına geleceği için ayrıca ve fevkalâde önemi haizdir. Zira Kur'an ilimleri ile ilgili eserler incelendiği zaman, bunların baştan sona hâdislerle, daha doğrusu sünnete ait verilerle dolu olduğu görülecektir. Tarih olarak daha sonraki dönemlerde müstakil bir hüviyet kazanmış olan Fıkıh, Kelâm, Tarih v.s. ilimlerin de hadislerle beslenmiş oldukları açıktır.

Hadis ilminden önce, mesele olarak ortaya çıkan Kur'an ilimlerinden, en son istiklâlini kazanmış bilim dallarına kadar tüm ilimlerin literatürü k a y n a k olarak hadislere dayandığı kesindir. «Kur'ân ile birlikte hadis, müslümanlara kendi içtimaî bünyelerinin ana temelleri olarak hizmet etmiştir. Çeşitli ilimler bu ikili kaynaktan doğmuştur..»[1]

Öte yandan hadisçilerin, bulup titizlikle uyguladıkları isnad sistemi denilen metodoloji Hadis Edebiyâtından diğer dinî ilimlere intikal etmiştir. Bu da Hadis İlmi ve Edebiyâtının m e t o d açısından dinî ilimlere ve edebiyâta tesirini göstermektedir. Netice olarak «Hadis ve Kur'ân'ın, Arapların bütün ilmî faaliyetlerinin temeli olduğunu söylemek mübâlağa olmayacaktır»[2].

«Hadisin muhafaza ve neşri hususunda ashâbın (ve müslümanların) dikkate şâyan faaliyeti, dünya edebiyât tarihinde bir tanedir. Onların hadiste

---

1. Sıddıki, **Hadis Edebiyâtı Tarihi**, s. 39.
2. a.g.e., s. 30.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

geliştirdikleri isnad sisteminin varlığı, mükemmellik seviyesi, hadisin şeklî bakımdan tenkidine yardım olmak üzere meydana getirdikleri Esmâu'r-ricâl hakkındaki geniş edebiyât, muhtevâ tenkidine yarıyan Usûlu'l-hadîs edebiyâtı ve Peygamber adına uydurulan sözler hakkındaki mevzûât edebiyâtı dünya edebiyât tarihinde bugün dahi eşsiz durmaktadır...»[3]

Dînî ilimlere ait literatürün dışında kalan edebî mahsullerdeki dînî metin ve mazmunlarda da ağırlıklı şekilde âyet ve hadisler görülmektedir.

Hadis Edebiyâtının sayı olarak öteki dînî ilimlere ait literatürden farkını görmek için GAS gibi bir eserden bu ilim dallarına ayrılan sayfa adedlerine bakmak yeterli olacaktır.

Bütün bunlardan sonra Hadis Edebiyâtının ortaya çıkış, keyfiyet ve kemmiyet olarak dînî edebiyât içinde gerçekten müstesnâ bir yere sahip olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz.

Tabakât ve ricâl edebiyâtının gerçekten erken dönemde vücud bulmuş olmasına rağmen, literatürün tanıtılması yeterince bu gayretlerden nasibini alabilmiş değildir. Bugün elimizde İbnu'n-Nedim (438/1047) ve İbn Hayr el-İşbilî (575/1179)'nin Fihrist'leri, Kâtip Çelebi'nin (1067/1656) Keşfu'z-zunûn'u ve zeyli, Brockelman'ın (1868-1956) GAL'i ve Fuad Sezgin'in GAS'ı gibi eserlerde, genel edebiyât içinde birer bölüm olarak; el-Kettânî (1345/1929)'nin er-Risâletü'l-müstatrafe'sinde, Sıddîkî'nin Hadis Edebiyâtı Tarihi'nde, Abdülaziz ed-Dihlevî (1239/1824)'nin Bostânu'l-muhaddisin'inde ve M. A'zamî'nin Studies in early Hadith Literatüre'ünde Hadis Edebiyâtını meşhur ve ilk örnekleriyle tanıma imkânına sahip bulunmaktayız.

Türkçede Hadis Edebiyâtını tüm boyutlarıyla tanıtıcı herhangi bir kitab henüz bulunmamaktadır. Biz de bu çalışmamızda, memleketimizdeki eğitim öğretim kurumlarının pratik ihtiyaçlarını karşılamayı ana gâye ve esas çerçeve olarak benimsemiş bulunmaktayız. Bu yüzden de hadis edebiyâtı mahsullerinin hepsini değil, bazı türlerini önemli ve muteber örnekleri ve faydalanma usulleriyle birlikte tanıtmaya çalışacağız. Bu yolla, Hadis İlmi sahasında yüksek lisans ve doktora seviyesinde araştırma yapacak olanlara ö n b i l g i niteliğinde yardımcı olmak istemekteyiz.

Ayrıca çalışmamız, tam kronolojik bir nitelik taşımadığı için Hadis Edebiyâtı Tarihi gibi bir isim vermedik. Sadece «Hadis Edebiyâtı» demekle yetindik. «Hadis Edebiyâtı» ifâdesini, «Hadis Literatürü», «Hadis Kitapları» anlamında kullandık.

---

3. a.g.e., s. 28.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hadis Edebiyâtının oluşum safhalarına ayırdığımız GİRİŞ'ten sonra, birinci bölümde Tasnif Devri Hadis Edebiyâtını özellikleriyle birlikte tanıtmaya çalıştık. İkinci bölümde, Tasnif Dönemi Hadis Edebiyâtını esas alan, onlar üzerinde vücut bulan eserleri meşhur ve muteber örnekleriyle ele aldık. Hadis Usûlü Edebiyâtını ise, üçüncü bölümde müstakillen incelemeye çalıştık.

Dördüncü Bölümde de, hadis, ıstılah ve ricâl bulmakta Hadis Edebiyâtından faydalanma usul ve eserlerini inceledik ve örneklendirdik.

Böylece, genelde din ilimleri, özelde Hâdis İlmi sahasında araştırma yapacak olanlara hadis kaynakları ve faydalanma yolları konusunda derli toplu bir ön bilgi vermeye gayret ettik.

«Kolayca istifade edilebilir» olmayı, tanıtmak için ölçü aldık. Bu sebeple çalışmamızı basılmış eserler üzerinde yoğunlaştırdık. Ulaşılması imkânsız ya da güç olan yazma eserleri tanıtmayı, temel prensip olarak benimsediğimiz p r a t i k l i k açısından uygun bulmadık. Ama yeri geldikçe onlara işaret etmekten de geri durmadık.

Bu arada, tanıttığımız eserleri, bizzat elden geçirmeye dikkat gösterdik. Zaten iki yıldır M. Ü. İlâhiyat Fakültesi'nde açılmış bulunan Hadis Yüksek Lisans sınıflarında bu konular «Hadis Edebiyâtı» adı ile tarafımızdan daha geniş planda işlenmektedir. Bu kitap, bahis konusu ders notlarının, geliştirilmesi gerekli uzunca bir özetidir.

Bu çalışmanın şekillenmesindeki katkılarından ötürü muhterem hocam Yrd. Doç. Dr. M. Yaşar Kandemir Bey'e, tercüme müsveddelerini lütfederek A'zamî'nin anılan eserinden yararlanma imkânı veren sayın Doç. Dr. Hulusi Yavuz Bey'e ve fikirlerinden istifade ettiğim meslektaşlarıma teşekkürlerimi sunmaktan derin bir haz duymaktayım.

Eserin basılmasına karar veren üniversitemiz yayın komisyonu üyelerine de ayrıca teşekkür ederim.

Gelenekçi bir karaktere sahip olan Hadis İlmi'nin edebiyâtını meydana getirmiş bulunan, bu çalışmada isimlerini andığımız ve anmadığımız bütün geçmiş ulemaya Yüce Rabbimden rahmet diler, bu kitabın, memleketimizdeki pratik ihtiyaçları karşılamak maksadıyla kaleme alınmış olma özelliği içinde değerlendirileceğini umarım.

Dr. İsmail L. ÇAKAN
11 Ocak 1985 / 19 R. âhir 1405

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Peygamberimiz (s.a.) buyurmuştur:

«AMELLERİN DEĞER ÖLÇÜSÜ NİYETLERDİR. HERKESİN ELİNE GEÇECEK OLAN DA NİYET ETTİĞİDİR...»

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

GİRİŞ

HADİS EDEBİYÂTININ OLUŞUM SAFHALARI

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT

HADİS EDEBİYATININ OLUŞUM SAFHALARI

Hadis Edebiyâtına vücud veren hadis, «söz, fiil, takrîr, hılkî ve hulkî vasıf olarak Nebî *sallellahu aleyhi ve sellem*'e izâfe edilen her şeydir» diye tarif edilmektedir.

Hadis, Hz. Peygamber'in, t e b l i ğ ettiği vahyi açıklama *(«beyân»)* görev ve yetkisinden[1] kaynaklanmaktadır. Peygamberî beyân'ın yazılı metinleri ve bu metinler üzerindeki ilmî mesâiler hadis literatürünü, hadis edebiyâtını meydana getirmektedir.

Hadis metinlerinin veya daha kapsamlı bir ifâde ile, sünnete ait verilerin doğru olarak tesbit ve nakli ile ilgili çalışmalar, bir taraftan Hadis Edebiyâtının menşeine dair ilmî faaliyetleri oluştururken bir taraftan da Hadis Edebiyâtının teşekkülünde gözlemlenen safhaların tetkikini zorunlu kılmaktadır.

Sünnete ait bilgi ve belgelerin güvenilirliği ile de yakından alâkalı olan bu oluşum devri, modern hadis tetkiklerinde daima ve ısrarla söz konusu edilmektedir. Bu da özellikle müsteşriklerin, bilhassa bu ilk dönemdeki faaliyetlerin tesbit ve yorumunda tenkidci bir tavır takınmalarından ileri gelmektedir.

Hadis Edebiyâtını, çeşitleri, özellikleri ve faydalanma usulleriyle tanıtmaya çalışacağımız bu kitabta biz, anılan safhaları, söz konusu tenkidleri cevaplandırmak için değil, bizzat konumuz olan Hadis Edebiyâtının teşekkülünü anlatmak maksadıyla inceleyeceğiz.

Hadis Edebiyâtının teşekkülünde şu dört safha dikkat çekmektedir:

H ı f z (ezberleme),

K i t â b e t (hadislerin yazıya geçirilmesi),

T e d v î n (hadislerin yazılı metinler halinde resmen bir araya toplanması),

1 bk. en-Nahl (16), 44. Meâli şöyledir: «Kendilerine ne indirildiğini insanlara açıkca anlatasın diye sana da Kur'ân'ı inzâl ettik.»

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

T a s n i f (belli usullere göre kitablaştırma).

Aslında biz bu safhalara, *«hadisin günümüze intikal aşamaları»* olarak da bakabiliriz.

Şimdi sırasıyla bu safhaları görelim:

I. HADİSLERİN EZBERLENMESİ («HIFZ»)

Hadislerin yazıya geçirilmesi ile ilgili bir sonraki bahiste etraflıca izah edileceği gibi, başlangıçta, Kur'an'dan başka bir şeye düşkünlük gösterilmemesi ve önce Allah Kelâmı Kur'ân'ın kendine has özellikleri ile müslümanlar tarafından bir iyice benimsenmesi için Hz. Peygamber, hadislerinin yazılmasına müsaade buyurmamıştı. Kur'ân âyetlerinin tâbi tutulduğu, yazdırma, ezberleme ve kontrol gibi resmi muamelelerin hadislere uygulanmasını uygun bulmamıştı.

Belki de bu ilk yıllarda ve hattâ Mekke Devrinde Hz. Peygamber'in açıklamalarının az ve günlük pratik hayatla ilgili olmayışları bunda etkili olmuştu. Daha açık bir ifade ile, Mekke Devrinin özellikle ilk yıllarında tevhid inancıyla ilgili âyetler nâzil olmaktaydı. Mekke Toplumunun Allah inancı konusundaki yanlışları ortaya konulmaktaydı. Bu sebeple de Hz. Peygamber'e çok fazla açıklama görevi düşmemekteydi. O, daha çok inen âyetleri okuyarak insanları İslâm'a davet etmekteydi.

İslâm Sisteminin gerekleri daha sonraki yıllarda ve özellikle Medine Devrinde belirleneceği için açıklama ihtiyacı da daha çok o dönemde görülecekti. Bu sebeple hadislerin başlangıçta yazıya geçirilmesine gerek duyulmaması herhalde bu tabiî gelişme ile de yakından ilgilidir.

Burada şu noktaya da işâret etmek yerinde olacaktır: *Kitâbetü'l-hadîs* meselesini inceleyen eserler, hadisleri yazma izninin ilk kez ne zaman verildiğine dâir k e s i n ya da i h t i m â l î bir tarihten söz etmemektedirler. Bu da konuya ait tahminlerin sayısını çoğaltmakta ve fakat gücünü o nisbette zayıflatmaktadır.

Ayrıca, özellikle ilk yıllarda Müslümanlar arasında yazı yazmasını bilenlerin azlığı da dikkatten uzak tutulmaması gereken bir gerçektir. Netice olarak sahâbîler hadisleri;

a. *Müşâfehe yoluyla* (ağızdan),

b. *Müşâhede yoluyla* (Hz. Peygamber'in fiil ve tasviblerini görerek),

c. *Sema' yoluyla*, (Hz. Peygamber'den duymuş ya da O'nun fiillerini

görmüş bir başka sahâbîden işiterek) öğrenebiliyorlardı[2]. Çünkü hepsinin, her zaman Hz. Peygamber ile birlikte bulunmaları mümkün değildi.

Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemeye alışmış bulunan sahâbîler, aşağıda bir kısmını özetleyeceğimiz sebeplere bağlı olarak hadisleri de ezberlemişlerdir. Ancak hemen belirtelim ki, bu sebepler, yazma izninden sonra da, hadislerin ezberlenmesinde etkili olmuşlardır. Bizim burada asıl temas etmek istediğimiz, *hadislerin başlangıçta ve ilk iş olarak ezberlenmiş olmaları* tarihî gerçeğidir. Bunun için de hadislerin intikalinde ilk merhale «*Hadislerin Ezberlenmesi*» olmaktadır.

Ashâb-ı Kirâm'ın Hadisleri Ezberleme Sebepleri

Şimdi gerek başlangıçta, gerekse yazma iznini takib eden yıllarda hadislerin sahâbîler tarafından ezberlenmesinin sebeplerine kısa kısa işaret edebiliriz[3].

Herşeyden önce hadislerin, bir başka insan sözünde bulunması pek nâdir bir ifâde güzelliği ve özelliğine (*«üslûb»*) sahip bulundukları ile ashâbın, okuma-yazma bilmeyen ü m m î Arab Milletinden oldukları ve tabiî olarak, ümmînin hafızasına güveneceği ve dayanacağı gerçekleri bir arada düşünülecek ve değerlendirilecek olursa, hadislerin ezberlenmesinin pek tabiî bir netice olduğu kolaylıkla anlaşılacaktır.

Öte yandan, medeniyetin yoğunlaştırdığı sıkıntı ve problemlerden uzak, sade bir yaşayış da zihin berraklığı açısından oldukca önemli bir faktördü. Bu sebeple o günün insanları uzun hitâbe ve şiirleri bir kez dinlemekle ezberleyebiliyorlardı.

Hadislerin gerek başlangıçta gerekse daha sonraki dönemlerde ezberlenmesinin bir başka sebebi de *dini koruma ve yayma* («tebliğ, davet») görev ve şuurunun o günün müslümanlarının zihinlerinde iyice yer etmiş olmasıydı. Zira onlar, mutlu geleceklerinin ancak İslâm sâyesinde gerçekleşebileceğini iyice kavramışlardı. Nitekim Hz. Peygamber de, *«sözümü dinleyip belleyen ve belleddiklerini aynı şekilde başkalarına tebliğ edenlerin Al-*

2 Bilgi için bk. Ebu Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisun**, s. 53.

3 bk. Itr, **Menhec**, s. 37-39; Ebu Zehv, a.g.e., s. 65-79; Çakan, **Anahatlarıyla Hadis**, s. 100-104.

4. Ebû Davud, ilim 10; Tirmizi, ilim 7; İbn Mace, mukaddime 18; menâsik 76; Dârimi, mukaddime 24; Ahmed b. Hanbel, I, 437; III, 225; IV, 80, 82; V, 183.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lah yüzlerini ağartsın!»[4] buyurmuş, tebliğin önemli bir görev olduğunu duyurmuştu.

Hadisin ve sünnetin dindeki pek yüksek mevkii ve pratik değeri de ashâbı her konuda Hz. Peygamber'i takip etmeye zorluyordu. Rasulullah'tan kaptıkları her kelime ve bilgi, onların âdeta beyinlerine ve iliklerine işliyordu. Onlar bu bilgileri amel ve uygulama olarak ortaya koyuyor, fiilen yaşıyorlardı. Bu fiili durum ise, hiç şüphesiz, ezberlemeye vesile ve yardımcı, unutmaya da engel oluyordu. Çünkü sorumluluktan kurtulmanın olduğu kadar bilgiyi unutmamanın da en geçerli yolu onu yaşamaktı.

Hz. Peygamber, kendisinden sonra dini tebliğ sorumluluğunu yüklenecek olan ashâbı, bu büyük görevi başarı ile yapabilecek kıvama gelmeleri için hikmet ile eğitirdi. O'nun sözleri ne uzun ne de kısa olurdu. O, tane tane konuşurdu. O kadar ki, Hz. Âişe, «yanında bulunan herhangi bir kişi O'nun sözlerini kolaylıkla ezberleyebilirdi.»[5] demektedir. Bâzan da hâfızalarda iyice yer etmesi için Nebi (s.a.) sözünü üç kere tekrar ederdi[6].

Birer paragraf halinde oldukça özetleyerek değindiğimiz bu ve bunlara ilâve edilebilecek daha başka sebepler, bilhassa başlangıçta hadislerin ezberlenmesinde büyük rol oynamışlardır[7].

II. KİTÂBET (Kitâbetü'l-hadis=Hadislerin Yazıya Geçirilmesi)

«Kitâbetü'l-hadis», «Kitâbetü'l-ilm»[8] ve «Takyîdu'l-ilm»[9] deyimleriyle anlatılmakta olan hadislerin yazı ile tesbiti konusu, başlangıç açısından EZBER SAFHASI'nı takib etmekle beraber, elde mevcut müteârız hadisler dolayısıyla başlangıçtan beri münâkaşa mevzu edilegelmiştir.

Hadislerin yazı ile tesbit edilmesi, —münâkaşaları ve gösterilen çözüm yolları bir yana— sünnete ait bilgi ve belgelerin korunması, ve sonraki nesillere aktarılması ve Hadis Edebiyatının teşekkülü bakımından fevkalâde önemli bir merhaledir.

İşâret ettiğimiz bu büyük önemine binâen konu, Hadis Usûlü kitaplarında ele alınmış, hatta müstakil eserlere mevzû edilmiştir. Son zamanlarda ise konu, daha çok müsteşriklerin sünnet çevresindeki hatalı değerlendir-

5 Buhari, menâkıb 23; Müslim, fedâilu's-sahâbe 160.
6 bk. Tirmizi, menâkıb 9; Buhâri, ilim 30.
7 Geniş bilgi için bk. İtr, **Menhec**, s. 37-39; Çakan, **Anahatlarıyla Hadis**, s. 100-103.
8 bk. Buhâri, ilim 39.
9 bk. Hatib Bağdadi, **Takyidu'l-ilm**, thk. Y. el-Aş, Dımeşk, 1974.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI

meleri ve tenkid başlangıcı olarak hadislerin yazı ile tesbiti meselesini ele almaları dolayısıyla Müslüman müelliflerce ilmî araştırmalara mevzu edilmektedir.

Konu Etrafındaki Müteârız Hadisler

Ebu Said el-Hudrî (r.a.) Rasûlullah'ın şöyle buyurduğunu nakletmektedir:

لا تكتبوا عنى شيئا غير القرآن و من كتب عنى غير القـــرآن فليمحـه و حدثوا عنى ولا حرج و من كذب على متعمدا فليتبوأ مقعده من النار .

«Benim ağzımdan Kur'ân'dan başka hiçbir şey yazmayınız. Kur'ândan başka bir şey yazmış olan kimse varsa, derhal o yazdığını imhâ etsin. Ancak yazmaksızın benden dilediğiniz gibi rivâyet ediniz. Bunda bir beis yoktur. Bir de bile bile her kim bana isnad ederek yalan uydurursa Cehennem'deki yerine hazırlansın.»[10]

Bu hadisin sübûtu hakkında en küçük bir tereddüde yer yoktur. Çünkü, bu manada bir çok hadis varid olmuştur[11].

Öte yanda Abdullah ibn Amr'ın şu rivayeti yer almaktadır:

«Rasûlullah'dan duyduğum her şeyi ezberlemek maksadıyla yazıyordum. Kureyş beni bundan nehyetti ve «Rasulullah (s.a.) kızgınlık ve sukûnet hallerinde konuşan bir insan iken sen O'ndan duyduğun herşeyi nasıl yazarsın? dediler. Bunun üzerine yazmaktan vazgeçtim. Sonra durumu Rasulullah'a arzettim. Eliyle ağzına işâret ederek;

«— Yaz, canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki buradan haktan başka bir şey çıkmaz!» buyurdu»[12].

Ayrıca Hz. Ebû Hureyre (r.a.) de şöyle demektedir:

10 Müslim, zühd 72; Ahmed b. Hanbel, III, 12, 21, 39, 65. Bu hadisin diğer rivâyetleri için bk. **Takyidu'l-ilm**, 29-32; İbnu's-Salah, **Ulûmu'l-hadis**, s. 160; Hadis hakkındaki tenkidlere verilen cevap için bk. A. M. Şakir, **el-Bâisu'l-hasis**, s. 132-133.

11 bk. Hatib, **Takyidu'l-ilm**, 33-34; İbn Abdilberr, **Cami**, I. 76-84; el-Heysemi, **Mecmeu'z-zevâid**, I, 150.

12 Ebû Davud, ilm 3.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

«Nebî (s.a.) nin ashâbı içinde Abdullah b. Amr hariç, benden daha fazla hadis rivayet eden kimse yoktur. Abdullah yazar, ben yazmazdım.»[12]

Hz. Peygamber'in sağlığında hadislerin yazıldığına dair, *sayıları tevâtür derecesine varan* büyük bir sahâbî topluluğundan gelen bir çok hadis bulunmaktadır. Bu yüzden M. Hamidullah'ın isabetle belirttiği gibi «Hz. Peygamber'in hayatı boyunca hiçbir şeyin yazılmamış olduğu hususunda ileri sürülecek herhangi bir ifâdenin, manasızlık hudutlarına varan bir şüphe olduğu da muhakkaktır[14]. Hatta bir iki isnadı tenkid edilmiş bile olsa bizzat Hz. Peygamber'in: *«ilmi (hadisi) yazı ile tesbit ediniz!»*[15] buyurduğu da nakledilmiş bulunmaktadır.

Sübût ve sıhhatinde hiç şüphe bulunmayan bu iki grup hadis arasında açık bir çelişki göze çarpmaktadır. Kitâbetü'l-hadis meselesini vuzuha kavuşturabilmek için bu muteârız malzemeye bir çözüm bulmak gerekmektedir.

Çözüm :

İslam bilginleri bu iki grub hadisin arasını bulmakta değişik çözümler ileri sürmüşlerdir. Şimdi bunları sırasıyla görelim:

Hadisler arasında görülen ihtilafları gidermek amacıyla yazdığı eserinde İbn Kuteybe (276/889) şöyle demektedir[16]:

«Bu meselede iki çözüm yolu vardır:
Birincisi : Sünnetin sünnetle *nesh* edilmiş olmasıdır.

Bu demektir ki, Rasulullah, önce sözlerinin yazılmasını yasaklamış; sünnetin ezberlenemeyecek kadar çoğaldığını gördükten sonra da yazılmasına ve kaydedilmesine müsaade etmiştir.

İkincisi : Yazma izninin sadece Abdullah b. Amr'a mahsus olmasıdır. Çünkü Abdullah b. Amr, eski kitapları okumakta, Süryânice ve Arapça yazı yazmaktaydı. Onun dışındaki ashâb ümmî idi. Onlardan sadece bir-iki kişi yazı yazabilirdi. Onların da yazıları kusurlu idi. Nebî, onların yazmakta hatâ edebilecekleri endişesi ile onları hadisleri yazmaktan menetti. Fakat Abdullah b. Amr'ın yazısından emin olduğu için ona müsaade etti».

Hattâbî (388/998) ise, «yasağın önce olması muhtemeldir. Son durum ise yazının mübahlığıdır. Ayrıca: Nebî (s.a.). Kur'ân'a karışması ve okuyanı şaşırtmaması için hadislerin Kur'an âyetleriyle aynı sahifeye yazılması-

13 Buhari, ilim 39.
14 **Hemmam b. Münebbih'in Sahifesi**, trc. T. Koçyiğit, s. 26.
15 İbn Abdilberr, **Cami'**. I, 86. Hatîb, **Takyidü'l-ilm**, 69.
16 **Te'vilu muhtelifi'l-hadis**, s. 286-287.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nı yasakladı da denilmiştir. Yoksa BİZATİHİ YAZI YAZMANIN SAKINCALI OLMASI VE YAZI İLE HADİSİ KAYDETMENİN YASAKLANMASI gibi bir şey SÖZ KONUSU DEĞİLDİR»[17] diyerek yasağı, belli bir mekâna tahsis eden ve yazı ile ilmi kaydetmenin aslında sakıncalı olmadığını dile getiren dikkat çekici bir çözüm getirmiştir.

İlk Hadis Usûlü yazarı olarak bilinen er-Râmehurmuzî (360/917) de «Hadislerin yazılmasına Rasulullah'ın izin vermediğine dair Ebû Saîd'in rivayeti öyle sanıyorum ki, hicretten önceki ve bu işin Kur'an ile iştigalden alıkoymasından emin olunmadığı devir için geçerlidir»[18] diyerek n e s h görüşünü benimsediğini açıklamaktadır.

Yazma izninin, yazma yasağından sonra olduğu gerekçesiyle bir çok alimin benimsediği n e s h görüşü, Reşid Rıza tarafından tersinden benimsenmiştir. Yani ona göre izin önce, yasak sonradır[19].

Hemen kaydedilmelidir ki, n e s h görüşü, *nakilden istidlalle* elde edilmiştir. Halbuki öteki çözüm yollarının her birinin nakli istinadları bulunmaktadır. Yani, nesh'e açıkca delâlet edecek bir hadis bulunmamaktadır. Mekke'nin fethi günü Ebû Şah için Fetih Hutbesinin yazılmasını emreden Hz. Peygamber'in bu emri zaman bakımından son yıllara rastladığı için yazma izninin sonra olduğunu göstermektedir. Öte yandan Abdullah İbn Amr, vefat ettiği zaman es-S â d ı k a diye meşhur olan sahifesi yanında bulunmaktaydı. Şâyet —Reşid Rıza'nın dediği gibi— yazma yasağı sonra olsaydı, elbette Abdullah bu sahifesini yok ederdi.

Cumhûrun kabulüne mazhar olmuş gözüken n e s h çözümünü yakından tetkik ettiğimiz zaman onun «yeterli bir çözüm» olmadığı sonucuna varmak mümkündür. Zira eğer hadisleri yazma yasağı umumî (ve resmî) bir şekilde yürürlükten kaldırılmış («nesh») olsaydı, Rasulullah'dan sonra sahabe arasında görülen hadisi yazıya geçirmekten çekinme tavırlarının görülmemesi; hadisleri yazıp toplamak («tedvin») isteyenler aleyhine delillerin ortaya atılmaması gerekirdi.

Herşeyden önce, kitâbetin kitâbet olduğu için yasaklanmamış olduğu bir gerçektir. Hattâbî bu konuya işâret etmiş bulunmaktadır. Şayet yazma

17 bk. **Meâlimu's-sünen**, IV, 184

18 **el-Muhaddisul-fâsıl**, 386; Hatib, **Takyidu'l-ilm**, s. 9.

19 bk. Sıbâî, **es-Sünne ve mekânetüha**, s. 61 (Mecelletü'l-Menar x, 10'dan naklen). Ebu Zehv, Reşid Rıza'nın bu görüşünü münakaşa eder ve tutarsızlığını gösterir (bk. **el-Hadis ve'l-muhaddisun**, s. 220-236). A'zami de R. Rıza'nın, ulemânın görüşlerine muhâlif olan bu mutâleasını, «gerçek hiç bir temeli olmayan bir zann» olarak değerlendirmekte ve eleştirmektedir (**Studies** s. 24-25).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yasağı, bizzat kitâbetin sakıncalı olması dolayısıyla konulmuş olsaydı, daha sonra hiç kimseye, hiç bir gerekçe ile yazma izninin verilmemiş olması gerekirdi.

O halde aynı anda hem yasağın hem de iznin gerekçesi olabilecek bir sebeb aramak gerekmektedir[20]. Böyle bir sebep bizi n e s h 'den söz etmeden çözüme götürecektir.

«KUR'ÂNDAN BAŞKA BİR ŞEYE DÜŞKÜNLÜK GÖSTERİLMESİ VE BU YÜZDEN KUR'ÂN'IN TERKEDİLMESİ ENDİŞESİ» diye formüle edebileceğimiz bu ortak sebep aslında hadislerin yazıya geçirilmesine karşı çıkan sahâbilerin sözlerinde de mevcuttur. Meselâ Hz. Ömer, sünnete ait bilgileri yazdırmayı ve bir araya toplamayı düşünmüş, bu fikrini sahâbilere açıklamış, tasviblerini almıştır. Ancak bir ay süren istihâre sonunda kararını: «BEN HADİSLERİ YAZDIRMAYI İSTEMİŞTİM. HATIRLADIM Kİ SİZDEN ÖNCE BİR MİLLET, KİTAPLAR YAZMIŞLAR VE ONLARA ÖNEM VERMİŞLER VE ALLAH'IN (kendilerine göndermiş olduğu) KİTABINI TERKETMİŞLERDİ. ALLAHA YEMİN EDERİM Kİ BEN, ALLAH'IN Kİ TABINI BİR BAŞKA ŞEYLE ÖRTEMEM, ONA GÖLGE DÜŞÜREMEM» sözleriyle bildirmiştir[21].

Hz. Ömer'in dile getirdiği endişeyi içlerinde duyan sahâbiler, ona bu görüşünde karşı çıkmamışlar ve onun görüşünü paylaşmışlardır.

Kitâbetü'l-hadis meselesini müstakil bir eserde tetkike tabi tutan Hatîb Bağdâdî (463/1071) de «açıkca ortaya çıkmıştır ki, ilk asırda hadislerin yazılmasının hoş karşılanmaması, Allah'ın kitabına bir başka şeyi eş tutmamak veya bir başka şey sebebiyle Kur'ân'la meşguliyetten uzak kalmamak içindir»[22] diyerek gerçek durumu tesbit etmektedir.

N e s h 'den söz etmeden konuya ait hadisler arasındaki ihtilafı *«Kur'ân'dan başka bir şeye düşkünlük gösterilmesi ve bu yüzden Kur'ân'ın terkedilmesi endişesi»* ortak sebebiyle ortadan kaldırmak yani böyle bir endişenin bulunduğu yer ve zamanda yasağın; böyle bir endişenin bulunmadığı yer ve zamanda da iznin geçerli olduğunu düşünmek en doğru çözüm olmaktadır. Ahmed Naim'in ifâdesiyle «yerine göre nehiy hadisi ile de, izin hadisi ile de amel olunur. Nehiy hadisi, hıfzına güvenilir ve yazı yazarken sû-i hattı veya dikkatsizliği yüzünden iltibasa, tahrife meydan verir kimselere; ibâhe hadisleri de hâfızası gevşek ve yazısı okunaklı ve dürüst olanlara göredir.»[23]

20 bk. N. İtr, **Menhecu'n-nakd**, s. 43.
21 bk. **Hatîb, Takyîdu'l-ilm**, s. 49; İbn Abdilberr, **Cami**, I, 77.
22 **Takyîdu'l-ilm**, s. 93.
23 **Tecrid Tercemesi**, (mukaddime), I, 45-46.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu tür bir çözüm bizi, günümüzdeki bazı dinî grupların kendilerince muteber kabul ettikleri eserlere aşırı derecede düşkünlük göstererek Kur'ân'ı ihmal etmeleri olaylarına da müdahale imkanına kavuşturmaktadır.

Ayrıca yeni yeni Müslüman olan insanların kendi yörelerinde Kur'ân'ın bütün özellikleriyle yerleşmesine kadar başka bir şeyle meşgul olmamaları gereğini hatırlatması bakımından da böylesi bir çözümün yeterli esnekliğe ve geçerliğe sahip olduğu görülmektedir.

En azından bugün bile hem yazma yasağının hem de izninin geçerli olabileceği hallerin —kısmen de olsa— mevcudiyet imkanını düşünmemize mani bir hal bulunmamaktadır.

Delilsiz Bir İddia

Kitâbetü'l-hadîs problemi ile ilgili iki grup hadis hakkında müsteşrik Goldziher (1921) tarafından ileri sürülen bir iddiaya da burada işaret etmek istiyoruz.

Goldziher bahis konusu iki grub hadisin *ehl-i re'y* ve *ehl-i hadis* tarafından uydurulmuş olduğu görüşündedir. Ona göre;

Ehl-i hadîs, hadislerin sıhhati ve onlarla ihticac hususunda ellerinde bir delil bulunması için hadislerin yazılmasının cevâzına kail oluyorlar.

Ehl-i re'y ise —aksine— hadisin sıhhatini ve onunla ihticacı inkar edebilmek için hadislerin yazılmaktan nehy edildiğini ve yazılmadığını ileri sürüyorlar.»[24]

Hiç bir delil'e dayanmayan bu iddia, *Takyîdu'l-ilm*'in ilmî neşrini gerçekleştiren Dr. Yusuf el-Aş tarafından ehl-i hadisten hadislerin yazılmasına karşı çıkanlar ve ehl-i re'y'den de hadislerin yazılmasına taraftar olanların isimleri verilmek suretiyle çürütülmüştür[25].

Netice:

Başlangıçta görülen ihtilâf, neticede ortadan kalkmış ve Müslümanlar hadislerin yazıya geçirilmesinin cevazında fikir birliğine varmışlardır[26]. Zaten bizzat Hz. Peygamber tarafından yazdırılmış olan bazı vesikalar ve yi-

24 bk. S. Salih, **Hadis İlimleri**, trc. Y. Kandemir, s. 27.
25 a.g.e., s. 29. Ayrıca bk. A'zami, **Studies**, s. 27.
26 bk. İbnu's-salah, **Ulûmu'l-hadis** (thk. N. İtr), s. 161.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ne O'nun zamanında bazı sahabilerce yazılmış hadis sahifelerinin bulunduğu bugün ilmî olarak ispatlanmış ve neşredilmiş bulunmaktadır[27].

Umûmî ve resmî mahiyette olmasa bile hadisler, bizzat Hz. Peygamber zamanında ezberlenmesi yanında yazılmıştır da. Hatta hadisler daha sonraki yıllarda resmen tedvin edildikten sonra da yine ezberlenmişlerdir.

Hadislerin resmen ve umumî olarak yazıma tabi tutulması ve yazılı metinler halinde bir araya toplanması bir başka safhayı, T e d v i n Safhasını oluşturacaktır.

Ezber ve Kitâbet safhaları hicrî birinci asırda yoğun şekilde yer alan iki safhadır.

Sahabîler ve Büyük Tâbiîler Devri'ni oluşturan bu zaman kesimi içinde hadislerin ezberlenmesi ve yazılması meyanında birinci elden sünnet bilgisini elde edebilmek temel fikrine dayanan bir başka ilmî faaliyet de başlatılmıştır. Bu, r i h l e (hadis öğrenmek için yapılan yolculuklar)'dir.

Daha sonraki safhalarda da tabiî olarak görülecek olan r i h l e 'yi biz burada hatırlatmakla yetinecek, üzerinde daha fazla durmayacağız[28].

S a h i f e l e r

«Hadis Edebiyatının başlangıcını, bizzat İslam Peygamberi tarafından yazdırılmış ve kendi zamanında muhafaza edilmiş olan mektup, kanun ve risâlelere; ashab ve tâbiûn tarafından derlenen sahifelere kadar götürmek»[29] pek tabiîdir. Bu yüzden biz, bazı sahâbîlerin bizzat Hz. Peygamber'den duyup öğrendikleri hadisleri, yazılı metinler halinde bir araya toplamak sureti ile meydana getirdikleri sahifeleri Hadis Edebiyatının ilk türü ve ilk mahsulü olarak söz konusu etmek istiyoruz.

Sahife kelimesi İslâm öncesinde de biliniyordu. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de bu kelimenin çoğulu olan s u h u f zikredilmiştir[30].

Ashâb-ı Kirâm'a âit sahifelerin hacmı, pek tabiî olarak farklı idi. 1000 kadar hadisi ihtiva ettiği bildirilen Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın *es-Sahifetu's-sâdıka*'sı ile, Hemmâm b. Münebbih (101/718)'in, hocası Ebû Hureyre'den aldığı hadisleri içeren 138 hadislik sahifesi, sahifelerin hacmı konusun-

27 bk. M. Hamidullah, **el-Vesâiku's-siyâsiyye; Hemmam b. Münebbih'in Sahifesi**, giriş; Azami, **Studies in early hadith literature.**
28 Bilgi için bk. Hatîb, **er-Rihle fi talebi'l-hadis**, thk. N. İtr, Beyrut 1975.
29 bk. Sıddıkî, H. E. **Tarihi**, s. 77.
30 el-A'lâ (87), 16.

da bize bir fikir vermektedir. Çok daha az sayıdaki hadislerden oluşan sahifeler de bulunmaktadır.

Bu kısa açıklama göstermektedir ki, «Sahife» denilince, bir yapraklık bir yazılı vesika değil, birkaç sahifelik hacımdan («risale, broşür, cüz»), *kitap* denecek hacma kadar değişen yazılı vesikalar anlaşılmaktadır.

İlk devirler için «nüsha» kelimesi de «sahife» anlamındadır[31]. Böyle olunca, —yukarıdaki açıklamalar ışığında— «sahife» veya «nüsha» kelimeleri «risâle» ve «kitab» demektir[32]. Zaten «risâle» de, ya Ebû Davud'un Mekkelilere yazdığı risâle örneğinde olduğu gibi «mektûb»; ya da Şâfiî'nin «er-Risâle»si örneğinde görüldüğü gibi «kitab» anlamlarında literatüre geçmiş bulunmaktadır.

Ayrıca şuna da işâret edelim ki, k i t a b kelimesi, daha sonraki dönemlerde vücûd bulacak hadis koleksiyonlarının müstakil bölümlerinden her birine verilen isim olacaktır. Kitabu'l-imân, Kitâbu'l-hacc, Kitabu'l-büyû' v.s. gibi.

«Kitâbetü'l-hadîs» döneminde, s a h i f e sahibi oldukları veya kendilerinden yazmak suretiyle hadis alındığı bilinen sahâbiler epey bir yekün tutmaktadır. *A'zâmî*, aralarında *Ebû Eyyûb Halid b. Zeyd el-Ensârî* (52/672), *Ebû Bekr es-Sıddîk* (13/634), *Ebû Bekre es-Sakafî* (51/671), *Ebû Hureyre* (58/677), *Ebû Şâh, Ebû Umâme* (81/700), *Abdullah b. Abbâs* (68/687), *Abdullah b. Amr el-Âs* (63/682), *Abdullah b. Mes'ud* (31/651), *Abdullah b. Ömer* (74/693), *Abdullah b. Zübeyr* (73/692), *Âişe* (58/677), *Ali b. Ebî Tâlib* (40/660), *Enes b. Mâlik* (93/711) gibi ashâb-ı kirâmın da bulunduğu 50 kişilik bir liste vermektedir[33].

Ashâb'a ait hadis sahifelerinin hiç biri müstakillen zamanımıza ulaşabilmiş değildir. Her biri hakkında hadis edebiyâtının ilk ve en muteber kaynaklarında, —inkârı mümkün olmayacak açıklıkta— kayıdlar bulunmaktadır. Hatta bu sahifelerin muhtevâları, *Ahmed b. Hanbel*'in *Müsned*'inde yer almıştır.

Zamanın tahribinden kurtularak müstakil hüviyetiyle bize kadar ulaşmış bulunan «en eski hadis eseri», *Hemmâm b. Münebbih'in Sahifesi*'dir.

31 «Nüshatün meşhûratün» (Zehebî, Tezkira I, 89). Bilgi için bk. el-A'zamî, Studies, s. 29.
32 bk. A'zamî, Studies, s. 30.
33 Bilgi için bk. A'zamî, Studies, s. 34-61.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hemmâm b. Münebbih'in Sahifesi

Gerçekte, *Ebû Hureyre*'nin, talebesi *Hemmâm b. Münebbih*'e yazdırdığı hadis metinlerinden oluşan bu sahife, onu bize rivâyet eden *Hemmâm*'a izâfetle «*Hemmâm b. Münebbih'in Sahifesi*» diye meşhur olmuştur.

Her ne kadar bu sahife, asr-ı saadette yazılan sahifelerden sayılmasa da tedvin öncesi dönemde Hadis Edebiyâtının yazılı vesikalarının bir örneği olarak fevkalâde önemi hâiz bulunmaktadır. Bu sahifenin Ebû Hureyre'nin vefatından önce tedvin edilmiş olması, hicrî ikinci asrın hemen başlarında görülen resmî tedvin öncesinde de hadislerin yazılı vesikalar halinde tedvin edildiklerini ve «o sahifelerin, tıpkı daha sonraki hadis mecmualarında bulunanlar gibi Hz. Muhammed'in bazı hadislerinin tam kayıtları olduğunu»[34] göstermekte; dolayısıyla, hadislerin daha sonraki dönemlerde hafızalardan yazıya geçirildiği şeklinde ileri sürülen müsteşrik görüşlerini temelden çürütmektedir.

Toplam 138 hadisten oluşan bu kıymetli sahife, *Prof. Dr. Muhammed Hamidullah* tarafından *Berlin* ve *Şam* nüshaları karşılaştırılmak suretiyle ilk kez *Mecelletü'l-ilmiyyi'l-arabî*'de[35] neşredilmiştir.

Sahife'nin bütün hadisleri, *Ahmed b. Hanbel*'in *Müsned*'inde *Ebû Hureyre*'ye ayrılmış olan sayfalarında aynen yer almaktadır. Ayrıca kütüb-i sitte'de de konularına göre dağınık bölümlerde bulunmaktadır[36].

Sahife, neşrini müteâkib değişik diller yanında Türkçeye de üç ayrı şahıs tarafından tercüme edilmiş ve üçü de yayınlanmıştır[37].

III. TEDVİNU'L-HADİS (veya «Cem'u'l-ehâdis»)

Burada sözünü edeceğimiz konu, kolayca anlaşılacağı gibi, hadislerin yazıya geçirilmesi olayına bağlı ve fakat ondan ayrı bir mevzudur.

Tedvin, sözlük anlamı olarak, dağınık malzemenin bir araya toplanması demektir.

34 Sıddıkî, H. E. Tarihi, s. 77.
35 Dımaşk, 1953.
36 bk. Hemmam b. Münebbih'in Sahifesi, (trc. T. Koçyiğit), s. 50-60.
37 T. Koçyiğit, Ankara 1967; Kemal Kuşcu, İstanbul 1967; M. Ragıb İmamoğlu, Ankara, 1966.

Hadis tarihi içindeki ıstılâhî anlamı ise, dillerde ve değişik yazı malzemeleri üzerinde dağınık halde bulunan hadis metinlerinin herhangi bir sınıflandırmaya tâbi tutulmaksızın bir araya getirilmesidir. Bu demektir ki, tedvîn;

a. Henüz yazıya geçmemiş rivâyetleri yazıya geçirmek,

b. Eskiden yazılmış veya yeni yazıya geçirilmiş olan hadis metinlerini ayırıma tabi tutmadan bir araya toplamak... gibi iki ayrı işi ifade etmektedir.

Ayrıca tedvin edilen malzemenin, müdevvin tarafından bizzat yazılmış olması gibi bir şart da söz konusu değildir. Müdevvin, kendi yazdıklarını da onlarla birlikte başkalarının yazdıklarını da pek tabiî olarak toplayabilir.

Aslında, dikkat edilirse kitâbet, tedvin ve tasnif kelimelerinde ortak nokta «toplamak» tır. Ama bu üç terim, anlam, kapsam, sistem ve zaman bakımından farklı «toplama» işlemlerine delâlet etmektedir. Şöyle ki:

Kitâbet, herhangi bir sahâbînin, bizzat Hz. Peygamber'den duyduğu hadisleri kendisi için yazıp bir araya getirmesi olayıdır. Bunlar, hatırlamak maksadıyla tutulmuş özel notlar («müzekkirât») dır. Hadisleri yazı ile tesbit eden sahâbîlerden herhangi birinin, bir başka sahâbînin rivâyetlerini yazma girişiminde bulunduğuna dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Sahâbîleri, ellerinde hadis yazılı vesikalar dolaştırırken de görmemekteyiz.

Abdullah b. Amr, meşhur sahifesi için «Bu benim Rasulullah'tan işittiğim es-Sahifetu's-sâdıkadır. Benimle Rasulullah arasında bu hadisleri bana ulaştıran herhangi bir kişi yoktur» demiş[38], *kitâbet*'in çok özel anlamda bir «toplama» demek olduğunu göstermiştir.

Bu anlamdaki bir tedvin («kitâbet») Hz. Peygamber ve sahâbe devrine ait bir hadisedir.

Kitâbet anlamındaki bu tedvin, kapsam olarak «kendi işittiği hadisler»i, herhangi bir sistem'e bağlı olmaksızın Hz. Peygamber ve Ashâb Devri sınırları içinde kalarak yapılan «en dar anlamda» bir «toplama»dır.

Tedvîn, yukarıda da işâret ettiğimiz gibi, muhtelif sahâbîler tarafından rivâyet edilmiş olan hadisleri yazıp bir araya toplamak demek olduğu kadar, aynı zamanda başka başka sahâbîler tarafından yazılmış sahifeleri

38 bk. Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, 199-200.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

toplayıp bir araya getirmektir de. Sınırı ise, «ulaşılabilen her sahâbî, bulunabilen her hadis veya vesika»dır. Böylece t e d v î n , belli herhangi bir sisteme bağlı olmasa bile zaman olarak Büyük Tâbiîler Devri diyebileceğimiz I. hicrî asrın sonları II. asrın hemen başlarına ait bir «umumî ve resmî toplama» olayıdır.

T a s n î f ise, tedvîn edilmiş *(«müdevven»)* malzemenin, ya sahâbî râvisine ya da ilgi alanlarına göre belli bölüm ve bâblarda «toplanması»nı ifâde etmektedir. *Tasnif*, zaman olarak, *tedvin*'den sonraki bir döneme ait «kitaplaştırma» anlamında bir «toplama» faaliyetidir.

Değişik kapsamda da olsa, «toplama» anlamını daima korumuş olan bu üç terim'e «t e d v î n» olarak bakılabileceği dikkate alınırsa, çağdaş yazarlardan Suphi Salih'in şu sözleri daha bir netlik ve anlam kazanır :

«...Adına hadis tedvini veya hadis tedvin gayreti denen şeyi ilk defa duymak için, Halife Ömer b. Abdilaziz devrine bakmak zorunda değiliz. Hadis tedvininin pek erken asırda başladığını söylemek için, Goldziher ve Sprenger gibi müsteşriklere uyarak, içinde yaşadığımız asra bakmamız da icab etmez. Zira kitaplarımız, haberlerimiz ve tarihî vesikalarımız hadislerin, —bu iki müsteşrikin dediği gibi— ikinci hicret asrının başında değil, daha Hz. Peygamber zamanında yazıya geçtiğini, şüpheye yer bırakmayacak şekilde göstermektedir.»[39]

«Toplamak» anlamında birleşen bu üç terimden T e d v î n , kendisinden önceki Kitâbet Safhası mahsüllerini derlemek, kendisinden sonraki T a s n î f çalışmalarını başlatmak açısından Hadis Edebiyâtı için pek önemli bir başlangıçtır. Öylesine ki, Beyhakî, «Büyük hadis imanlarının eserlerinde tedvin ve tasnife tabi tutulmamış herhangi bir hadis ileri sürülecek olursa, o hadis kabul edilmez»[40] demiştir.

Öte yandan tedvin'in, sadece hadisler için değil aynı zamanda Hadis İlimleri için de tedvin anlamı taşıdığı da düşünülebilir[41].

Hadis tarihi içinde, hadis edebiyatı'na başlangıç teşkil eden resmî[42] ve sistemli bir tedvin faaliyetinin hicrî birinci asrın sonları ve II. asrın başlarında Ömer b. Abdilaziz (101/719)'in emriyle başladığı kabul edilmektedir. O'nun Medine Valisi Ebu Bekr b. Hazm'a (120/738) ve ülkenin her tarafına («ilâ ehli'l-âfâk») gönderdiği resmî yazı şudur :

39 S. Salih, **Hadis İlimleri**, s. 26.
40 İbnu's-Salah, **Mukaddime**, s. 109.
41 bk. Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi**, s. 255.
42 bk. Accâc, **es-Sünne kable't-tedvin**, s. 332.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

«Hz. Peygamber'in hadislerini, sünnetlerini (Amra bnt. Abdirrahman'ın rivâyetlerini) araştır ve yaz; zira ben, ilmin kaybolmasından ve âlimlerin yok olup gitmelerinden endişe ediyorum.»[43]

T e d v i n faaliyetinin en meşhur ismi İbn Şihâb ez-Zuhrî (124/742) dir[44]. İbn Şihâb için *«hadisi ilk tedvin eden kişi»* denilmektedir[45].

Hiç şüphesiz ez-Zührî'nin bu işte ilk oluşu, «resmî mânâda ilk müdevvin olması» şeklinde anlaşılmalıdır. Yoksa daha önce, yukarıda işâret ettiğimiz anlamları içinde hadisleri tedvin etmeye çalışanlar daima olagelmiştir. Zührî'nin «Bu ilmi benden önce kimse tedvin etmemiştir»[46] sözü de «resmî planda» kendisinden önce bir müdevvinin bulunmadığı anlamındadır.

Nitekim Halife Ömer b. Abdilaziz'in emrini ilk gerçekleştiren ez-Zührî'dir. Ebû Bekr b. Hazm, derlediklerini gönderemeden Halife vefat etmiştir. Neticede de İbn Hazm'ın topladıkları kaybolmuştur[47].

Emevî Halifesi Velid b. Yezid'in öldürülmesinden sonra, Mervan ailesi için ez-Zührî'nin yazdığı hadislerin kitablar halinde hayvanlarla taşındığı görülecek ve Zührî'nin tedvin konusundaki çalışmalarının boyutları hayranlık uyandıracaktır[48].

Zührî'nin bu yazdıkları arasında sahâbe kavilleri de bulunmaktaydı. Çünkü Zührî bunları da «Sünnet» içinde mütâlea ediyordu[49].

Tedvîn, s ü n n e t m a l z e m e s i n i herhangi bir ayırım söz konusu olmaksızın ve yok olmaktan korumak maksadıyla yazılı olarak bir araya getirmek şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Tedvin, II. hicrî asrın ilk çeyreğinde bitmiş, tasnif dönemi onu takib etmiştir.

IV. TASNİFU'L-KÜTÜB

Tasnif, sınıflandırmak, aynı cinsten olan ya da aralarında bir araya ge-

43 Buhârî, ilim 34; Dârimi, mukaddime 43; Hatib, **Takyidu'l-ilm**, s. 105-106; Kettani, **Risâle** s. 4; Accâc, **es-Sünne kable't-tedvin**, s. 328-337.
44 ez-Zührî hakkında geniş bilgi için bk. Koçyiğit, «İbn Şihâb ez-Zührî», İlah.Fak.Der. c. XXI, s. 51-84 Ankara, 1976.
45 bk. Kettani, **Risâle**, 4.
46 bk. a.g.e., s. 5.
47 bk. İbn Hacer, **Tehzibu't-Tehzib**, XII, 39.
48 bk. Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, s. 205 (Ebu Nuaym, Hilye III, 361'den naklen).
49 İbn Hacer, Tehzibu't-Tehzib, IX, 448.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tirilmelerini gerektiren ortaklıklar bulunan malzemeyi başkalarından ayırmak anlamındadır. Terim olarak, *müdevven hadis malzemesi içinde yer alan hadisleri konularına göre ayırıp belli bâb veya bölümlerde toplamak* demektir.

Bu, «tasnifu'l-hadis» ifâdesiyle anlatılmak istenen durumdur. Ayrıca bir de kitabların belli bölüm ve bâblara ayrılmış malzemelerle oluşturulması vardır ki, işte bu da «Tasnifu'l-kütüb» olarak tanımlanmaktadır.

«Sahifeler» ve «cüz»ler şeklinde tutulmuş küçük yazılı hadis vesikalarının ve herhangi bir ayırıma gitmeden ilk kez tedvin çalışmaları sırasında yazıya geçirilmiş sünnet verilerinin yine hiçbir tasnif düşüncesine dayanmaksızın bir araya toplanması («tedvin») sonucu ortaya çıkan yığın halindeki hadislerin, kolaylıkla istifâdeye sunulabilmesi «tasnif»i gerekli kılmaktaydı.

Tasnif, tedvin'den *sistem, kapsam* ve *zaman* olarak farklı olmasına rağmen onu tedvinle birlikte başlamış bir faaliyet olarak görmeye mâni bir hal de bulunmamaktadır. Ya da en azından kesin hatlarla bu iki faaliyeti ayrı zaman dilimlerine tahsis etmek pek kolay değildir. Gerçi musannef eserlerin ortaya çıkışı için en erken tarih olarak h. 120-130'lar gösterilmekte[50] ise de bu, tasnif çalışmalarının daha önceki yıllarda başlamış olduğunu düşünmeye mâni değildir. Zira musannef bir eser'in hemen bir-iki yılda meydana getirildiğini kabul yerine, o günün şartları nazar-ı itibare alınarak uzun yılların mahsulü olabileceğini düşünmek daha isâbetli olacaktır.

Kaynakların biribirlerinden naklen verdikleri bilgiye göre Hicaz'da Abdülmelik b. Cureyc (150/767), Irak'ta Saîd b. Ebî Arûbe (156/773) ilk musannef müellifleridirler. Müsteşrik Goldziher, bu iki muhaddisin eserlerine sahip bulunmadığımız gerekçesi ile onların tarz ve üslubları hakkında hüküm verilemeyeceğini[51] ileri sürmekte ve *tedvin*'i tasnif dönemi ile birleştirerek ilk musannef hadis eserinin Buhârî'nin Sahih'i olduğunu iddia etmektedir[52]. Bugün artık «eserleri elde mevcut değildir» gibi bir gerekçeyi kabullenmek imkânı kalmamıştır. Zira anılan iki muhaddisle çağdaş olan Ma'mer b. Râşid (152/769)'in *el-Câmi*'i yazmaları ve basılmış haliyle elde mevcuttur[53]. «...Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi'i, zamanımıza intikal etmiş olan hadis musannefâtının en eskisi olup devrinin hadis tasnifi ameliyyesi hakkında vâzıh bir fikir verebilecek

50 Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kûtu'l-kulûb**, I, 159 (Kahire, 1310).
51 **Muslim Studies**, II, 196.
52 a.g.e., II, 216.
53 bk. Sezgin, «Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Camii», Türkiyât Mecmuası, C. XII, s. 115; dn. 2; Abdurrezzak b. Hemmam, **el-Musannef**, X, 379 (Beyrut, 1390/1970).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mâhiyettedir.»[54] Zira «Yemen'de Ma'mer b. Râşid, gerek gelişi-güzel bir şekilde ve gerekse muayyen bablar halinde bulunan süneni toplamıştır»[55].

Hatta Ma'mer b. Râşid'in hocası Hemmâm b. Münebbih (101/718)'in *Sahifesi* ve talebesi Abdurrezzak b. Hemmâm (211/827)'ın *el-Musannef*'i de elimizde bulunduğuna göre, h. II. asırdaki tasnif faaliyetleri hakkında yeterli ipuçlarına sahib bulunmaktayız demektir. Binaenaleyh ilk musannef eserin Buhârî (256/870)'nin *Sahih*'i olduğu iddiası, önceki yüz yıllık tasnif çalışmalarını inkâr etmek anlamından başka hiçbir maksada hizmet etmemektedir. Bu yüzden de *tasnifu'l-kütüb* merhalesini t e d v i n 'den hemen sonra ortaya çıkmış ve fakat tedvin ile birlikte yürütülmüş bir çalışma dönemi olarak kabul ediyoruz.

Bu dönemde eser tasnif ettiği eski kaynaklarda yer alan âlimlerin eserlerinin günümüze kadar —çeşitli sebeplerle— intikal etmemiş olmasının, hadis edebiyâtı tarihi açısından pek büyük bir kayıb olduğu da bir gerçektir. Dünya kütüphanelerinde ve arşivlerde yapılacak ısrarlı ve dikkatli araştırmaların, bu ilk devir mahsulü hadis musannefâtından bazılarının bulunması mutlu sonucuna ulaşabileceği umudumuzu muhafaza etmekteyiz.

Müdevven hadis malzemesinin tasnifi belli usûllerle gerçekleştirilmiştir. Şimdi bu usullerin genel karakterlerini ve kitab olarak hadis edebiyâtına kazandırdıklarını tanıyalım.

Ancak burada bir noktaya işâret etmekte fayda vardır :

Hadisin intikal safhaları (ezber, kitâbet, tedvin ve tasnif) arasında süre olarak en uzun dönem T a s n i f u ' l - k ü t ü b safhasına aittir. H. II. asrın büyük bir bölümü, Hadis Edebiyâtının altın çağı III. asır ve orijinal hadis edebiyâtı mahsüllerinin son örneklerinin verildiği IV. asrın ilk yarısı bu safhaya ait kabul edilebilir.

Bu safhaları ve sonrasında oluşan durumu şöyle bir şekille göstermemiz mümkündür :

54 Sezgin, a.g. makale, s. 120.
55 Ebû Tâlib el-Mekkî, Kutu'l-kulûb, I, 159.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

HADİS'İN İNTİKAL, HADİS EDEBİYATININ OLUŞUM SAFHALARI

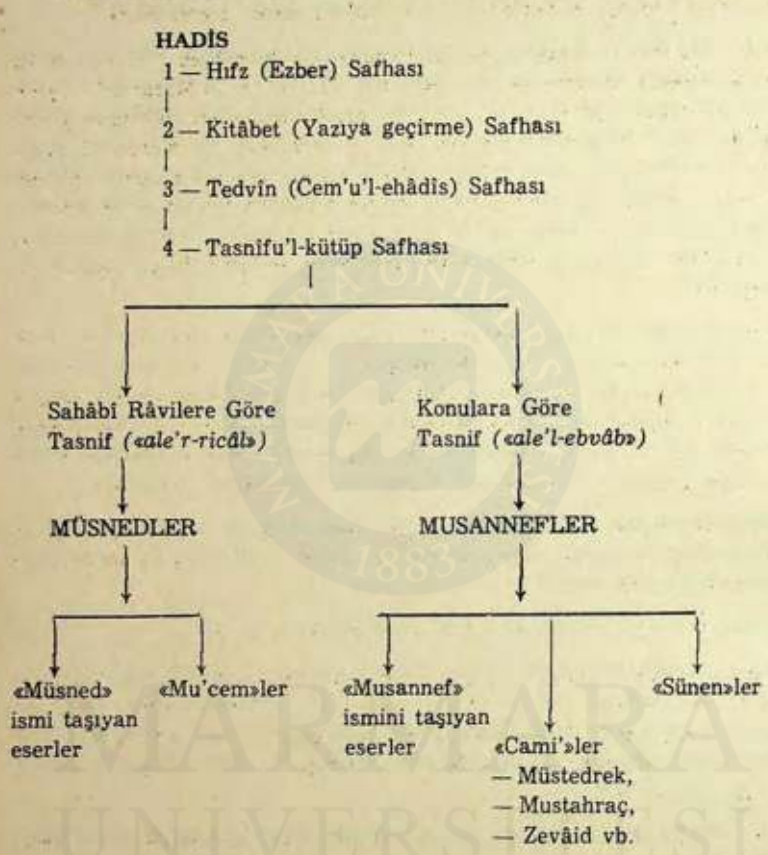

5 — Sonraki Çalışmalar

a. Tasnif Dönemi eserleri üzerindeki ek çalışmalar
b. Hadis Usûlü Edebiyatı
c. Rical Edebiyâtı
d. Şerh Edebiyâtı
e. Tahricte Kolaylık Sağlayan Eserler

İşte bütün bu merhalelerde ortaya çıkan ve günümüze kadar uzanan hadisle ilgili ilmî mahsüller «Hadis Edebiyâtı»nı oluşturmaktadır.

Şimdi bu edebiyâtı, pratik ihtiyaçları göz önünde tutarak, meşhur ve muteber örnekleriyle ayrı ayrı tetkik edebiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

TASNİF DEVRİ HADİS EDEBİYATI

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TASNİF SİSTEMLERİ

Tasnif devrinde başlayıp süregelen iki ana tasnif sistemi görülmektedir. Bunlardan biri hadislerin, onları rivâyet eden sahâbî râvilerin isimlerine göre sıralanması («ale'r-ricâl»), ikincisi de konularına göre («ale'l-ebvâb») tasnife tâbi tutulmasıdır.

Hiç kuşkusuz, tasnif sistemleri, musanniflerin amaçlarına uygun olarak ortaya çıkmışlardır. Musannıf ve müelliflerin maksadları ise, tabiî olarak farklılıklar arzedecektir. Biz burada bu ilişkiyi de dikkate alarak tasnif sistemlerine kısaca temas edeceğiz.

Ale'r-ricâl Tasnif

Bu sistemde sahâbî râviler, muhtelif kriterlere göre sıralanır ve her birinden rivâyet edilen hadisler, konularına bakılmaksızın isimleri altına dercedilir.

Kriter olarak da sahâbilerin müslüman olmakta kıdemi, Hz. Peygamber'e yakınlık derecesi gibi hususlar benimsenir. Meselâ, Ebû Davud et-Tayâlisî (204/819) ve Ahmed b. Hanbel (241/855)in Müsnedlerinde aşere-i mübeşşere'den ilk halife Ebû Bekr'in Müsned'i ilk sırayı alır.

Bu sistem, hadis metinlerini, olduğu gibi korumak ve hüküm istinbatı için bir araya toplamak maksadından kaynaklanmaktadır.

Müsnedlerden başka M u ' c e m l e r de bu sisteme sahiptirler. Ancak mu'cemlerde, musannıfın hocaları ya alfabetik, ya kabilelerine göre bir sıralamaya tâbi tutulmak suretiyle onların rivâyet ettikleri hadisler ardarda verilir. *et-Taberânî* (360/971)'nin üç mu'cemi bu grubun en meşhur örneğini teşkil eder.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kabul etmek gerekir ki, bu sistemin, belli râvilerden ne kadar ve hangi hadislerin rivâyet edilmiş olduğunu tesbit etme kolaylığından başka araştırmacıya sağladığı bir imkân söz konusu değildir[1]. Bu sebeple de a l e ' r - r i c â l sisteme sahip eserlere, dikkatle hazırlanmış mevzu fikristlerinin eklenmesi onlardan yararlanma imkânlarını arttıracaktır. Nitekim Tayâlisî ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedleri *ale'l-ebvâb* sisteme göre yeniden tertib ve tasnife tabi tutulmuşlardır[2].

Ale'l-ebvâb Tasnif

Bu sistemde hadisler, râvilerine bakılmadan konularına göre taksim ve tasnife tabi tutulurlar. Herhangi bir konunun esas ve tâlî noktalarıyla ilgili hadisleri bir arada bulmak mümkün olur. Zaten bu sistemin temelinde yatan ana gâye, hadisleri delil oldukları konularda zikretmek ve onlar için birer bab tahsis etmektir.

Bu sistemle meydana getirilmiş eserlerin genel adı M u s a n n e f 'dir. Hemen işâret edelim ki, bilhassa Tasnif Devri Edebiyâtı içinde *Abdurrezzak b. Hemmâm* (211/826) gibi musannıfların eserleri de bu genel adı taşımaktadırlar[3].

Hadis edebiyâtı türleri içinde ilerideki sahifelerde tek tek tanıtacağımız C a m i 'ler ve S ü n e n 'ler ve bunlara bağlı olarak müstedrek, müstahraç zevâid v.s. gibi isimlerle meydana getirilmiş eserler de bu türe dahildirler.

Sistematik olarak, kolaylıkla yararlanma imkânı veren musannef türü, Hadis edebiyâtı'nın hakim sistemidir.

Diğer Tasnif Sistemleri

İlk örneklerini Tasnif Devrinden itibâren gördüğümüz bu ikili temel tasnif sistemleri yanında, musanniflerin amaçlarına paralel olarak yeni bazı sistemler de geliştirilmiştir. Bu alanda ilk teşebbüs, bahis konusu iki sistemi karma olarak uygulamak şeklinde görülmüştür. *Ebû Ya'lâ* (276/889) *Müsned*'inde muhtelif fasıllara ayırdığı hadisleri, o fasıllar içinde râvi isimlerine göre sıralamıştır. Böylece ale'l-ebvâb sistem içinde ale'r-ricâl sistemi uygulamıştır.

1 Ale'r-ricâl sistemin taşıdığı mahzurlar hakkında bilgi için bk. Ebu Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisûn**, s. 365.
2 Bu çalışma, müsnedler bahsinde tanıtılacaktır.
3 Eser 11 cild halinde 1390/1970'de basılmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Daha sonraları daha çok a l e 'r - r i c â l sisteme yakın gözüken a l e 'l - a h r u f (alfabetik) bir sisteme geçilerek hadisler ilk kelimelerine göre tasnif edilmişlerdir. Bunun en yaygın örneği *Suyûtî* (911/1505)'nin *el-Câmi'u's-sağîr*'i olmuştur.

Bu alfabetik sistemin *Suyûtî*'den önce ve fakat bölüm (kitab) isimlerine tatbikini *İbnu'l-Esir el-Cezerî* (606/1209)'nin *Câmi'ul-usûl* adlı kıymetli eserinde görmekteyiz.

Ayrıca, derlediği hadisleri kaynaklarına göre bir sınıflandırmaya tabi tutarak, sünen tertibinde önce s ı h a h , sonra h ı s â n diye yeni bir gruplandırma ile kaydeden *el-Beğavî*'nin (516/1122) *Mesâbihu's-sünne*'sine de burada işâret etmek yerinde olacaktır.

Hadis edebiyâtı içinde çok daha değişik amaçlara bağlı olarak değişik isim ve muhtevâda eserler de meydana getirilmiştir. Bunlar ilerideki sahifelerde özel bölümlerinde tanıtılacaktır. Bu sebeple burada onlara temas etmeyi gereksiz görmekteyiz. Ancak prensibi, *İbnu'l-Esir el-Cezerî*'nin dilinden belirtmekle yetiniyoruz: «*Değişik amaçlar, değişik eserlerin ortaya çıkmasının gerçek sebebidir*»[4].

4 bk. **Câmi'u'l-usûl**, I. 46.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

I. ALE'R-RİCAL TASNİF EDİLEN HADİS EDEBİYATI

Ale'r-ricâl tasnif edilen hadis edebiyatını müsnedler, Mu'cemler ve Etraf Kitapları teşkil etmektedir. Biz bunlardan ilk iki grubu meşhur örnekleriyle tanıtacağız. Etraf Kitaplarını dördüncü bölümde ayrıca ele alacağız.

A. MÜSNEDLER

Hadislerin tedvinini takip eden yıllarda, toplanan sünnet malzemesinin çeşitli tertiplerle kitaplarda değerlendirilmesi faaliyeti içinde vücud bulan eserlerden bir bölümü Müsned genel adını taşımaktadır. Bu ad, kitabın telif sisteminden ileri gelmektedir. Çünkü bu sistemde hadisler, konularına bakılmaksızın, sahâbî râvilerine göre ard arda sıralanırlar.

Bu tür eserlerin ilki olarak *Ebû Davud et-Tayâlisî* (204/819)'nin *Müsned*'i bilinmekte ve eser matbu olarak elde mevcut bulunmaktadır. *et-Tayâlisî*'den, h. 297'de vefat eden *Ebû Cafer Muhammed b. Abdillah el-Hazramî*'ye kadar birçok İslâm bilgini *Müsned* adını taşıyan eserler telif etmişlerdir[5].

Müsnedlerin telif sebebi ve faydaları konusunda şu satırlara yer vermemiz yararlı olacaktır :

«Eskiden sahâbîlerin kesintisiz senedle rivâyet edilen («müsned-muttasıl») hadislerini, Müsned adı verilen kitaplarda ale'r-ricâl tertip etmek pek faydalı idi. Zira müsned müelliflerinin amacı, «lâfızlarının ezberlenmesi ve ahkâm istinbâtı için hadisleri bir araya getirmek»ten ibâretti. Çünkü o zamanlar, hadisleri ezberlemeye karşı müslümanlarda fevkalâde bir istek ve arzu vardı. Meselâ biri kalkar, Kur'ân'dan bir sûre ezberliyormuş çasına bir sahâbînin rivâyetlerini («mesânid») ezberlerdi. Çünkü onlar, ez-

5 bk. Kettânî, Risâle, s. 52-64; Koçyiğit, Hadis Tarihi, s. 234-238.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

bere itimat ederler ve hadislerin kitaplardaki yerlerini ve konularını da pek iyi bilirlerdi.»[6].

*Müsned*ler ile *Musannef*ler arasında ortaya çıkış açısından bir öncelik sonralık tesbiti oldukça zordur. Elde mevcut verilere göre Musanneflerin daha önce telif edildiğini söylemek mümkün gözüküyorsa da — çünkü bir musannef eser olan Muvatta', h. 179'da vefat etmiş bulunan İmam Malik'e; ilk müsned de h. 204'te vefat etmiş olan et-Tayâlisî'ye aittir — bu iki tür eserin, hemen aynı yılların mahsûlü olduklarını düşünmeye de herhangi bir mâni yoktur. Nitekim hadis tarihi yazarlarının konuya ait görüşleri de zaten muhteliftir[7]. Hattâ Sıddîkî, müsnedlerin, menşe' bakımından en eski gözüktüklerini (H. E. Tarihi, s. 75) ve Goldziher'in de bu kanaatta olduğunu (H. E. Tarihi, s. 39) belirtmektedir

Biz, belli bir devrede arkası kesilmiş olan Müsned türünden[8] iki meşhur eseri tanıtmak istiyoruz :

1. et-Tayâlisî ve Müsned'i

Ebû Davud Süleyman b. Davud b. Cârud et-Tayâlisî 133/751'de Basra'da doğdu. 70 yaşını geçmişken aynı yerde 204/819'da vefat etti.

Abdurrahman b. Mehdî (198/813), «Ebu Davud et-Tayalisî en güvenilir hadisçidir» der. Veki' b. el-Cerrâh (197/812) da et-Tayalisî'nin ezberden 40.000 hadis rivayet ettiği söylenen bir ilim dağı olduğunu belirtir[9]. Bilhassa uzun hadisleri pek güzel hıfzetmiş olmakla ün yapmıştır[10]. Kâtip Çelebi (1067/1656) onun ilk m ü s n e d sahibi olduğunu kaydetmektedir[11].

M ü s n e d

et-Tayâlisî'nin Haydarâbâd'da 1321 tarihinde Dairetu'l-maarif tarafından 33 × 24 cm. ebadında büyük boy olarak basılmış bulunan 362 sahifelik nüs-

6 es-Sâ'âtî, **el-Fethu'r-rabbânî**, I, 11; aynı mlf., **Minhatu'l-mâ'bûd**, I, 15.

7 Meselâ bk. Ebû Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisûn**, s. 363-367; Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, s. 205, 208, 233; aynı mlf., **Hadis Istılahları**, s. 317; Koçkuzu, **Hadis Tarihi**, s. 275-284.

8 65 adet müsned eser ve müellifleri için bk. Kettânî, **Risâle**, s. 52-64; Mubârekfûrî, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezî**, I, 88-93.

9 Bilgi için bk. es-Sâ'âtî, **Minhatu'l-ma'bud**, s. 3.

10 Abdülaziz ed-Dihlevî, **Bustanu'l-muhaddisîn**, s. 37.

11 **Keşf**, II, 1679.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hası[12], yazma aslına uygun olarak 11 cüz halinde ve 6 ana bölüm içinde[13] 281 sa hâbî[14] tarafından rivâyet edilmiş toplam 2767 hadisi ihtiva etmektedir.

Eser bu haliyle (elde mevcut en eski yazma nüshası dahil) tam değildir. Bu noksanlık, eserin en eski nüshasının, basım sırasında ele geçmesi sonucu ve dikkatli bir araştırma neticesi tesbit edilmiştir. Matbu nüshanın 131. sahifesinde yer alan

و روى سفيان هذا الحديث عن ابراهيم بن

ifadesi ile

من رسول الله صلى الله عليه وسلم يقرأها

ifâdesinin bir birini tutmaması üzerine ve *Patna* nüshasında birinci ibârenin sayfa sonunda, ikinci ibârenin ise bir başka sayfanın başında olduğunun görülmesi üzerine ve matbu nüshanın 119. sayfasında bulunan 4. cüz fihristinde kendilerine atıfta bulunulduğu halde aradan *Abbas b. Abdülmuttalip, Fadl b. Abbas, Abdullah b. Ca'fer, Ka'b b. Mâlik, Seleme b. el-Ekvâ', Sehl b. Sa'd es-Sâidi, Muaviye b. Ebî Süfyân* ve *Amr b. el-Âs'a* ait rivâyetlerin düşmüş olduğu anlaşılmıştır. Bu nüshadan ve bu eksikliğin farkına varılmadan istinsah edilmiş bir nüshadan tab' edildiği için matbu nüshanın 131. sayfasında mezkur anlaşılmazlık yer almış bulunmaktadır. Ancak bu durum, kitabın son kısmına konulan 30 sayfalık tashih cetveli içinde 392. sayfada 1 nolu dipnotta açıklanmıştır[15].

Müsned'i, «*Minhatu'l-ma'bûd fi tertibi Müsnedi't-Tayalisî Ebî Davud*» adıyla iki cild halinde musannef tertibine koyan ve *Ta'liku'l-mahmûd alâ Minhati'l-ma'bûd* isimli ta'lîkıyla birlikte neşreden Ahmed Abdurrahman el-Bennâ es-Sa'âti, bahis konusu sekiz sahâbînin rivâyetlerini Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden alarak tamamlamıştır[16]. Bu yüzden *Minhatu'l-ma'bûd*'da hadis sayısı 2842'dir.

Tayâlisî'nin Müsned'i, Horasanlı bir hadisçi tarafından, özellikle Yunus b. Habîb'in, hocası Ebû Davud'dan yaptığı nakillerin Müsned şeklinde tertib edilmesiyle meydana getirilmiştir[17].

Tertib kime ait olursa olsun, hadislerin dikkatli bir seçime tabi tutuldu-

12 Bu rakama 30 sayfalık tashih cetveli ve 12 sayfalık fihrist dahil değildir.
13 Bu bölümler, 1) Dört halife 2) Diğer ehl-i Bedr 3) Muhacirler 4) Ensâr 5) Kadınlar 6) Genç sahâbiler'den oluşmaktadır.
14 Bu rakam İA'de 600, diğer bazı eserlerde 300 olarak verilmektedir (bk. Koçyiğit, H. **Istılahları**, s. 318).
15 Ayrıca bk. es-Sâ'âti, **Minhatu'l-ma'bûd**, s. 5-6, 10.
16 bk. **Minhatu'l-ma'bûd**, s. 16.
17 bk. Katip Çelebi, **Keşf**, II, 1679; Sıddîki, **H. E. Tarihi**, s. 79.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ğuna eldeki mevcut hadis metinleri şehâdet etmektedir. Hadis metinlerinin neresinde şüphe edilmişse, gösterilmiştir. Bazan da hadisteki lafızların değişik okunuş şekilleri verilmiştir. Bazı kere de bazı hadis otoritelerinin, metnin bir kısmı ile ilgili teredütleri olduğu (bk. 77. hadis), fakat o devirde yaşayan başka otoritelere sorarak o şüpheyi gidermeye çalıştıkları (bk. 393. hadis) anlaşılmaktadır. Hadisin Hz. Peygamber'e ref'i veya bir sahâbi'de vakfı gibi iki ayrı rivâyeti söz konusu ise, buna da işâret edilmiştir (bk. 794. hadis). Bazan da senedde geçen şahısların kimlikleri ile ilgili açıklamalara yer verilmiştir (381. hadiste عن زياد den sonra وليس بابن أبي مريم açıklaması gibi. Ayrıca bk. 2254. hadis).

Tayâlisî'nin Müsned'i h. VIII. asra kadar hüsn-i kabûl görmüştür. Bu asırdan sonra şöhretini kaybettiği sanılmaktadır. Şu anda yazma nüshaları oldukça nâdir bulunmaktadır[18].

Müsned'deki hadislerin başında «haddesenâ» diyen, *Yunus b. Habib*'tir. Kitabın kendisine izâfe edildiği Ebû Davut et-Tayâlisî birinci isim olarak bütün senedlerde yer almaktadır.

İhtiva ettiği hadis sayısı bakımından Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inin aşağı-yukarı 1/20 si kadar bir hacma sahiptir[19].

Tayâlisî'nin Müsned'i, hadis kitablarının üçüncü tabakasına dahil eserler arasında yer almaktadır[20].

Müsned üzerinde es-Saâti'nin anılan eserinden başka bir çalışma bilinmemektedir. Ancak el-Ezher'de Ünat Hacer b. Süneymât tarafından *Tarikatu'l-İmâm et-Tayâlisî fi Müsnedihi ve'l-muvâzenetü beynehû ve beyne Müsnedi'l-İmam Ahmed b. Hanbel* adıyla 1979 yılında yapılmış bir doktora tezi bulunmaktadır.

2. Ahmed b. Hanbel ve Müsned'i

Ahmed b. Hanbel Şeyban Kabilesine mensuptur. Nesebi Nizâr b. Ma'd b. Adnan'da Hz. Peygamber (s.a.)'in nesebi ile birleşir. 164'de Bağdat'da doğmuştur. Abbasiler'in en parlak döneminde Bağdat'ta yetişmiştir. Babası,

18 bk. Sezgin, **Tarihu't-türâsi'l-arabi**, I, 142.
19 Tam bir tanıtım için bk. es-Sa'âti, a.g.e., I, 6-15; ayrıca bk. İA. «Tayâlisî» mdd. (XII - 2, 68).
20 bk. ed-Dihlevi, **Huccetullâhi'l-bâliğa**, I, 284.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

çok küçükken öldüğü için yetim olarak, çocuk denecek yaşta ilim tahsiline başlamıştır Önce, Ebû Yusuf'un ilim meclislerine devam etmiş, sonradan Bağdat muhaddislerinden Hüşeym b. Beşir'in ders halkasına dâhil olmuştur.

Ahmed b. Hanbel, ilim yolculuklarına h. 186 yılında başlamıştır. Önce Basra'ya, sonraları Kûfe, Vâsıt ve Mekke gibi büyük şehirlere gitmiştir. O, Mekke'de İmam Şafii'nin derslerine devam etmiştir. 198 yılında haccetmek için Mekke'ye oradan da Abdurrezzak es-San'ânî'den hadis almak için yaya olarak Yemen'e gitmiştir.

Ahmed b. Hanbel, yolculukları sırasında kendi el emeği ile geçinmiş, yük taşımış, kendisini seven hocalarından bile maddî yardım kabul etmemiştir. Kırk yaşlarında iken h. 204 yılında Bağdatta ders okutmaya başlamış ve büyük takdir toplamıştır. Kendisinden hadis nakledenler arasında Buhârî, Müslim, Ebû Davud gibi meşhur hadis imamları ve iki oğlu Abdullah ile Salih bulunmaktadır.

Halife Me'mun devrinde Kur'ân'ın mahlûkiyeti meselesi dolayısıyla ortaya çıkan mihne'den, Ahmed b. Hanbel payına düşeni göğüslemekte tereddüt göstermedi. O, bu konudaki halifenin emirlerine karşı çıktı. Sünniliğin savunmasını yaptı. Bunlara karşı da 18 ay hapiste yattı. 150 vazifeli tarafından kırbaçlandı, bileği kırıldı. Ağır şekilde yaralandı. Fakat asla vicdan nezâhetini kaybetmedi. Bişr b. el-Haris, «Allah, Ahmed'i saf altın olarak çıktığı bir ateşe attı» der. O, kendisine işkence edenler aleyhinde bulunmadı, onları bağışladı[21].

Ahmed b. Hanbel, hapisten çıktıktan sonra 8 sene kadar yaşadı 77 yaşlarında iken h. 241'in Rebiu'l-evvel ayında vefat etti. Vefatı büyük üzüntü sebebi oldu. 60.000-250.000 arasında rakkamlarla ifade edilen bir cemaat, cenaze namazına iştirak etmiştir. Vefatı günü 20.000 kişinin müslüman olduğu rivâyet edilmiştir[22].

Müsned

700'den fazla (el-Albânî'nin fihristine göre 904) sahâbi'den nakledilen 30.000'i aşkın, 40.000'e yakın hadisleri ihtivâ eden *Müsned*, Ahmed b. Hanbel'in baş eseri olduğu kadar Müsned türünün de en meşhurudur. Muvatta'lardan nasıl İmam Malik'in Muvatta'ı meşhur olmuş ve bize kadar gelmişse, müsnedlerden de en yaygın ve meşhur olarak bize kadar intikal etmiş

21 Sıddîkî, **Hadis Edebiyâtı Tarihi**, s. 83-84.
22 Abdurrauf, «Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi», (trc. M. Uğur), Diyânet Dergisi, C. 14, sy. 1, s. 21-23'den özetle.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olanı Ahmed b. Hanbel'inki olmuştur. Bu konuda Allah teâlânın bu iki büyük imama olan nimeti ve lûtfu açıkca görülmektedir.

Müsned'de yer alan sahâbiler, önce İslâm olmaktaki önceliklerine, sonra aşiret durumlarına göre, daha sonra yerleştikleri şehirlere göre sıralanmışlardır. İlk müsnedler a ş e r e - i m ü b e ş ş e r e 'ye ve onlara yakın ashaba aittir. Sonra e h l - i b e y t ve B e n û H â ş i m müsnedleri gelir. Bunları Mekkeli'lerin, Medineli'lerin, Şamlı'ların, Basralı'ların, Ümmehât-ı mü'minin ve öteki kadın sahâbilerin müsnedleri takib eder, en sonunda da «ismi mübhem bazı sahâbiler»in müsnedleri yer alır.

Müsned, ilk hadis sahifelerini de ihtivâ eder. Hemmam b. Münebbih'in sahifesi (II, 312-319), Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın Sahife-i sâdıka'sının yarıya yakın kısmı (II, 178-227), Semure b. Cündüb Sahifesinin çoğu hadisleri (V, 7-32) ve Ebû Seleme sahifesi (IV, 305-306) Müsned'in ihtiva ettiği sahifelerdendir.

Ahmed b. Hanbel, Müsned'i 200-228 yılları arasında telif etmiştir. Bizzat kendisi oğulları Abdullah ile Salih'e ve amcası oğlu Hanbel b. İshak'a kıraat etmiştir. O, M ü s n e d 'i, 750.000 hadisten seçerek meydana getirmiştir.

Elimizdeki Müsned nüshaları, oğlu Ebû Abdirrahman *Abdullah b. Ahmed b. Hanbel*'in rivâyet ettiği nüshanın *Ebû Bekr Ahmed b. Ca'fer el-Kati'î* (368/978) tarafından yapılan rivâyetidir. Gerek Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, gerekse râvîsi Ahmed b. Ca'fer el-Kati'î Müsned'e bazı ilâveler yapmışlardır. Kati'î'nin ilâveleri azdır[23].

Sıddıki'ye göre İbn Hanbel'in bu büyük eseri telif gayesi; ne tümüyle sahih hadisleri toplamak, ne de özel bir konuyla ilgili hadisleri bir araya toplamak ve ne de belli bir İslâm Mezhebi'ni destekleyen hadislerden bir mecmua oluşturmaktır. Onun gâyesi, sahih olduğu kendisince isbat edilebilecek olan ve kendi devri için, münâkaşalarda e s a s vazifesini görebilecek bütün hadisleri bir araya getirmektir. Nitekim O, «Bu kitabı bir rehber olarak hazırladım, Hz. Peygamberin sünnetinde ihtilaf edenler ona müracaat ederler» demiştir (Talâi'u'l-Müsned, s. 22).

Ahmed b. Hanbel, Müsned'e aldığı bütün hadislerin «sahih» olduğunu iddia etmiş değildir. Ölüm döşeğindeyken bile O, Müsned'den bir hadisin çıka-

23 Bu zâtın nısbesi Kutay'i değil Kat'î'dir. (**Bustanu'l-muhaddisin**, s. 35) Kati'a, Şeri'a vezninde, Bağdat'taki, devlet yöneticilerine oturmaları için verilen bir takım mahallelere verilen isimdir. (a.g. yer.)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rılmasını oğlundan istemiştir[24]. Bu onun, eseri hakkında daimî bir tetkik ve araştırma yaptığını gösterir, yoksa onun Sıddıki'nin ifade ettiği gibi «eserinin bütün muhtevâsının sahih olduğundan emin olmadığını»[25] değil!... Zira ilimde araştırma süreklidir; emin olunsun olunmasın netice değişmez...

Ahmed b. Hanbel, Müsned'e sırasıyla

a. Zabt ve adalet vasıfları ile tanınan râvîlerin hadislerini

b. Yalancılığı duyulmamış, dinî konularda hakkında şüphe edilmeyen mestur râvîlerin, birinci grub râvîlerin rivâyetlerine ters düşmeyen hadislerini almıştır.

O, böylece ihtiyata tam riâyet etmiştir. Zira O bu tavrı ile, bir taraftan sadık olabileceği için mestur râvîlerin, öte yandan «bazı şeyleri hatırında tutabileceği için de hıfzı zayıf râvîlerin hadislerini terketmemiştir. Bu iki grub râvînin hadislerinden, adalet ve zabtı tam olan râvîlerin rivâyetleriyle çatışmayanlarını Müsned'e almış olması onun tam bir ihtiyat tavrına sahip olduğunu göstermektedir. O, oğluna hitâben «hadis usûlümü bilirsin: aynı konuda zıddına sahih bir hadis bulunmadıkça, zayıf hadislere karşı çıkmamışımdır.»[26] demiştir.

Bu sözlerden onun «Sahih» ve «sahih olması muhtemel» hadisleri Müsned'ine aldığı neticesi çıkarılabilir.

Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, Müsned'de 15 tane uydurma hadis olduğunu belirtmektedir. Bu, aslında Müsned'in değerine bir zarar vermez. Zira 40.000'e yakın hadis içinde 15 kadarının böyle bir ithama uğraması, aslında Müsned'in değerini gösterir.

İbn Hacer el-Askalânî (852/1448), Müsned'de mevzû hadis olduğu iddiasını, *el-Kavlu'l-müsedded fi'z-zebb an Müsnedi'l-İmam Ahmed* adlı eserinde çürütmüştür. İbn Hacer bu eserinde, 23 hadisi inceleme konusu yapmıştır. Muhammed Sıbğatullah el-Midrâsî de *«Zeylu Kavli'l-müsedded»* adıyla kaleme aldığı eserinde 22 hadisi incelemiştir. Her iki eser de Haydarâbâd'da 1319'da basılmıştır[27].

İmam Ahmed b. Hanbel Müsned'e aldığı hadislerde pek titiz ve dikkatli davranmıştır. Farklı rivâyetleri, hatta bu farklılık bir kelimede veya rivâyet sigalarında bile olsa derhal hadisi senediyle birlikte yeniden vermiştir. Meselâ, «İmam» ve «Emîr» kelimeleri farkını (Müsned, II, 252-253); «ve» ve

24 **Tabakâtu'ş-şâfiiyyeti'l-kübrâ**, I, 203.
25 bk. **Hadis Edebiyâtı Tarihi**, s. 85.
26 Abdurraff'un anılan makalesi, s. 26. **Talâi'u'l-Müsned**, s. 27'den naklen.
27 Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, s. 319, dn. 925.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

«ev» kelimeleri değişti diye iki ayrı rivâyeti de (III, 202) vermiştir. Müsned II, 179'da «*haddesenâ* el-Leysu» ve «*ani'l*-Leys» değişikliği oldu diye sırf bu değişiklikten ötürü aynı senedi tekrar etmiştir. O, bir başka hadiste de «ileyhi, aleyhi» farkını (VI, 101); bir başkasında ise «*li* uhrâhâ» ve «*bi* uhrâhâ» farkını (III, 201) belirtmiştir[28].

Aslında Ahmed b. Hanbel'in metodu, aynı senedle peşpeşe gelen iki ya da daha fazla hadisi, senedi başta bir kere verdikten sonra öteki hadisleri «Kaale Ebu'l-Kaasım» veya «Kaale Rasûlullah» diye vermektir. Hemmâm b. Münebbih'in sahifesi bunun en güzel misalini teşkil eder[29].

İsnad'da değişiklik varsa, bu değişiklik isnadın neresinde olursa olsun, senedi bütünüyle tekrar eder. Bunun misalleri Abdullah b. Amr'ın Sahîfe-i Sâdıka'sı hadislerinin rivâyetinde açıkca görülür[30].

Müsned'in Rivâyet şekli

Elimizdeki Müsned'i Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'dan Ahmed b. Ca'fer el-Kati'î (368/978) rivâyet etmiştir. Kati'î, Abdullah'tan naklettiği hadisler için; (*haddesenâ Abdullah* : Bize Abdullah tahdis etti) terimini kullanır.

Abdullah ise;

a. *Haddesenî ebî* : Bana babam rivâyet etti, der. Bu, semâ'a delalet eder.

b. *Haddesenî ebî min kitâbihi* : Bana babam yazılı metninden okuyarak tahdis etti,

c. «*Kara'tü alâ ebî* : *Babama okudum*», der. Bu, *arz* usulüyle hadisi aldığını gösterir. Bazan da «*Kara'tü alâ ebî min hahunâ* : Buradan itibaren babama okudum» der.

d. Vecettü hâze'l-hadise min kitabi ebî : Bu hadisi babama ait yazılı metinde buldum. (I, 466). Bu, v i c â d e yoluyla hadisi elde ettiğini gösterir.

28 bk. Sıddiki, **Hadis Edebiyâtı Tarihi**, s. 86.

29 bk. Müsned, II, 312-319. Aynı sahâbinin rivâyetlerini topladığı için hadislerin senedleri hep birdir. Bu nüshanın hadisleri «**Abdürrezzak 'an Ma'mer an Hemmâm an Ebî Hureyre**» şeklindedir. Bazı usulculere göre ihtiyata uygun olanı her hadis için senedi tekrar etmektir, hatta vacib'tir (bk. Terc. Ter. (mukaddime, s. 484-485). Bazıları da ilk hadiste senedi verdikten sonra öteki hadisleri («ve bi'l-isnadi» yine o isnad ile) veya («ve bihi» yine o) diyerek naklederler, (bk. a.g. yer.)

30 **Müsned**, II, 178-179.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bazı hadislerde de «*semi'tühü minhu* : Aynı zamanda kendisinden de dinledim» der (I, 99).

Özetleyecek olursak, bütün bunlar Abdullah'ın, Müsned'i babasından;

a. Çoğunlukla s e m a',

b. Kısmen a r z,

c. Kısmen de v i c â d e,

d. Bazı rivâyetleri s e m a'-a r z,

e. Bazılarını da s e m a'-v i c â d e,

yollarıyla alıp rivâyet ettiğini gösterir.

Müsned, hadis kitaplarının ikinci tabakasına dâhildir[31].

Müsned'in Baskıları ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Müsned'in başlangıçtan beri büyük bir ilgi gördüğü, onun günümüze kadar gelebilmiş olmasından bellidir. Bir çok yazmaları, dünya kütüphanelerinde mevcuttur. Onun baskısı ilk olarak *1313 yılında Kahire (Bulak)*'de *6 büyük cild* halinde yapılmıştır. Hurûfâtı küçük ve sayfalar oldukca sıkışıktır. Bu baskının kenarında «*Müntehâbu Kenzi'l-ummâl*» kitabı yer almaktadır.

Ahmed Muhammed Şâkir, bu baskıyı esas alarak hadislerin tahkikini yapmak ve hadisleri numaralamak suretiyle modern bir baskısını yapmaya başlamıştır. Merhum, hadisin isnadlarını göstermek üzere dipnotlar yazmış, neşrettiği her cild (cüz) için, konularına göre tertiblenmiş hadis numaralarını gösterir bir de indeks eklemiştir. Bu baskıda hadislerin 1313 baskısındaki sayfalarına da işâret edilmiştir. Ne varki, *Talâiu Musned* adını taşıyan çok kıymetli bir girişi de ihtiva eden bu baskı A. M. Şakir'in vefatı üzerine yarım kalmıştır. Basılan kısım II. cild'den Hemmâm b. Münebbih'in sahifesi başlarına kadardır.

Nâsıruddin el-Albânî, Müsned'de hadisleri bulunan sahâbilere dair bir fihrist yapmıştır. Bu fihrist Müsned'in Beyrut baskısının baş tarafına konulmuştur.

Müsned üzerinde yapılan asıl önemli çalışma, onun musannef tertibine konulmasıdır. Bu sahada ilk çalışmayı *İbn Zenkûn Ali b. Hüseyin*, h. VIII.

31 bk ed-Dihlevi, Huccetu'llâhi'l-bâliğa, I, 283.

asırda yapmıştır. Eserinin adı, *«el-Kevâkibu'd-derârî fî tertîbi Müsnedi'l-İmam Ahmed alâ-ebvâbi'l-Buhârî»*dir[32].

Ahmed Abdurrahman es-Sâ'âtî, Müsned'in hadislerini konularına göre, senedsiz olarak (sadece sahâbî isimlerini vermek suretiyle) yeni bir tertibe koymuştur. Müsned'in tamamını 7 bölüme ayırmış ve bunların her birine *kitab* ismini vermiş, her kitabı da kendi içinde bir takım bâblara ayırmıştır. Bu yeni esere *«el-Fethu'r-rabbânî li tertibi Müsnedi'l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî»* adını vermiştir.

Sâ'âtî, daha sonra bu eserine, *«Bulûğu'l-emânî min esrâri'l-Fethi'r-rabbânî»* adıyla bir de şerh yazmıştır. Bu şerhte hadislerin senedlerini de zikretmiştir. Her iki eser bir arada basılmış bulunmaktadır.

«Bulûğu'l-emânî»den başka Müsned'e yapılmış herhangi bir şerh çalışması bilinmemektedir.

Hafız Ebu Mûsa el-Medînî (581/1185)'nin *Hasâisu'l-Müsned*'i ile *Şemsüddin* Ebu'l-hayr Muhammed b. Muhammed el-Cezerî (833/1429)'nin *«el Mıs'adu'l-ahmed fi hatm-i Müsnedi'l-İmam Ahmed»* adlı risâleleri Ahmed b. Hanbel ve Müsned'ini muhtelif yönleriyle tanıtmak için kaleme alınmışlardır[33].

Müsned'in çok değişik çalışmalara kaynaklık ettiği Sıddîkî tarafından gösterilmiş bulunmaktadır[34].

B. MU'CEMLER (el-Me'âcim)

Hadîs Edebiyâtı mahsulleri içinde a l e ' r - r i c â l sistemle yazılmış eserlerin ikinci grubunu M u ' c e m genel adıyla anılan kitablar meydana getirmektedir. Hadisçiler, h a d i s l e r i n , s a h â b e , ş u y u h veya b e l d e l e r ' e göre, çoğu kere a l f a b e t i k olarak sıralandığı eserlere[35] m u ' c e m derler.

Aslında M ü s n e d özelliği taşımasına rağmen, Mu'cemlerin de kendilerine ait hususiyetleri ile hadis edebiyâtı içinde başlangıçtan beri yer aldıkları bir gerçektir. Bunların uzunca bir listesi ve kısa kısa tanıtımları Kettânî tarafından verilmiştir[36].

32 bk. Abdurrauf, «Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i», s. 27-28.
33 Her iki risâle de Mısır'da 1347/1929 da **er-Resâilu'n-nâdire** serisi içinde 4 numara ile basılmıştır.
34 bk. **Hadis Edebiyatı Tarihi**, s. 87-88.
35 bk. Kettânî, **Risâle**, s. 112.
36 bk. Kettanî, a.g.e., s. 112-114.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1. et-Taberânî ve üç mu'cemi («el-Meâcimü's-selâse»)

Mu'cemlerin en meşhuru, hiç şüphesiz, daha çok nisbesi ile ünlü Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî (360/971)'ye ait olan üç (kebîr, evsat ve sağîr) mu'cemdir.

et-Taberânî, ömrünün ilk otuz yılını hadis tahsili için Suriye, Mısır, Arabistan ve İran'daki ilim merkezlerini gezerek geçirmiş binden fazla hocadan[37] hadis almış ve İsfehan'da yerleşerek yüz yaşında vefat edinceye kadar hadis öğretimiyle ve kitap telifiyle meşgul olmuştur. Eserlerinin listesi[38] onun hadis ilmindeki yerinin ve gayretlerinin belgesidir.

Hadis edebiyatı arasında Mu'cem denilince Taberânî'nin sırasıyla üç mu'cemi akla gelir. Onun adı bu derece eseriyle birlikte anılır olmuştur.

a. el-Mu'cemu'l-kebîr (fî esâmi's-sahâbe)

et-Taberânî (360/971)'ye ait eserlerin de en büyüğü olan el-Mu'cemu'l-kebîr, aşere-i mübeşşereden başlamak üzere, kadın olsun erkek olsun, Hz. Peygamber'den hadis rivâyet ettiği müellife ulaşan sâhâbilerin alfabetik olarak sıralanması[39] suretiyle meydana getirilmiştir. Sadece Ebû Hureyre'nin hadislerini —müstakil bir kitap olarak telif ettiği için— el-Mu'cemu'l-kebîr'e almamıştır[40].

Eserin hacmi 12 cild[41], 200 cüz[42] gibi değişik ifâde ve rakkamlarla, ihtiva ettiği hadis sayısı da 25.000[43], 60.000[44] gibi oldukça farklı sayılarla belirtilmektedir.

Mutlak olarak «M u c e m» denilince Taberânî'nin bu eseri kasdedilmiş sayılır. Eğer diğer mu'cemler maksud ise, o açıkca söylenir[45].

Müellif bizzat kendisi, her sahâbiden 1, 2 veya duruma göre 3 veya daha fazla hadis aldığını, m u k ı l l û n 'dan olanların ise, bütün rivâyetlerini verdiğini; ashâbın mensup oldukları kabileleri esas alan bir mu'cem daha telif edeceğini önsözünde belirtmektedir[46].

37 Zehebî, **Tezkira**, III, 912.
38 bk. Zehebî, a.g.e., II, 913-915; Sezgin, **Târihu't-turâs**, I, 3.
39 **el-Mu'cemu'l-kebîr**, I, 3. (thk. A. Abdülmecid es-Silefî, Bağdat, 1978).
40 bk. Zehebî, **Tezkira** III, 912; Kettânî, **Risâle**, 112.
41 bk. Kettânî, **Risâle**, s. 112.
42 Zehebî, a.g.e., II, 913.
43 Sıddîkî, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, s. 114.
44 Kettânî, **Risâle**, s. 112.
45 Kettânî, a.g. yer.
46 bk. **el-Mu'cemu'l-kebîr**, I, 3.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

el-Mu'cemu'l-kebîr'in basılmış olan cildleri[47] gözden geçirildiği zaman, Taberânî'nin, sahâbilerin nisbesi, vasfı ve yaşı («sinn») hakkındaki rivâyetlere yer verdikten sonra, Hz. Peygamberden rivâyet ettikleri hadislerden örnekler sıralamakta olduğu görülmektedir. Bazan bir sahâbînin hadislerinin konularına da —musanneflerde olduğu gibi— bâb başlığı koymak suretiyle işâret ettiği müşâhede olunmaktadır. Meselâ 1. cildin 107, 119, 133, 144, 152, 157, 161, 182, 187, 196 ve 200. sahifelerinde bu durum açıkca görülmektedir. Ancak bu uygulama, sonraki sahife ve ciltlerde devam etmemektedir.

el-Mu'cemu'l-kebîr'in Baskısı ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Günümüze kadar tab' imkanına kavuşmamış olan el-Mu'cemu'l-kebîr[48] nihâyet Irak Evkaf Vezâreti tarafından Hamdi Abdülmecid es-Silefî'nin tahkik ve tahrici ile 1978-1983 yılları arasında 25 cilt halinde neşredilmiştir[49].

el-Mu'cemu'l-kebîr'in bu yegane baskısı, Ebû Bekr b. Ali el-Ensârî el-Behnesî'nin 728 h. istinsah tarihli nüshasından gerçekleştirilmiştir[50].

Bu baskıya, Taberânî'ye ait olan ve 4 cüzden oluşan *el-Ehâdisu't-tıvâl* risâlesi de ilâve edilmiş bulunmaktadır[51].

Ayrıca Ebu Zekeriyya Yahya b. Mende (511/1117)'nin Taberânî hakkında kaleme almış olduğu «*Cüz'ün fihi zikru Ebi'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî*» adını taşıyan risâlesi de Es'ad Efendi Kütüphanesindeki 2431 nolu nüsha esas alınarak ilâve edilmiş bulunmaktadır[52]. Eseri yayına hazırlayan es-Silefî, Tâberânî ve eserleri hakkında tanıtıcı bir tetkik yazısını son cildde vereceği va'dini[53] İbn Mende'ye ait bu risâle ile yerine getirmiş olmaktadır. Zira kendisine ait ayrıca bir tanıtma yazısı bulunmamaktadır.

Öte yandan Kettânî, el-Mu'cemu'l-kebir'in el-Emir Alaeddin Ebu'l-hasen Ali el-Hanefî tarafından a l e ' l - e b v â b olarak düzenlenmiş olduğunu kaydetmektedir[54].

47 el-Mu'cemu'l-kebir'in yazma nüshaları hakkında bilgi için bk. Sezgin, Tarihu't-turas, I, 317.
48 Yazma nüshaları için bk. Sezgin, GAS, I, 196.
49 Muhakkık, «el-Mu'cemu'l-kebir»in 13, 14, 15, 16 ve 21. cüzlerini, yazmalarını bulamadığı için bastıramadığını, belirtmektedir (bk. el-Mu'cemu'l-kebîr, XXV, 359, dn. 16).
50 bk. el-Mu'cemu'l-kebir, XXV, 188.
51 bk. a.g.e., XXV, 189-327.
52 bk. a.g.e., XXV, 329-368.
53 bk. a.g.e., I, (muhakkikin mukaddimesi, b).
54 bk. Kettâni, Risâle, s. 19.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

el-Mu'cemu'l-kebir'in Kütübü's-sitte'den fazla olarak ihtivâ ettiği hadisler («zevâid»), Nureddin el-Heysemî'nin «*Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-ferâid*» adlı eserinde bulunmaktadır.

b. el-Mu'cemu'l-evsat (fî ğarâibi şuyûhih)

Altı ciltlik[55] büyük bir hacme sahip olan bu ikinci orta mu'cem, Taberânî'nin, şeyhlerini alfabetik olarak sıralamasıyla meydana getirdiği eseridir. İki bine yakın[56] olduğu belirtilen hocalarının nâdir rivayetlerinden[57] otuz bin hadisi[58] ihtiva etmektedir.

Taberânî bu eseri için «o benim ruhumdur» der. Ancak hadislerin bir kısmının zayıf olduğu da bir gerçektir[59].

Kitabın kısa bir tanıtmasını yapan Sıddîkî, hocaları ve ihtiva ettiği hadis sayısı ile ilgili rakamlara iltifat etmemiştir.

Eserin basılmış olduğuna dair herhangi bir bilgiye sahip bulunmamaktayız. (Yazma nüshaları için bk. GAS, I, 196. Tarihu't-turâsil-arabî, I, 318)[60].

c. el-Mu'cemu's-sağîr

Hocalarından bin tanesinin genellikle birer hadisini ihtiva eden bu küçük mu'ceminde müellif, kendilerinden hadis naklettiği hocalarının isimlerini[61] alfabetik sıra içinde vermektedir. Eserin sonuna doğru bazan bir hocadan iki veya daha fazla hadis naklettiği de görülmektedir.

Eserin iki cüz halinde ikinci baskısı Medine'de, 1968'de gerçekleştirilmiştir[62]. (Yazma nüshaları için bk. GAS, I, 196. Târihu't-türâsil-arabî, I, 318).

et-Taberânî'nin eserleri, hadis kitaplarının üçüncü tabakasına dahildir[63].

55 Zehebî, Tezkira, III, 912.
56 Kettânî, a.g.e., s. 112; Abdulaziz ed-Dihlevî bu rakamı on bin olarak verir (Bustan, s. 64).
57 Zehebî, a.g.e., III, 912; Ğarâib, şeyhlerden birinde bulunup diğerinde olmayan hadislere denir (bk. Bustan, s. 64).
58 Kettânî, a.g.e., s. 112.
59 Zehebî, a.g.e., III, 912; Kettânî, a.g.e., s. 112.
60 Dr. Mahmud et-Tahhân'ın tahkiki ile, Birleşik Arap Emirlikleri Üniversitesi'ne bağlı Yazmalar Enstitüsü tarafından neşrine başlanmıştır (el-Mu'cemu'l-kebir, XXV, 359, dn. 17).
61 el-Mu'cemu's-Sağir, I, 3 (Abdurrahman Muhammed Osman'ın takdimi).
62 Bu baskının son kısmında Ğunyetü'l-elmaî, et-Tuhfetu'l-merdıyye fi halli ba'zı'l-müşkilâti'l-hadisiyye, Sünniyyetü ref'i'l-yedeyn fi'd-duâi ba'de's-salâti'l-mektûbe limen şâe ve Risâletu'l-keşf fi beyâni hurûci'l-Mehdi gibi 4 önemli risâle de yer almaktadır.
63 bk. ed-Dihlevî, Huccetu'llahi'l-bâliğa, I, 284.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. Öteki Mu'cemler

et-Taberânî'nin üç mu'ceminden başka, birçok İslâm bilginine ait[64], sahâbe, şuyûh ve beldeleri konu alan mu'cem adıyla te'lif edilmiş eserler bulunmaktadır.

Ulemânın, kendi hocalarına («şuyûh») karşı besledikleri derin saygının bir çeşit göstergesi olarak da yorumlanabilecek olan *MU'CEM* türü genellikle *alfabetik* bir sisteme sahiptir. Çünkü, mu'cemlerin te'lifinde Ahmed-Muhammed isimlerini öne almak, sonra öteki hocaları alfabetik sıraya göre sıralamak muhaddislerin usûlüdür[65].

Mu'cemler ile müsnedler aynı sisteme sahip olmalarına rağmen, uygulamaya esas aldıkları nokta açısından aralarında bir fark gözükmektedir O da şudur: Müsnedler, sahâbileri alfabetik sıraya koyup rivâyetlerini verirken; *mu'cemler,* buna ilâveten, müellifin, kendi hocalarını alfabetik sıraya koyması («mu'cemu'ş-şuyûh») ile de oluşurlar. Yani birincisi senedin *müntehâsını* esas alırken, öteki *ibtidâsını* esas alabilmektedir.

Bu sebeple mu'cemlerden yararlanırken, belirtilen bu özellik göz önünde bulundurulmalıdır.

64 Hadis edebiyatı içinde söz konusu edilen mu'cemler hakkında bilgi için bk. K. Çelebi, **Keşf**, II, 1733-1737; Kettânî, **Risâle**, s. 112-114.

65 bk. A. Dihlevi, **Bustan**, s. 42.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. ALE'L-EBVÂB TASNİF EDİLEN HADİS EDEBİYATI

Bu başlık altında 'ale'l-ebvâb *tasnif edilen* musannef, câmi *ve* sünen*'lerden meşhur, mütedâvil ve mu'teber örnekleri tanıtmaya çalışacağız.*

Tasnif açısından aynı niteliğe sahip olmasına rağmen, «tasnif devri eserlerine dayalı» *literatürü ise, bir sonraki bölümde tanıtacağız.*

A. MUSANNEFLER

Hadisleri konularına göre ihtiva eden eserlerin genelde musannef adıyla anıldığını yukarıda belirtmiştik. Kütüb-i Sitte ile en mükemmel örneklerini veren musannef türü eserler sistematik hadis koleksiyonları 'nı meydana getirirler.

Bu türe, Câmi', Sünen, Musannef, Müstedrek, Müstahreç ve Zevâid isimleriyle bilinen kitablar dahildir. Bu eserler, en meşhur ve mütedâvil örnekleriyle ileriki sahifelerde tanıtılacaktır. Burada sadece, Câmiler, Sünenler ve Musannef'lerin genel karakterlerine ve üç grub eserin temel farklılıklarına birer cümle ile işaret etmekle yetineceğiz.

Câmiler, «bütün dinî konularla ilgili hadisleri toplayan en kapsamlı» eserlerdir.

Sünenler ise, taharetten vasiyyete kadar bütün fıkhî konulara ait merfû hadisleri ihtivâ eden *fıkıh kitabları tertibindeki* hadis kitablarıdır.

Musannefler de sünenlerdeki merfu' hadislere ilâveten mevkuf ve maktu' hadisleri de ihtiva eden eserlerdir.

Hemen işâret edelim ki Musannef, Câmi' ve Sünen hem bir tasnif usûlünün hem de özel bazı eserlerin adı olarak kullanılmaktadır. Bu üç guruba giren eserleri tanıttıktan sonra, muhtevâları arasındaki mukayeseyi bir örnekle ayrıca göstermeye çalışacağız.

Şimdi, *Tasnîfu'l-kütüb* döneminin ilk bölümüne ait kabul edebileceğimiz musannef türü iki eseri ele almak istiyoruz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1. İmam Mâlik ve el-Muvatta

Yemen'den Medine'ye göçmüş ve ferdlerinin bir çoğu ilimle meşgul olan bir aileye mensup bulunan *İmam Mâlik* h. 93 yılında Medine'de doğmuştur. Künyesi *Ebû Abdillah*'tır. *Etbau't-tabiîn*'dendir.

İmam Mâlik, *Abdullah b. Ömer*'in azadlısı *Nâfi*'den *İbn Ömer*'in rivâyetlerini, sahâbîlerin amellerini, özellikle *Hz. Ömer*'in tatbikâtını öğrenmiştir.

İmam Mâlik, hadis ve rivâyet, fıkıh ve re'y ilimlerini tahsil etti. Elli yıl kadar süren hocalık hayatında da hadis dersleri ve vuku' bulmuş olaylarla ilgili görüş beyânı (fetvâ») olmak üzere iki ayrı ilmî faaliyeti sürdürmüştür.

İmam Mâlik, ders süresince tek şekilde oturur, ayakta hadis rivâyetinden hoşlanmazdı. Hadis dersi için özel hazırlık yapardı. Yıkanır, güzel kokular sürünür, temiz ve yeni elbiseler giyer, huşu' ve vekar ile otururdu. Ders süresince güzel kokulu öd ağacı (buhur) yaktırırdı.

İmam Malik, hükümdarın *Muvatta*'ı tek kitap olarak uygulamaya koyma teklifini, «*bizim muttali olmadığımız hususlara başkaları muttalî olmuş ve onları bir araya getirmiş olabilirler*»[66] diyerek reddetmiştir.

O, h. 179/795 yılında 85 yaşlarındayken Medine'de vefat etmiştir[67].

el-Muvatta'

Ömer b. Abdilaziz (101/719) tarafından başlatılan tedvin faaliyeti; İslâm Ülkesinin hemen her yöresinde büyük bir ilgi görmüştür. *Mekke*'de *İbn Cüreyc* (150/767), *Mezopotamya*'da *Sa'd b. Arûbe* (157/773). *Suriye*'de *el-Evzâî* (159/775), *Medine*'de *Muhammed b. Abdirrahman* (159/775), *Kûfe*'de *Zâide b. Kudâme* (160/776) ve *Süfyân es-Sevrî* (161/777) ve *Basra*'da *Hammâd b. Seleme* (165/781) bu faaliyeti sürdürenlerin en meşhurlarıdır.

Ünlü bibliyograf *İbnu'n Nedîm* (438/1047)'in, fıkıh kitabları gibi bölümler ihtivâ eden «*sünnet hakkında eserler*» diye tanimlamaya çalıştığı, adı geçen ulemâya ait eserler maalesef bize kadar ulaşabilmiş değildir. *İbnu'n-Nedîm'in* verdiği bu bilgiler, *İmam Mâlik*'in *Muvatta'ı* ile belli bir şekil kazanmaktadır. Muvatta, kendisinden önceki hadis edebiyâtının tertib ve muhtevâsını bize —tam olmasa bile yaklaşık olarak— yansıtan kitab olma özelliğini taşımaktadır.

66 bk. İbn Kesir, **İhtisâru Ulûmi'l-hadis**, s. 30 (**el-Bâisu'l-hasis** ile birlikte).
67 İmam Malik'in hayatı için bk. Zehebî, **Tezkira**, I, 207-213; İbn Hacer, **Tehzîb**, X, 5-9.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İmam Mâlik, hadise olan saygısı dolayısıyla, hadisleri kabulde ihtiyatı elden bırakmamış, olabildiğince titiz davranmıştır. Hatta onun Peygamber Mescidinin direklerini işâret ederek şöyle dediği bilinmektedir: *«Şu sütunlar dibinde, «Peygamber (s.a.) şöyle buyurdu» diyen yetmiş kişiye rastladım. Bunların hiçbirinden bir şey almadım. Bunlar belki, beytu'l-mâl kendilerine emanet edilecek kadar emin kişilerdi. Fakat onların hiçbiri buna (hadis almaya) ehil değildi.»*

İmam Malik, Muvatta'ı önceleri 10.000 hadisten meydana getirmişti. Eserini her sene yeniden gözden geçiriyor ve bazı hadisleri çıkarıyordu. Sonunda elimizdeki 1720 rivâyeti ihtiva eden Muvatta kalmıştır. Muvatta şârihi Zürkânî (1122/1710) bu rakamı şöyle sınıflandırır:

600'ü müsned («merfu»),

222'si mursel,

613'ü mevkuf,

285'i maktu'dur.

Bu taksimde de görüldüğü gibi İmam Mâlik, önce Hz. Peygamber'den gelen hadisleri, sonra a s h â b 'dan gelenleri, daha sonra da tâbiûn'dan gelen â s â r ' ı zikretmektedir. En sonunda da kendi re'yini belirtmektedir[68].

Burada şuna da işâret edelim ki, İmam Mâlik, Medine dışına çıkmadığı için görüşlerini tercih ettiği ashab ve tâbiûn'un hemen hepsi Medineli zevattır.

Muvatta, Concordance'a göre 61 kitaptan müteşekkildir. Bu kitapların 8'i birer babtan oluşur. Bir o kadarı da ikişer babtan meydana gelir. Keza bazı bâblarda sadece bir hadis bulunmaktadır. En son kitap ve en son bâb bunun misallerinden biridir.

Muvatta'ın hadisleri genellikle «haddeseni Yahyâ an Mâlikin an ...» diye başlar. Y a h y â , *Muvatta*'ın e n m e ş h u r râvisi Yahyâ b. Yahyâ'dır. *«Haddeseni»* diyen de Yahyâ'nın oğlu Ubeydullah (278/891)tır[69]. Muvatta'ın 16 nüshası ve ravisi bilinmektedir[70]. Mutlak olarak Muvatta' dendi mi Yahyâ b. Yahyâ'nın rivâyet ettiği nüsha anlaşılır[71].

68 Misaller için bk. İtr, **el-İmam et-Tirmizi ve'l-muvâzene**, s. 337.

69 Zürkani, **Şerhu Muvatta**, I, 17; Nureddin İtr ise, Yahyâ'nın oğlunun adını **Abdullah** olarak vermektedir (a.g.e., s. 337, dn. 4).

70 bk. A. ed-Dihlevi, **Bustan**, s. 2-30.

71 bk. a.g.e., s. 9.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İmam Mâlik'in, «b e l a ğ a n î» ve «a n i ' s - s i k a t i» ifâdeleriyle rivâyet ettiği hadislerin tamamı 61 olduğu, 4'ü hariç, ötekilerin başka tariklerden m ü s n e d olduğu, İbn Abdilberr tarafından belirtilmiştir. Bahis konusu bu dört hadisin de m e v s û l olduğu İbnu's-Salâh (643/1245) tarafından gösterilmiş ise de bazı âlimler buna itiraz etmişler, İbn Abdilberr'in tariklerini bulamadığı bu hadisleri İbnu's-Salâh nasıl vasledebilir, demişlerdir. Böylece de Sahihayn'ın, Muvatta'dan önde geldiği görüşünü benimsemişlerdir.

Tirmizî şârihi Ebu Bekr b. el-Arabî (543/1148) «Hadiste Muvatta ilk asıldır. Sahih-i Buhârî de ikinci asl'dır. Müslim ve Tirmizî ve diğer muhaddisler, kitaplarını bu iki asl üzerine bina etmişlerdir[72]»der. Meselâ Buharî, Muvatta'daki 300 hadisi, Sahih'inin 600 yerinde zikretmiştir[73].

Muvatta', Buharî ve Müslim'in sahihleri ile birlikte hadis kitablarının birinci tabakasını meydana getirmektedir[74].

Muvatta'ın Baskıları ve Şerhleri.

Muvatta'ın modern ve Concordance'a uygun bir baskısı Muhammed Fuad Abdülbâkî'nin ta'liki ile iki cild halinde gerçekleştirilmiştir. Bu baskıdan yapılan ofset neşirler piyasada bulunmaktadır.

Muvatta' üzerinde eskiden beri çalışmalar yapılagelmiştir. Suyûtînin (911/1505) *Tenvîru'l-hevâlik* adını taşıyan şerhi, Muvatta metni ile birlikte iki cild hâlinde basılmıştır[75].

ez-Zürkanî (1222/1807) şerhi de matbu'dur[76]. Ayrıca Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî el-Endelûsî el-Mâlikî (494/1100) nin *el-Müntekâ* adlı şerhi de 7 cild halinde Mısır'da 1331'de basılmış, bu baskının ofset baskıları da yapılagelmiştir[77].

Ayrıca Ezher Üniversitesinde 1969'da Mahmud Nâdî Ubeydât tarafından *Malik b. Enes ve eseruhu fi'l-hadîs* adıyla yapılmış bir doktora tezi de bulunmaktadır.

72 bk. Suyûti, **Tenviru'l-hevâlik**, I, 5.
73 Sezgin, **Buhârinin Kaynakları**, s. 305, dn. 2.
74 bk. ed-Dihlevî, **Huccetu'llahi'l-bâliğa**, I, 281.
75 Mısır, 1370/1951.
76 Bu şerh 1310'da Kahire'de 4 cild olarak, yine Mısır'da 1382/1962 yılında İbrahim Adve Avz'ın tahkiki ile 5 cild halinde neşredilmiştir.
77 Muvatta üzerinde yapılmış çalışmalar hakkında bilgi için bk. Kâtip Çelebi, **Keşf**, II, 1907-1909; Sezgin, **Tarihu't-turâs**, II, 121-131.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/827) ve el-Musannef'i

Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ani hicrî 126/744 yılında San'a'da doğmuştur. Künyesi *Ebû Bekr*'dir.

Ma'mer b. Râşid (152/769), İbn Cüreyc (149/766), el-Evzâ'i (157/774) Süfyan es-Sevrî (161/777), Süfyan b. Üyeyne (198/813) ve Malik b. Enes (179/795) gibi meşhur zevattan ilim tahsil etmiştir. Ma'mer b. Râşid'e 7 yıl öğrencilik yapmıştır. İlim için yolculuklar yapmıştır.

Kendisinden, Ahmed b. Hanbel (241/855), Yahyâ b. Mâin (233/847), İshak b. Râhûye (238/852) ve Ali el-Medînî (234/849) gibi âlimler ilim almışlardır.

H. 200'lerde gözlerini kaybetmiştir. Şiilik'le itham edilmişse de, bu ithamı doğrulayacak herhangi bir tutumu tesbit edilememiştir. Hz Ali'yi sevmesi ve kâtillerine kızmakta olması böylesi bir ithama uğramasına sebep teşkil etmiştir.

Yahyâ b. Mâin (234/848)in, «Eğer Abdurrezzâk irtidat etmiş olsaydı, biz yine onun hadislerini terketmezdik»[78] sözü, onun güvenilirlik derecesini anlatmaya yetecek bir beyândır.

Gözlerini kaybettikten sonraki rivayetleri konusunda ihtiyat gösterilmiş olduğuna da burada işaret etmek uygun olacaktır.

85 yaşlarında iken h. 211/827'de vefât etmiştir.

el-Musannef

Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın Fıkıh ve Tefsir sahasında da eserleri varsa da— bizi ilgilendiren kitabı *el-Musannef*'idir.

«Sünen»lerden, mevkuf ve maktû haberleri ihtiva etmesiyle ayrılan Musannef türünün bize kadar ulaşabilmiş bir-iki örneğinden birini teşkil eden Abdurrezzâk'ın *Musannef*'i, ilk kez 1390/1970 yılında el-Meclisu'l-ilmî tarafından 11 cilt halinde, Habîburrahman el-A'zamî'nin tahkik ve tahrîci ile neşredilmiştir.

Abdurrezzâk'ın Musannef'inin neşri ile elde mevcut hadis musannefâtının en eski örneğini teşkil eden Ma'mer b. Râşid'in *el-Cami*'i de ilim dün-

78 bk. Zehebî, **Mizânu'l-i'tidal**, II, 612.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

yasına kazandırılmıştır. Çünkü el-Musannef'in X. cildinin 379. sahifesinden XI. cildin sonuna kadar Ma'mer'in *Câmi'*ine aittir[79].

el-Musannef'in en tam yazma nüshası olan *Murad Molla 596*'daki nüsha esas alınarak yapılan neşr, *Kitâbu't-tahare* ile başlamakta, *Kitâbu'l-ferâiz* ve *Kitâbu Ehli'l-Kitâbeyn* ile son bulmaktadır. Bundan sonra da *Kitabu'l-Cami'* başlamaktadır.

Toplam 21033 aded hadis ihtivâ eden Musannef'te (el-Cami' hariç 19418 hadis) hemen hemen aynı muhtevâya sahip olan *Kitâbu ehli'l-kitâb* iki kez yer almaktadır (bk. VI, 3-132 ve X, 311-378).

Musannef'teki hadislerin büyük çoğunluğu «Abdurrezzâk 'an... 'an... 'an...» şeklinde an'ane özelliğine sahip senedlerle rivâyet edilmiştir. Bazan da ihbar ve tahdîs özelliği olan senedlerle sevkedilmiş hadislere rastlanmaktadır. «Hadislerin çoğu sülâsîdir»[80].

Ricâl tenkidi, tanıtması ve kelime açıklamalarına hemen hemen hiç rastlanmaz. Bâb başlıkları oldukça kısa ve fıkhî yönü ağır basan ifadelerden oluşmaktadır.

Müellif kendi görüşünü belirtmez. Konuya ait Hz. Peygamber'den verilen haberleri, sahâbî kavillerini ve tâbiûn fetvalarını sıralamakla yetinir. Kütübü's-sitte müellifleri, *Abdurrezzâk*'tan hadis nakletmişlerdir.

Abdurrezzâk, hocası *Ma'mer b. Râşid*'den bir çok hadis rivâyet etmektedir ki bunların hiçbiri Ma'mer'e ait olan *el-Cami'* bölümünde yoktur. Bu durum, Abdurrezzâk'ın Ma'mer'in başka eserlerinden veya sözlü rivâyetlerinden geniş ölçüde faydalandığını göstermektedir.

el-Musannef'in muhakkikinin yazacağını belirttiği *Mukaddime* yazılmamış olduğu için —maalesef— daha detaylı bir inceleme yazısından istifade imkânımız olamamıştır.

Şimdilik Musannef üzerinde yapılmış herhangi bir şerh veya tercüme çalışmasını da tesbit edebilmiş değiliz[81].

el-Musannef, hadis kitaplarının üçüncü tabakasına dahildir[82].

79 Cami' hakkında geniş bilgi için bk. F. Sezgin, «Hadis Musannefâtının mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i», Türkiyât Mecmuası, C. XII, 1955, s. 113-114.

80 bk. Abdulâziz ed-Dihlevi, **Bustânu'l-muhaddisîn**, s. 57.

81 Abdurrezzak b. Hemmâm ve eserleri hakkında bk. Sezgin, **Târihu't-türâs**, I, 144-145.

82 bk. ed-Dihlevî, **Huccetu'llahi'l-bâliğa**, I, 284.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İbn Ebi Şeybe'nin Musannefi de Haydarâbâd'da 1386'da basılmış bulunmaktadır. (Şerhu 'ileli't-Tirmizî, s. 580). Ayrıca Miltan'da 4 cild halinde 1324'te basılmıştır[83].

B. CÂMİ'LER

Konularına göre («ale'l-ebvâb») tasnif edilmiş hadis edebiyâtının ikinci büyük gurubunu c a m i ' adıyla tanımlanan eserler teşkil etmektedir.

Musannef türünü anlatırken de değindiğimiz gibi[84], c â m i ' ler, dinî konuların hemen tamamını kapsayan sekiz ana bölümü ihtiva etme özelliğine sahiptirler. Her birine «kitab» denen bu sekiz bölümün muhtevaları kısaca şöylece özetlenebilir:

İ m a n : İnanç konularıyla («iman, islâm, tevhid, i'tisam») ilgili bölümler burada yer alırlar.

A h k â m veya Sünen : Taharetten vasiyyete kadar ibadât ve muamelât'a dair konular bu bölümde verilir. Bunlar, «sünen»lerin muhtevasının tâ kendisidir.

R i k â k veya Z ü h d : Ahlâk ve nefis terbiyesi ile ilgili konular bu bölümde yer alır.

E t ' i m e v e e ş r i b e v e y a â d â b : Beşerî ilişkiler ve günlük hayatta herkesin normal olarak yaptığı işlerin İslâmî usullerini öğreten hadisler bu bölümdedir.

T e f s i r : Âyetlerin değişik açılardan beyanını ortaya koyan hadisler sûre sırasına göre bu bölümde yer alır.

T a r i h - s i y e r - c i h a d : Devletler arası ilişkiler, savaş-barış, meğâzî, cihad ve cihadla ilgili öteki konuların yer aldığı bölümdür.

M e n â k ı b : Hz. Peygamber, diğer peygamberler ve ashâb-ı kirâmın yaşayış ve davranışları, üstünlükleri bu bölümde yer alır.

F i t e n v e m e l â h i m : Geleceğe ve gelecekte olacak bir takım olaylara, kıyamet alâmetlerine dair konular bu bölüme dahildir.

Câmi'ler, bu bölümlerden herhangi birine dahil olmayan bir takım konuları daha ihtiva ederler. Yine cami'ler bu 8 bölümden herhangi birini ihtiva etmezler veya nâkıs olarak ihtiva ederlerse câmi' olmaktan çıkarlar.

83 Sezgin, **Târihut't-türâs**, I, 62.
84 bk. Kitab metni s. 40.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu yüzden —Tefsir bölümü nâkıs olduğu ve sistematik olmadığı gerekçesiyle— Müslim'in kitabını câmî' saymak istemeyen görüşler ileri sürülmüştür.

Câmi'ler aynı zamanda «sahih» adıyla da anılmaktadırlar. Meselâ, *Buhârî*, *Müslim* ve *Tirmizî*'nin kitablarının adı el-Cami'u's-sahih'tir.

Tirmizî'nin eseri muhtevâsı itibariyle câmi'dir. Onu «sünen» ler arasında saymak aşağı yukarı kurallaşmıştır. Biz onun muhtevâsını dikkate alarak, onu da bu kısımda, câmi'ler arasında tanıtmaya çalışacağız.

Ayrıca ele almayacak olduğumuz, Hadis Edebiyâtının İlk Dönemine ait eski örneklerden biri olan *Ma'mer b. Râşid'* (152/769)'in eserinin adı da C â m i 'dir[85]. *Abdurrezzâk b. Hemmâm*'ın *el-Musannef*'i içinde neşredilmiş bulunan bu câmi', yukarıda açıkladığımız sekiz ana bölümü içermemektedir.

Öte yandan, daha muahhar dönemlerde telif edilen derleme ve cem' nitelikli bazı kitaplara da câmi' adının verildiğini görmekteyiz. *Câmi'u'l-usûl*, *el-Câmi'u's-sağîr* gibi. Bu eserlerde kelime sözlük anlamındadır. Zira bu kitaplar belli hadis kaynaklarındaki hadisleri ya *ale'l-ebvâb* ya da *ale'l-ahruf* (alfabetik) olarak bir araya getirmektedirler. Bu sebeple de özellikle ikinci gurubta olanlar bizim burada anlatmak istediğimiz c â m i ' türü ile bağdaşmamaktadır.

Biz burada, Tasnif Devri Hadis Edebiyatı içinde önemli bir mevkii olan câmi'leri tanıtmaya çalışacağız.

1. el-Buhârî ve Sahih'i

Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buhârî h. 194(810)'de Buhâra'da doğmuştur. Künyesi *Ebu Abdillah*'tır. On yaşlarında iken hadise karşı derin bir ilgi duymuş, hadis ezberlemeye başlamıştır.

Memleketindeki hocalardan ders aldıktan sonra, o günün belli başlı ilim merkezleri olan Şam, Basra, Hicaz, Kûfe, Bağdat ve Mısır'ı gezmiş ve oralardaki üstadlardan hadis tahsil etmiştir. Ders aldığı hoca sayısı bini bulmuştur. Ezberlediği hadis sayısı ise, kendi ifâdesiyle, yüz bini sahih toplam üçyüzbindir.

40 yıl kadar süren ilim yolculukları sonunda Nişapur'da yerleşmek istemiş ise de Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî'nin rekâbeti yüzünden, sarayında

85 bk. Sezgin, «Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmii», Türkiyât Mecmuası, c. XII, 1955, s. 115-134.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hadis hocalığı yapmayı kabul etmediği Halid b. Ahmed ez-Zühlî tarafından şehri terketmeye mecbur bırakılmıştır. O da Buhârâ yakınlarındaki Hartenk'de yerleşmiş ve 256/870 yılında Ramazan Bayramı gecesi 62 yaşında vefat etmiştir.

el-Buhârî yegâne alâka konusu olan Hadis'e hizmet hususunda hiç bir fedâkarlıktan çekinmemiş ve hemen herşeyini bu uğurda harcamıştır. Kendisi az yer, talebeye iyilik ederdi. Gece-gündüz Kur'ân okurdu. Onun sevdiği yegâne eğlence ok atıcılığıydı. Uzun süre yanında kalan kâtibi birlikte oldukları süre içinde Buhârî'nin sadece iki kez hedefe isâbet ettiremediğini belirtmiştir[86].

Buhârî'nin hadis bilgisi, devrin bilginlerince insaf hudutlarını aşacak tarzda yoklanmıştır. Bir kereisnde 100 kadar hadisin sened ve metinleri karıştırıldıktan sonra Buhârîye okunmuş ve bu hadisler hakkında ne diyeceği sorulmuştur. Buhârî hepsini ezberden düzeltmiş ve soranların hayranlıklarını kazanmıştır. Bir çok kereler muhtelif kişilerce, değişik kapsamda tekrar edilen bu imtihanlar ona, âlimler arasında haklı bir ün ve mevki kazandırmıştır. Kendisinden yüzyıllar sonra İbn Hacer (852/1448) şöyle demektedir. «Gök kubbenin altında, Rasûlullah (s.a.)'ın hadislerini el-Buhârî'den daha iyi bilen birini görmedim.»

Buhârî telif hayatına daha öğrencilik yıllarında başlamıştır. Küçük, Orta ve Büyük Tarih, el-Edebu'l-müfred, ed-Duafâ... gibi eserleri[87] yanında Sahihu'l-Buhârî diye meşhur olan «el-Câmiu's-sahih» i pek müstesnâ bir mevkie sahiptir[88].

Sahih

Tam adı, *el-Câmiu'l-müsnedus'sahihu'l-muhtasar min umûri rasûlillah (s.a.) ve sünenihi ve eyyâmih*» olan eserini *Buhârî*, hocası *İshâk b. Râhûye* (238/852)'nin, «Rasûlullah'ın sahih hadislerini muhtasar bir kitabta toplasanız»[89] diye temennide bulunması üzerine tasnif etmiştir.

86 bk. İbn Hacer, **Fethu'l-bârî** (mukaddime), 566.

87 Buhârî'nin 14 eseri hakkında bilgi için bk. Sezgin, **Târihu't-turâs**, I, 175 ve 204-206.

88 Buhârî'nin biyografisine ait yegâne müstakil eser, Cemâleddin el-Kâsımî (1332/1914)'nin 1330'da Kahire'de basılmış olan «**Hayâtu'l-Buhârî**»sidir. (bk. Sezgin, **Tarihu't-turas**, I, 175).

89 bk. İbn Hacer, **Hedyu's-sârî**, s. 6-7. İbn Hacer burada diğer sebeplerden de söz eder.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Buhârî, Sahih'ini 600.000 hadis arasından seçmiştir. Mescid-i Haram'da telif etmiştir. Concordance'a göre 97 kitab ve 3730 babtan oluşmaktadır. Mükerrerler dahil 7275 hadis ihtivâ etmektedir. İbn Hacer bu sayıyı 9082 olarak vermektedir. Mükerrerler dışında dörtbine yakın hadis vardır. İbn Hacer bu sayıyı da 2791 olarak vermektedir.

Telif sebebi de göstermektedir ki Buhârî'nin Sahih'inde zayıf hadis yoktur. O, sahih hadisleri toplamak üzere telif edilmiştir. Ancak Buhârî, bazan i s t i d l â l kabilinden ve b â b b a ş l ı ğ ı 'nda («terceme») olmak kaydıyla zayıf hadis zikreder. Yalnız bunları, öteki hadisleri zikrettiği gibi t a h d i s sığasiyle vermez. Senedsiz olarak verir. Aslında bu hadislerdeki za'fiyet de hafif bir zayıflıktır.

Buhârî, bâb başlıklarını çoğu zaman âyet-i kerîmelerden, bazan hadislerden iktibaslarla ve bazan da serbest şekilde ve fakat f ı k h î bir anlam taşıyacak tarzda seçtiği ibârelerle tanzim etmiştir. Bu yüzden pek haklı olarak فقه البخاري في تراجمه = Buhârînin fıkhî görüşleri bab başlıklarındadır» sözü meşhur olmuştur[90]. Bâbların ve bablar içindeki hadislerin sıralanışında da f ı k h î bir sonuca ulaşma genel eğilim halindedir. Meselâ ezan hakkındaki rivâyetler bu hususu çok açık şekilde ortaya koymaktadır[91]. (Müslim ve Tirmizî'de böyle bir özellik gözükmez. Çünkü onlar hadisçiliği esas tutmuşlardır.)

Buhârî, bazan da bir hadisi ilgisi dolayısıyla ve ondan ahkâm istinbât etmek düşüncesiyle muhtelif kitabların çeşitli bâblarında hadisi bölerek (« t a k t i ») tekrarlar. Ancak çoğu kere böyle hadisi değişik yerlerde verirken ayrı ayrı senedle zikretmeye dikkat eder. Bununla da hadisin değişik senedlerle rivâyet edilmiş olduğunu isbatlamış olur.

Bu vesile ile hadis kitaplarında görülen tekrarların sebepleri üzerinde bir-iki noktayı belirtmek yerinde olacaktır. «Müellifler hadisleri boş yere tekrar edip durmamışlardır. Bunun bir çok ve büyük hikmetleri vardır: Söz gelimi, senedin teaddüdü, metne ait lâfızların muhtelif oluşu v.s. Bazan bir hadisin tek bir sahâbîden, değişik senedlerle ve farklı lafızlarla rivâyet edil-

90 Bu konuda Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mansur İbnü'l-Münir el-İskenderi (683/1284)'nin bir nüshası Bayezid ktb. 1115 no'da bulunan **«Kitâbül'-mütevârî alâ terâcimi'l-Buhârî»** adında yazma bir eseri mevcuttur. (Sezgin, Tarihu't-türâsi'l-arabi, I, 198). Ayrıca konuya ait dört eser için bk. İtr, **el-İmamu't-Tirmizî**, s. 330.

91 bk. Buhârî, ezân 1-19; Aynî, **Umdetü'l-kaarî**, II, 668.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

diği olur. Müelliflerin bütün rivâyetleri toplama arzu ve hırsları dolayısıyla kitaplarında tekrarlar görülür.»[92]

Buhârî'nin bir hadisi, Sahihi'n 13 yerinde tekrarladığı olmuştur[93]. Her defasında da başka başka hocalarından rivâyet ettiği farklı sened ve metinleri verir. Böylece hem hadisi kuvvetlendirir, hem de lafız farklılıkları dolayısıyla başka başka hükümlerin elde edilmesini temin eder.

Ayrıca Buhârî, hadislerde geçen ğarîb kelimeleri de yer yer açıklar. Aynı şekilde onun müşkilü'l-hadis konusunda da açıklama yaptığı görülür[94]. Bunları o, hiç kuşkusuz fıkıhçılığı sebebiyle yapmaktadır.

Buhârînin «Sahih»inde 22 aded «sülâsî» (üç râvî ile Rasulullah (s.a.)'a ulaşılan) hadis bulunmaktadır [Mubârekfûrî, Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi, I, 249; Itr, el-İmam et-Tirmizî, s. 16 dn.].

Buhârî, hadis kitaplarının birinci tabakasına dahildir.

Sahihin Nüshaları ve Râvileri

Buhârî, Sahih'ini bizzat kendisi onbinlerce talebeye okutmuştur[95]. Bu kadar talebe içinden bin kadarı Sahih'in râvîsi olmuştur[96]. Bunların içinden de ancak 5 tanesinin ismi bilinmektedir. Bunlar, sırasıyla şu zevâttır: el-Firebrî (320/932), en-Nesefî (295/907), en-Nesevî (290/902), el-Bezdevî (329/940) ve el-Mehâmilî (330/941).

Bunlardan ilk iki râvinin nüshaları, ötekileri şu veya bu şekilde unutturmuşlardır. Bunlardan da birincisi, yanî el-Firebrî rivâyeti, Sahih-i Buhârî'nin sonraki nesillere intikâlini sağlayan yegâne nüsha olmuştur. Firebrî rivâyeti, VI. asırdan itibâren Buhârînin Sahih'i ile ilgili bütün araştırmaların istinad ettiği yegâne metin olarak[97] günümüze kadar gelmiştir. Meselâ İstanbul kütüphanelerinde mevcut 500 kadar Buhârî nüshası arasında en-Nesefî rivâyeti bulunmamaktadır[98].

Nesefî rivâyetinin bariz bir üstünlük arzetmesine rağmen[99], başlangıçta rağbet bulmamasının ve daha sonra da kaybolup gitmesinin sebebi, Nesefî-

92 es-Sa'âti, **Fethu'r-rabbânî**, I, 15.
93 bk. Itr, **İmam Tirmizi ve'l-muvâzene**, s. 93-98.
94 bk. Itr, a.g.e., s. 225-226.
95 İbn Hacer, **Hedyü's-sârî**, 492.
96 bk. Kadı İyad, **Meşârıku'l-envâr**, I, 6.
97 Sezgin F., **Buhârî'nin Kaynakları**, s. 168.
98 Sezgin, a.g.e., s. 169.
99 Sezgin, a.g.e., s 175.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

nin; Sahih'in son kısmında yer alan küçük bir bölümü bizzat Buhârî'den dinleme («sema») imkânı bulamamış olması şeklinde gösterilmektedir[100]. Bu durum, konuya o günün ilim dünyasında atfedilen fevkâlâde önemin bir sonucudur ki, Sahih'i semâ' yoluyla değil de imlâ meclislerinde alan el-Mehâmilî'nin rivâyeti hiç rağbet bulmamıştır. Bu yüzden semâ' veya kısmen kıraat yoluyla Sahih'i iki kez Buhârîden alan el-Firebrî'nin rivâyeti, bu noktadaki üstünlüğü sebebiyle öteki rivâyetleri unutturmuştur.

Firebrî nüshasının rivâyetleri zaman içinde bir takım munzam çalışmalara mevzu teşkil etmiştir. Meselâ Ebu Muhammed el-Asîlî (392/1002), Ebu Muhammed el-Cürcânî (373/983)'nin rivâyetini esas tutup Ebû Zeyd el-Mervezî (371/981)'den aldığı rivâyetin farklarını belirtmek suretiyle kendi el yazısıyla müstakil bir Buhârî nüshası meydana getirmiştir[101].

Yine Ebû Zerr el-Herevî (354/965) de Firebrî'nin asl'ından gelen üç rivâyeti cemetmiştir. Bu nüshalar, Abdulah b. Ahmed b. Hamuyet es-Serahsî vasıtasıyla elde ettiği el-Hamevî'ye; İbrahim b. Ahmed b. İbrahim el-Müstemlî'ye ve Ebu'l-Heysem Muhammed b. el-Mekkî el-Kuşmeyhenî'ye ait nüshalardır. «Meşâyihu Ebî Zerr es-selâse» diye bilinen bu üç zâttır. Ebû Zerr'in, bu rivâyetlerin birleşiminden oluşan nüshası, daha sonraki çalışmalarda başlı başına müstakil bir nüsha olarak muamele görmüştür[102].

es-Sâğânî (650/1252), Firebrî'nin el yazısını taşıyan «en-Nüshatu'l-Bağdâdiyye» ile Hamevî, Kuşmeyhenî ve Müstemlî rivâyetlerini karşılaştırarak birleştirmiştir[103].

Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdillah el-Yûnînî (701/1302) kendinden önceki faaliyetlerden geniş ölçüde yararlanmak suretiyle Firebrî'den gelen Buhârî nüshaları arasındaki farkların giderilmesine çalışmıştır. Yunînî, daha önce birleştirilmiş olan nüshaları birer nüsha kabul ederek işe başlamıştır. Meselâ Cürcânî ile Mervezî kollarını birleştiren el-Asîlî nüshası için (ص) remzini; Hamevî, Kuşmeyhenî ve Müstemlî kollarını birleştiren Ebû Zerr nüshası için (هـ) remzini; Kuşmeyhenî ile Hamevî rivâyet-

100. Sezgin, a.g.e., s. 174.
101 Sezgin, a.g.e., s. 179 (Kadı İyad, el-İlma' 54a-55a dan naklen).
102 Ebû Zerr, Hamevi için (ح) Müstemli için (س) , Kuşmeyhenî için (هـ) Mamevi ile Müstemli'nin müşterek bulunduğu kısımlar için (ح س) işaretlerini kullanmıştır.
103 bk. Sezgin, a.g.e., s. 183-184.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lerini ve Ebu'l-Vakt'in Hamevî'den gelen rivâyetleri için (ب) remzini ve İbn Asâkir'in bu iki rivâyeti birleştiren nüshası için de (س) remzini kullanmak suretiyle onları dört müstakil rivâyet kabul etmiştir.

Kastallânî, şerhine Yûnînî'nin nüshasını esas almıştır. İbn Hacer ise, Yûnînî nüshasını gördüğü halde şerhine esas olarak Ebû Zerr rivâyetini kabul etmiştir. Bugün elde bulunan Buhârî nüshalarının yarısından fazlasını Yûnînî nüshasından yapılan istinsahlar ve baskılar teşkil etmektedir. Yûnînî'nin el yazısı ile olan nüshanın Sultan Abdülhamid Han tarafından, Buhârî'nin 1313 baskısının hazırlanmasında kullanılmak üzere Mısır'a gönderildiği, anılan baskının baş tarafında kaydedilmektedir. Bu orijinal nüshanın şimdi nerede olduğu bilinmemektedir.

Sahîh'in Baskıları

Abdülhamid Han'ın emriyle ve Yûnînî nüshası esas alınmak suretiyle Mısır'da 1313'de yapılan 9 ciltlik baskı en güvenilir neşirdir.

Hacı Zihni Efendi tarafından harekelenerek Matbaa-i Âmire'de 1315 yılında 8 cild halinde yapılan baskı da muteberdir ve memleketimizde yaygındır. Bu baskıya tarafımızdan Hadis Mu'cemi'nin (Concordance) kitab ve bâb rakamları işlenmiş, Muhammed Fuad Abdülbâkî merhumun Teysîru'l-menfea adlı eserinden istifade ederek fihrist eklenmiş ve Sahih bu haliyle 1981'de İstanbul'da ofset usûliyle İslâmî Kitabevi tarafından yeniden basılmıştır. Ayrıca aynı işlemler yapılmak ve sonuna hadislerin alfabetik fihristi de eklenmek suretiyle Çağrı Yayınevi tarafından da ofset usûlüyle İstanbul'da basılmıştır.

Buhârî'nin Sahih'i Üzerinde Yapılmış Çalışmalar

Buhârî'den bir asır sonra Sahih'ine şerh yazılmıştır. İlk şerhi el-Hattâbî (388/998) «*İ'lâmu's-sünen*» adıyla yazmıştır[104]. Daha sonra Kâtib Çelebi'nin tesbitine göre 82 aded şerh yazılmıştır. Kâtib Çelebi'den sonra kaleme alınmış olanları da hesaba katarsak, Buhârî'nin 100 civarında şerhinin olduğunu söyleyebiliriz[105].

104 Yazma nüshaları için bk. Feyzullah Ef. No. 437; Ayasofya 687; III. Ahmed 393.

105 Buhârî üzerine yazılmış 53 şerh hakkında bilgi için bk. Sezgin **Târihu't-turâs**, I, 177-192.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu şerhlerden bugün elde mevcut ve mütedâvil olanları Kirmânî (786/1384)'nin «*el-Kevâkibu'd-derârî*»si; İbn Hacer (852/1448)'in «*Fethu'l-bârî*»si; Aynî (855/1451)'nin «*Umdetü'l-kaarî*»si ve Kastallânî (923/1517)'nin «*İrşâdu's-sârî*»'sidir[106].

Buhârinin Sahih'i ve onun yazılı-sözlü kaynakları üzerinde Prof. Dr. Fuad Sezgin'in *BUHARÎ'NİN KAYNAKLARI* adını taşıyan kıymetli bir araştırması da 1956'da İstanbul'da basılmış bulunmaktadır.

Zeynüddin Ahmed b. Ahmed Abdüllâtif ez-Zebîdî (893/1488)'nin «et-Tecrîdu's-sarîh li ehâdisi'l-Cami'i's-sahih»i Buhârî üzerinde yapılmış bir ihtisar çalışmasıdır. Bu eser Türkçeye Ahmed Naîm ve Kâmil Miras beyler tarafından tercüme ve şerhedilmiştir. Diyânet İşleri Başkanlığı'nca neşredilmiş olan Tecrid'e bir kılavuz fihrist cildi eklenmiştir.

Ayrıca Abdülmecid Hâşim'in «*el-İmam el-Buhârî muhaddisen ve fakihen*» adını taşıyan doktorası yayınlanmıştır[107], «*Buhârînin Ebu Hanife'ye İtirazları*» adlı bir doktora tezi de Hilmi Merttürkmen tarafından hazırlanmış ve fakat tez henüz basılmamıştır.

Ömer Ziyaeddin ed-Dağıstânî tarafından Buhârî'deki kavlî hadislerden bir araya getirilmiş *Zübdetü'l-Buhârî* de gerek yalnızca metin olarak, gerekse Türkçesiyle birlikte bir çok kereler basılmış ve basılmaktadır.

2. İmam Müslim ve Sahih'i

Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, h. 202, 204 veya 206 tarihinde Nişabur'da doğmuştur. Kendisi meşhur Arap Kabilesi KUŞEYR'e mensuptur. Lakabı «Asâkiru'd-dîn»dir.

Müslim'in çocukluk yılları hakkında pek az bilgi bulunmaktadır. Onun küçük yaşta Arab Edebiyâtının çeşitli sahalarıyla meşgul olduğunu söylemek mümkün gözükmektedir. Müslim de Buhârî gibi hemen bütün hayatını Hadis'e adamıştır. O, devrin ilim merkezleri olan Hicaz, Mısır, İran, Suriye, Mezopotomya ve Türkistan'a seyahatlar yaptı. Bağdat'a bir kaç kez gitti geldi. Gezdiği yerlerdeki hadis bilginlerinden ders aldı. Onun hocaları arasında İshak b. Râhûye (238/852), Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (221/836), Ahmed

106 Bu şerhler ve kısa özellikleri hakkında bk. Çakan, **Anahatlarıyla Hadis**, s. 147-149; bu kitap, II. Bölüm, («Şerh Edebiyâtı»).

107 Beyrut, tarihsiz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

b. Hanbel (241/855), Ebu Zür'a er-Râzî (264/877), Kuteybe b. Said (240/854) ve Harmele b. Yahya (243/857) gibi zevât bulunmaktadır.

Kendisinden de Ebû İsâ et-Tirmizî (275/888), Ebû Hâtim er-Râzî (277/890), *Ebû Bekr, Muhammed b. İshak İbn Huzeyme* (311/923) ve Ahmed b. Mübârek el-Müstemlî (284/897) gibi meşhur zatlar hadis rivâyet etmişlerdir.

İmam Müslim, tahsili bitirdikten sonra Nişabur'a yerleşti. Ticâret yaparak geçimini temin etti ve daima hadisle meşgul oldu. Ömrünün sonlarına doğru el-Buhârî ile tanıştı ve onun ilmini takdir etti. Bu yüzden de, devrin siyâsî olayları sebebiyle birçokları Buhârî'nin çevresinden uzaklaşırken İmam Müslim, onu terk değil, bilhassa iltizam etti. Hatta kendi hocası Yahya ez-Zühlî (257/870)'nin «Kim, *mes'eletü'l-lafz* (yani Kur'ân'ın lâfzını telaffuz etmenin mahlûkiyeti meselesi) de Buhârînin fikrine kailse bizim meclisimizden ayrılsın» demesi üzerine Müslim, herkesin gözü önünde meclisi terketti. Zühlî'den dinlediği hadisleri de bir çuvala koyarak Zühlî'ye gönderdi. Sahih'inde Zühlî'den rivâyette bulunmadı[108].

Yeri gelmişken belirtelim ki, Müslim, Sahih'inde Buhâriden de rivâyette bulunmamıştır.

İmam Müslim, bir hâdisi araştırmakla meşgulken 261/874'de vefat etti.

İmam Müslim Hadis ve Hadis İlimleri'nin öteki dallarına dair bir çok eser yazmıştır. Bunların listesi İbnu'n-Nedîm'in Fihrist'inin 231 ve Kâtib Çelebi'nin Keşfu'z-Zunûn'unun ikinci cildinin 541. sahifelerinde yer almaktadır.

S a h î h

İmam Müslim'in en meşhur eseri hiç şüphesiz *el-Müsnedu's-Sahih* adını verdiği *Sahih*'idir. Sahîh'in özelliklerini şöylece sıralamak mümkündür:

1) «Sahih-i Müslim» diye şöhret bulmuş olan *el-Müsnedu's-sahih, Kütüb-i sittenin* ikinci kitabıdır. İmam Müslim onu, 300.000 hadis içinden seçerek meydana getirmiştir.

2) İmam Müslim, bu kitabında öteki hadisçilerin pek riâyet etmedikleri bir hususa dikkat etmiştir. O, hocalarından semâ' yoluyla aldığı hadisleri naklederken özellikle «h a d d e s e n â» tabirini; kendisinin hocalarına okumak suretiyle hocalarının tasvibine arz ettiği hadisleri naklederken de «a h b e r e n a» tabirini kullanmıştır.

108 bk. Sofuoğlu, Sahih-i Müslim ve Tercemesi, I, XXVIII. İmam Müslim ve Sahih'i hakkında Sofuoğlu'nun bu mukaddimesi derli-toplu bilgi vermektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3) İmam Müslim, ya ihtisar düşüncesiyle veya daha başka sebeplerle kitabını bâblara ayırmamıştır. Daha doğrusu bâb başlıkları tanzim etmemiştir. Onun kitabında görülen bab başlıkları Nevevî tarafından konulmuştur. Aslında daha önce de bab başlıkları koyanlar olmuşsa da Nevevî onları pek isabetli bulmamış ve kendisi yeniden tanzim etmiştir.

4) İmam Müslim'in kitabına aldığı hadisler, genellikle, Buhârî'deki merfu hadislerdir. O, Buhârî'de bulunmayan 820 merfu hadisi de kitabına almıştır.

5) Müslim'in Sahih'inde Sünenler gibi[109] m e v k u f ve m a k t u ' hadis yoktur.

Hâkim'in Şeyhi Ebu Ali en-Neysâbûri' «Gök kubbenin altında Müslim'in kitabından daha sahih hiçbir kitab yoktur» demiştir. Onun bu sözünün gerekçesi, ondaki merfu hadislere hiç bir kimsenin sözünün karışmamış olmasıdır.

«Müslim kitabını ikâmet ettiği yerde, kaynaklarının yanıbaşında ve şeyhlerinin hayatta bulunduğu bir sırada meydana getirmiştir. Hadislerinin arasında başka söz serdinden kaçınmıştır. Kitabın uslûbuna, siyâkına gayret gösteriyor, Buhârî gibi, muhtelif bablarda hadisleri parçalamağa mecbur kalacak şekilde ahkâm istinbatına çalışmıyor, muhtelif hadis zincirlerini bir yerde toplayabiliyor, «mevkuf» hadislere ehemmiyet vermeyip sadece «müsned»lerle ilgileniyordu.»[110].

6. İmam Müslim, Sahih'ine yazdığı *mukaddime*'de ne yaptığını açıklamıştır. Kütüb-i sitte içinde sadece Müslim'de görülen bu *mukaddime*, Müslim'in bir özelliğidir.

7. «Müslim, bir hadisin bütün tarîklerini, müteaddid isnadlarla ve elfâz-ı muhtelifesi ile hep bir araya cem' ve kendince o hadis, fıkhın hangi bâbına ait ise toptan oraya dercettiği gibi, bu toplama esnasında da en evvel, *mutkın olan huffâzın* rivâyetlerini dercedip *mestur, hıfz ve itkânda mutavâssıt olan râvîlerin naklini* sonraya *zuafâ ve metrûkînin mütâbeaten ve istişhâden rivâyetleri*ni de daha sonraya bırakır ki, aranan hadis hem daha kolay bulunur, hem de gerek senedler ve gerek metinler hep birden gözönünde tutulup istinbât edilecek hüküm kolayca istinbât edilir.»[111]

109 Câm'i' sayılmak istenmeyişin bir sebebi de bu olabilir. İhtiva ettiği hadislerin niteliği açısından «sünen» çerçevesinde kalmıştır.

110 Sezgin, **Buhârinin Kaynakları**, s. 198-199.

111 A. Naim, Tecrîd Tercemesi. «Mukaddime», s. 219. Ayrıca bk. Sıddîki, H. E. Tarihi, s. 98.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

8. Yine bazı hadisleri birden fazla yerde tekrarladığı da olmuştur. Tekrar ettiği hadislerin sayısı 137'dir.

9. Mükerrer isnadla gelen tek metin için senedlerin değiştiği noktalara bir (ح) harfi koymak suretiyle bu durumu belirtir.

10. Bir hadisin metninin benzeri, yukarıdaki sıralamaya göre daha dün derecedeki ravilerden oluşan senedlerle de gelmişse, o senedleri verdikten sonra metin yerine «*mislehu*» veya «*nahvehu*» demekle iktifa eder. «Bu meseleyi bilmek Sahih-i Müslim ile meşgul olacaklara pek lâzımdır. Bu kitabta metnin makamına hâkim olmak üzere «*mislehu*» ile «*nahvehu*» lafızlarına pek çok tesâdüf edilir»[112].

11. Rivâyet edilen lafzı aynen edâya büyük itina gösterir. Râvilerin bir harfte de olsa ihtilaflarını kaydeder. (Buhârî, mânâ ile rivâyeti tecviz ettiği için buna o kadar riâyet etmez.)

12. Müslim'in Sahih'i «kitab» adını taşıyan 54 bölümden oluşmaktadır. Bâblarının sayısı ise, 1322'dir. Mükerrerler dışında 3033 hadis ihtivâ etmektedir[113]. Kitab isimleri, Buhârî'deki kitab isimleriyle büyük ölçüde parelellik arzeder. Bab başlıkları ise, daha sonra en-Nevevî (676/1277) tarafından konulmuştur.

13. T e f s i r bölümü tam ve sistematik olmadığı için Müslim'in Sahih'ini « C a m i ' » saymak istemeyen bir eğilim de bulunmaktadır[114]. Ayrıca Müslim'de, sadece merfu hadislerin bulunması da onu *cami'* saymamak eğilimini kuvvetlendiren bir başka sebep olsa gerektir.

14. Müslim'de sadece 17 *ta'lik* vardır[115]. «*Sülâsi*» nitelikli hiç bir hadis yoktur (Mubârekfûrî, I, 345).

15. Müslim, Buhârî'den hiç hadis rivâyet etmemiştir.

16. Müslim, Sahih'ini yazdıktan sonra, devrinin büyük hadis münekkidi Ebu Zür'a'ya takdîm etmiş ve onun tashihlerini aynen uygulamıştır.

112 A. Naim, a.g.e., s. 473. Bu iki terimin kullanılması hakkındaki karşıt fikirler için bk. a.g.e., s. 472-473. A. Naim bu işi şöyle tanımlar: «Muhaddis bir hadisi bir isnad ile rivâyet ettikten sonra diğer bir isnad ile yine o hadisi irad etmek istediğinde metni aynen zikretmeyip ikinci isnaddan sonra «mislehu» yahud «nahvehu» demekle iktifa eder.» (s. 472).

113 bk. Müslim, M. F. Abdülbâki neşri, IV, 2323.

114 bk. Mübarekfûri, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi**, I, 66.

115 T a ' l i k , müellifin, kendi hocasından başlamak üzere senedden bir veya daha fazla râviyi ya da bütün senedi atlayarak hadisi en yukarıdaki râviden, cezm sığalarından biriyle zikretmesidir. Bu tür hadislere M u a l l a k denir. Buhârî'deki ta'liklerin sayısı 1341'dir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

17. Müslim, birinci tabakaya dahil hadis kitaplarındandır (bk. ed-Dihlevi, *Huccetullahi'l-bâliğa* I, 281).

Müslim'in Sahih'inin Nüshaları ve Râvileri[116]

Müslim'in Sahih'i bize Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. Süfyân (308/920) ve Ebû Muhammed Ahmed b. Ali el-Kalânîsî'den rivâyet edilen iki nüsha halinde intikal etmiştir.

İbn Süfyân rivâyeti de Ebû Ahmed Muhammed b. İsa b. Amrûyâ *el-Culûdî* (368/978) ve Ebu Bekr Muhammed b. İbrahim-*Kisâî* (384/994) den oluşan iki kişi tarafından naklolunmuştur.

el-Culûdî nüshası Abdülğafîr b. Muhammed b. Abdülğafir (448/1056), Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hasan er-Râzî (V. asır başlangıcı) ve Ebu Saîd Ömer b. Muhammed b. Davud es-Siczî (V. asır başlangıcı) tarafından üç ayrı koldan rivâyet edilmiştir.

Müslim'in meşhur şârihi en-Nevevî (676/1277) nin esas aldığı nüsha kendisine; 1. Ebu İshak İbrahim b. Mudar el-Vâsıtî (664/1275), 2. Ebu'l-Kasım Ebu'l-Feth Mansur. Abdülmün'im el-Ferâvî (608/1211), 3. Ebu Abdillah Muhammed b. Fadli'l-Ferâvî (530/1135), 4. Abdülgafir b. Muhammed (448/1056), 5. Ebu Ahmed Muhammed b. İsâ b. Amrûyâ el-Culûdî (368/978), 6. Ebu İshak İbrahim b. Muhammed b. Süfyân (308/920)'dan oluşan 6 kişilik bir senedle intikal etmiş olan nüshadır. Nevevî kendisiyle iftihar ettiği bu altı kişilik senedde[117] hep « a h b e r e n â » lafzını kullanmaktadır[118].

İbn Süfyân rivâyetinin Kisâî kolu da Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Zekeriya en-Nesevî ve Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hasan es-Sıkıllî vasıtasıyla iki ayrı şekilde sonraki zamanlara intikal etmiştir.

el-Kalânîsî Rivâyeti, Ebu Ahmed Muhammed b. Yahya el-Aşkar — Ebu Alâ Abdülvehhab b. İsâ b. Abdirrahman b. Mâhân yoluyla, İbn Mâhân'dan nüshayı alan dört ayrı râvî vasıtasıyla sonraki devirlere intikal etmiştir.

116 Bu konuda bilgi için bk. James Robson, «Müslim Nüshalarının Rivâyeti» trc. T. Koçyiğit, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1955, C. IV, sy. 3-4; s. 8-20, Ankara, 1957

117 bk. Nevevî, **Müslim Şerhi** I, 10 (İşşadu's-sâri kenarında)

118 Müslim'in senedi hakkında küçük bir tereddüt için bk. Robson, «Müslim Nüshalarının Rivâyeti», s. 18.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Nevevî'nin İbnu's-Salâh'tan naklen bildirdiğine göre el-Kalânisî rivâyeti garpta çok kullanılan ve fakat başka yörelerde bilinmeyen bir nüshayı oluşturmaktadır[119].

Müslim'in Sahih'inin Baskıları ve Şerhleri

Müslim'in Sahih'i bir çok kereler değişik yerlerde (meselâ, Delhi, Kahire ve İstanbul) basılmıştır. En güvenilir baskılarından biri, muhtelif yazma ve basma nüshalar karşılaştırılarak Mehmed Zihni Efendi (1332/1914)'nin hareketlediği (8 cüz (4 cild) halinde) Matbaa-i âmire, 1330 baskısıdır.

Dipnotlar ve tam bir cild tutan detaylı ilmî fihristler ilâvesiyle ve hadisleri numaralamak suretiyle 5 cild halinde Kahire'de 1375/1955'de modern bir baskısı Muhammed Fuad Abdülbakî tarafından gerçekleştirilmiştir.

Müslim'in bu baskısı fevkalâde tavsiyeye şayândır.

Müslim'in Sahihi'ne 30'a yakın şerh yazılmıştır[120]. Bunların en meşhur ve yaygın olanları arasında Kadı İyad (544/1149)'ın *«İkmâlü'l-Mu'lim bi fevâid Müslim»* adıyla el-Mâzerî (536/1141)nin *«el-Mu'lim bi fevâidi Müslim»*ine yazdığı tekmile niteliğindeki şerh ile Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref en-Nevevî (676/1277)'nin *«el-Minhac fî şerhi Sahihi Müslim İbni'l-Haccâc»* isimli şerhi yer almaktadır. Bilhassa Nevevî'nin şerhi oldukça yaygındır. Hatta Müslim Şerhi deyince akla Nevevî Şerhi'nden başkası gelmez.

Son zamanlarda Hindli Âlim Câbir Derbendî Dehlî (1353/1934)'nin *«Fethu'l-mülhim bişerhi Sahihî Müslim»* adlı şerhi de itibar görmeye başlamıştır.

Ayrıca Beşir Ahmed Muhiddin tarafından *«el-İmam Müslim b. el-Haccac ve menhecuhu fi'l-hadîs rivâyeten ve dirâyeten»* adıyla Ezher'de 1971 yılında bir doktora tezi de hazırlanmış bulunmaktadır.

a. *Sahîhân*

Hadis edebiyâtında Buhârî ve Müslim'in sahihlerine, «iki sahih hadis kitabı» anlamına gelmek üzere *«es-Sahihân»* denilmektedir.

119 bk. Nevevî, **Şerhu Müslim**, I, 17, (**İrşâdü's-sârî** kenarında). Robson'un adı geçen makalesinde bu rivâyetin şarkta çok kullanıldığı belirtilmekte ise de, doğrusu garbta çok kullanıldığıdır (bk. Nevevî, **Şerhu Müslim**, I, 17).

120 Müslim'in Sahih'i üzerine yazılmış 27 şerh hakkında bilgi için bk. Sezgin, **Tarihu't-türâs**, I, 210-217; M. Sofuoğlu, **Sahih-i Müslim ve Tercemesi**, I, LLX.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

Bu iki kitab üzerinde bu müşterek isimle bazı ilmî çalışmalar yapılmıştır. Meselâ:

1. Bu iki kitaptan her ikisinin ya da birinin şartlarına uygun olduğu halde bunlarda yer almayan hadisleri toplamak üzere yapılan çalışmalar vardır. Bu yolla meydana getirilen eserlere M ü s t e d r e k denilmektedir. En meşhur Müstedrek, Hâkim en-Neysâbûrî (405/1014)'nin *«el-Müstedrek alâ kitâbi's-Sahihayn»*ıdır. 4 büyük cild halinde, Zehebî (748/1347)'nin bu müstedrek üzerine yaptığı *«Taakkubât»* adlı tenkih ve telhis çalışmasıyla birlikte basılmıştır[121].

2. İiknci bir çalışma türü, Sahihayn hadislerini bir kitabta toplamadır. Genellikle *«Kitabu'l-cem' beyne's-Sahihayn»* adını alan bu eserlerin sayısı 10 kadardır. Bunlardan sadece bir tanesi, Sahihayn'ın hadislerini Müsned tertibinde bir araya getirmiştir[122].

3. Sahihayn'da tesadüf olunan bazı müşkilleri çözüme kavuşturmak için eserler meydana getirilmiştir. Kadı Iyad'ın *«Şerhu müşkili's-Sahihayn»*ı ile Salahaddin Halil el-Alâî'nin Süleymaniye, Çelebi Abdullah Kısmı no: 476/2 de kayıtlı *«Müşkilu's-Sahihahyn»*ı bu tür birer çalışmadır.

4. Bu iki kitab ve şerhlerinden kolaylıkla faydalanabilmek için anahtar kitablar da hazırlanmıştır. *Miftâh* adını taşıyan bu tür kitabların en meşhuru Muhammed Şerif İbn Mustafa et-Tokâdî'nin *«Miftâhu's-Sahihayn»* ıdır, matbudur.

5. Bu iki kitabta yer alan hadislerin, başka senedlerle de vârid olduğunu göstermek üzere yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır. *Müstahraç* adı verilen bu tür çalışmalar, adı geçen eserlerin hadislerinin rivâyet tariklerini çoğaltmış ve hadisin yaygınlığını isbat etmiş olmaktadırlar. *Sahihayn* üzerine 9 kişi müstahraç yazmıştır[123].

b. *Sâhihân'ın Mukâyesesi*

Buhârîn'in Sahîhi, Kur'ân'dan sonra en güvenilir kaynak olarak ümmetin

121 A. Naim, Tec. Terc. (mukaddime), I, 258-259.

122 a.g.e. I, 263, dn. 1.

123 Bu zevâtın isimleri için bk. Kettâni, Risâle, s. 26-27; Sofuoğlu, Sahih-i Müslim ve Tercemesi, 1, LXII; Müstahraç eserler ve bunların faydaları konusunda geniş bilgi için bk. A. Naim, Tec. Terc. I, 227-231; Gerek Sahihayn üzerine gerekse Sahihayn'dan herhangi biri üzerine yazılmış mustahreçler için bk. Kettâni Risâle, 24-27; diğer hadis kitapları üzerine yazılmış müstahreçler için bk. a.g.e. s. 27-29.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bütünü tarafından kabul edilmiştir. Buhârî'nin *Sahih*'inin Müslim'e tercih yönlerini şöylece sıralamak mümkündür:

1. Buhârî'nin s ı h h a t için ortaya koyduğu şartlar, daha kuvvetli ve daha serttir.

2. Râvide, kendisinden hadis rivâyet ettiği kişi ile bir defa da olsa mülâkat etmiş olmayı arar. (Müslim ise, görüşmüş olmayı değil, görüşebilme imkânının bulunmasını yeterli görür).[124]

3. Buhârî'nin râvilerinin adâlet ve zabt yönü, Müslim'inkilerden üstündür. Zira Buhârî'nin ricâlinde c e r h edilenler oldukca azdır. Onlardan da Buhârî'nin rivâyeti pek azdır. Ve bunların büyük bir kısmı da Buhârî'nin kendilerini pek iyi tanıdığı kendi şeyhleri (hocaları)dır.

4. Buhârî'nin, şâz ve illetten sâlim olma yönünden de belli bir üstünlüğü vardır. Buhârî'de tenkide uğrayan hadis sayısı pek azdır.

5. Müslim, Buhârî'nin talebesidir. Onun eserlerinden istifâde etmiş ve ona dayanmıştır. Bunun için de ed-Dârekutnî, *«eğer Buhârî olmasaydı, Hadis İlmi'nde Müslim ortaya çıkmaz ve bu mertebeye ulaşamazdı»* demiştir. (bk. *Nuhbetu'l-fiker Şerhi*, s. 36-38; Ayrıca bk. Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 388-389).

6. Tenkide en az uğrayan hadis kitabı *Buhârî'nin Sahih*'idir (Bu konuda bilgi için bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 195-199; Sıddîkî, *H. Edebiyâtı Tarihi* s. 95-96).

Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Mâin, Ali b. el-Medînî vb. âlimler 4 hadis dışında Buhârî'deki bütün hadislerin sahih olduğuna şehâdet etmişlerdir. Ebû Ca'fer Muhammed el-Ukaylî (322/934), *«Bu 4 hadis hususundaki söz, yine Buhârînin sözüdür; onlar da sahihtir»* der.

c. Diğer «Sahih»ler

En önde gelen iki sahih hadis kitabını ve bunlar üzerinde yapılmış çalışmaları özetlemişken « S a h i h » adıyla yazılmış diğer hadis kitaplarından da kısaca söz etmekte yarar vardır.

«Buhârî ile Müslim'in Sahihlerinden başka —bu ikisi kadar muvaffakiyetle olmamakla beraber— tertib ve te'lifinde sıhhat şartı gözetilmiş daha bir çok kitab vardır[125].

124 Bahis konusu şartların sonradan tesbit edilmiş olduğu, Buhârî ve Müslim'in şartlar konusunda bir beyanda bulunmadıkları hakkında bk. Sezgin, **Buhârînin Kaynakları**, s. 193-194.

125 A. Naim, Tec. Terc. I, 257.

İmamu'l-eimme Muhammed b. İshak b. Huzeyme (311/923)'nin *Sahih*'i, Ebû Hâtim Muhammed b. Hıbban el-Büstî (354/965)'nin *«Kitâbu't-tekâsîm ve'l-envâ»* tesmiye ettiği Sahih'i, Hâkim Ebu Abdillah (405/1014)'in *«el-Müstedrek alâ kitabi's-Sahihayn»*i.... Ziyâuddin Muhammed b. Abdü'lvâhid el-Makdisî (643/1245)'nin *«el-Ehâdisû'l-ciyâdi'l-muhtâra»*sı zikre şâyandır.»

«İbn Huzeyme'nin Sahih'inin mertebesi kendisinden sonra zikredilenlerden yüksektir. Müşârun-ileyh çok ihtiyatkâr ve şiddet-i taharrî ashâbından olup rivâyet ettiği hadisin isnadı hakkında şâyed ednâ mertebede söz söylenmiş ise hemen *« i n s e b e t e k e z â = şâyet sâbit ise, hadis şudur»*, yahud, *«in sahha'l-haber» = haber sahih ise»* gibi bir ibâre kullanır.»[126].

İbn Huzeyme'nin Sahih'inden 4 cilt Bağdat'ta basılmış bulunmaktadır. İbn Huzeyme'nin hadisler arasındaki ihtilafları çözümlemekte geçerli usullere bâb başlıklarında işâret etmiş olması apayrı bir özelliktir[127].

«İbn Hıbbân'ın *Kitabu't-tekâsîm ve'l-envâ*'ı ne ebvâb ne mesânîd üzerine müretteb olmayıp matlûb olan ehâdîsi orada bulmak pek müşkildir...» İbn Hıbbân hakkında, sahih hadisleri derleme konusunda biraz mütesahil (gevşek) olduğu tenkid olarak ileri sürülmüştür[128].

«İbn-i Huzeyme ile İbn-i Hıbbân'ın Sahih'leri ehâdis-i sıhah'ın yanı başında ehâdis-i hısân'ı da muhtevî bulunuyor demektir.»[129].

3. et-Tirmizi ve Cami'î

Ebu İsâ künyesiyle meşhur Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, Tirmiz'de 209/824 yılında doğmuştur[130].

Tirmizî, Arabistan, Mezopotamya, İran ve Horasan gibi çeşitli ilim merkezlerine hadis öğrenmek için seyahatler yapmıştır. O, Buhârî, Müslim ve Ebû Davud gibi öteki *kütüb-i sitte* müellifleriyle görüşmüştür. *Kütüb-i sitte* imamlarının müştereken ilim aldıkları 10 şeyh[131]'e ilâve olarak Tırmizî, Ali b. Hucr el-Mervezî (243/857), Süveyd b. Nasr b. Süveyd el-Mervezî (240/854), Kuteybe b. Saîd es-Sekafî (240/854), Ebû Mansur Ahmed b. Ebî Bekr (242/

126 a.g. yer. Ayrıca bk. s. 226; Suyuti, **Tedrîbu'r-râvî** I, 109.

127 Bilgi için bk. Çakan, **Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları**, s. 42-43.

128 İbn Hıbban'ın Sahih'i Medine'de, **el-Mektebetu's-Selefiyye** tarafından neşredilmiştir (**Şerhu ileli't-Tirmizî**, s. 578).

129 A. Naim, a.g.e. I, 258.

130 Sıddiki'nin Mekke'yi doğum yeri göstermesi (H. E. Tarihi, s. 104) kendisine ait bir tesbit olarak gözükmektedir.

131 bk. A. M. Şakir, **el-Câmiu's-sahih**, I, 81 (mukaddime).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

856), Muhammed b. Abdilmelik b. Ebi'ş-Şevârib (244/858), İbrahim b. Abdillah b. Hâtim el-Herevî (244/858) ve İsmail b. Musa el-Fezârî es-Süddî (245/859) gibi meşhurlardan ilim almış ve hadis rivayet etmiştir[132].

Kendisinden de bir çok kişi ilim almıştır[133].

Ömrünün sonuna doğru gözlerini kaybetmiştir[134]. O, (279/892) tarihinde Tirmiz'de vefat etmiştir.

Kendisi hakkında devri ulemâsının gerçekten gıbta edilecek değerlendirmeleri ve övgüleri vardır[135].

el-Câmi'u's-Sahîh (Veya «Sünenu't-Tirmizî»)

Hadis İlminin muhtelif şubelerine dair eserleri[136] bulunan Tirmizî'nin en meşhur eseri S ü n e n u ' t-Tirmizî[137] diye bilinen *el-Câmi'u-s-Sahîh*'idir. Biz onu, asıl ismine ve muhtevâsına en uygun olan yerde *Câmi*'ler arasında incelemeyi tercih ettik. Ayrıca, Tirmizî'nin Câmiinin kütüb-i sitte'nin üçüncü kitabı olduğuna dair ileri sürülen görüşü[138] de benimsemiş bulunmaktayız.

Tirmizî, eserini Hicaz, Irak ve Horasan âlimlerine sunmuş, hepsi de beğenmişlerdir. O, kitabı hakkında «*Kimin evinde bu kitab bulunursa orada konuşmakta olan Peygamber var demektir.*»[139] şeklinde konuşmaktadır. Yine O; «iki hadis dışında» kitabındaki bütün hadislerin *ma'mûlun bih* olduklarını da söylemektedir[140].

Câmi', ale'l-ebvâb bir tertibe sahibtir. T a h â r e t ten İ l e l 'e kadar uzanan 46 kitabı ihtiva etmektedir. Concordance'a göre Câmi; 46 kitab içinde

132 Şakir, a.g. yer, I, 82; İtr, **el-İmam et-Tirmizi**, s. 12-15.
133 bk. Şakir, a.g. yer, I, 83; İtr, a.g.e., s. 21.
134 İtr, a.g.e., s. 10-11
135 bk. Şakir, a.g. yer, s. 84-90; İtr, a.g.e., s. 21-22. İbn Hazm (453/1061) in, Tirmizi'yi tanınmayan («mechul») biri diye tanımlaması, Tirmizi ve eserinin o yıllarda Endülüs'e ulaşmamış bulunmasındandır (İtr, a.g.e., s. 22; Şakir, a.g. yer, I, 86).
136 bk. Sezgin, **Tarihu't-turâs**, I, 204-206.
137 Bu isim, «daha çok ahkâm hadislerini ihtivâ etmesi» dolayısıyla verilmiş olabilir (bk. İtr, **Menheç**, s. 199).
138 bk. Kâtib Çelebi, **Keşf**, I, 559; Mübarekfûri, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi**, I, 394-5; İtr, a.g.e., s. 62-63; Şâkir, a.g. yer, I, 87-88.
139 Zehebi, **Tezkira**, II, 634.
140 bk. Câmi' V, 736; İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizi**, s. 43; İtr, a.g.e. s. 55.

2496 bâb[141] ve A. M. Şakir (11958) in tahkiki ile başlayan baskıya göre de 3956 hadis[142] den meydana gelmektedir. (Tuhfetu'l-ahvezî şerhi ile birlikte olan baskıda hadis sayısı 4051'dir)[143].

Tirmizî, diğer müelliflerin «Kitab» ismini verdiği bölümlere « e b v â b » başlığını koymuştur (*«Ebvâbu't-tahare»* gibi). O, bu ifâdeyi «min rasûlillahi sallellahu aleyhi ve sellem» cümlesiyle tamamlar. Bununla da o, zikredeceği hadislerin *«merfu»* karakterine işaret eder[144]. *«Ebvâb»* kelimesiyle de hadisler üzerinde yapacağı u s u l î ve f ı k h î değerlendirmelere zemin hazırlamayı hedefler. Nitekim *mevkuf* ve *maktu* hadisler Tirmizî'de merfu hadislerin değerlendirilmesi sadedinde sevkedilmişlerdir. Buhârî bu iki çeşit hadisi bâb başlıklarında muallak olarak verir. Müslim ise bu iki çeşit hadise hiç yer vermez[145].

Bâb başlıklarının («terceme») tanziminde Buhârî'ye paralellik gözükürse de, kısa ve net oluşu ve bir de fıkhî görüşler ihtivâ etmemesi bakımından ondan ayrılır. Çoğu kere bâb başlıkları, o bâbın hadislerindeki ifâdeleri taşır. Bu yönden de hadislerle «terceme» arasındaki münâsebeti bulmak pek kolay olur. Oysa Buhârî, kendi fıkhî görüşlerini bâb başlıklarında verdiği için, tercemelerin uzunluğuna ilâveten, o başlık altında zikredilen hadisler arasındaki münâsebeti yakalamak da ayrıca bir dikkati ve düşünmeyi gerektirir.

Tirmizî, bâb başlıklarının tanziminde ayet'lerden çok nadir olarak yararlanmıştır. Buhârî ise, birinci derecede âyetlerden tercemeleri oluşturur.

Görüş ayrılığı bulunan konulara dair olan bâb başlıklarını *«hel»* ve *«keyfe»* gibi soru edâtlarıyla verir. Aralarında n e s h cereyan etmiş olan hadisleri de önce m e n s u h 'u bir bâbta, hemen peşinden n â s i h 'i de bir başka bâbta zikretmek suretiyle peşpeşe sıralar. Söz gelimi, K. Tahâre 6-7, 8-9, 58-59, 61-62. bâblarda bu uygulama açıkca görülmektedir

Tirmizî, bâb başlığı altında bir veya bir kaç hadisi verdikten sonra, sırasıyla şu işlemleri yapar:

a. Hadisin sıhhat durumu (Hasen, sahih, zayıf, ğarib olduğunu) mutlaka açıklar.

b. Râvilerin durumunu, varsa, seneddeki illeti beyân eder.

141 bk. M. F. Abdülbâkî, Teysiru'l-menfe'a, el-Fihrisu't-tafsilî li Câmii't Tirmizî) 1-43.
142 A. M. Şâkir (tarafından başlatılan baskı) Tirmizî, V. 735
143 bk.Tuhfetu'l-ahvezî, X, 456.
144 bk. Mubârekfûrî, Tuhfetu'l-ahvezî, I, 19.
145 bk. İtr, a.g.e. s. 214-219.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

c. Hadisin —varsa— diğer tariklerini verir.

d. Konuyla ilgili, diğer sahâbîlerden yapılmış rivâyetler varsa, onlara da «*ve fil-bâbi an fülânin ve fülân...*» diyerek, sahabî isimlerini vermek suretiyle işaret eder.

e. O konuda fukahanın görüşlerini, hadisle nasıl ihticac ettiklerini, ulemâ arasında itifak mı, ihtilâf mı bulunduğunu anlatır. *İcma* varsa, mutlaka işaret eder. Bazen de uygulamanın hangi yönde olduğunu gösterir[146].

Tirmizî, yer yer verdiği lafzın hangi raviye ait olduğunu (bk. savm 28), bazan da ravîlerin hadisi rivayet ederken kullandıkları lâfızların hangisi olduğunu (bk. zühd 1) açıklamayı da ihmal etmez. Birleştirdiği senedler arasına (ح) koyar ve mana farkı doğuracak kelimelere işaret eder (Tahâret 1).

Tirmizî, hadisin farklı senedlerini verdikten sonra Müslim gibi metni tekrar etmez ve «*nahvehu*», «*mislehu*» gibi kelimelerle yetinir (bk. iman, 3, 55) bazan da «*nahve hâzâ*» ifâdesini kullanır (bk. iman, 2).

Garîbul-hadis ve muhtelifu'l-hadis gibi meselelere de Tirmizî yeterince Camı'in'de yer vermekte, bazan kendisi (bk. zekat 33), bazan da bir başkasından sorarak (bk. ahkam 38) öğrendiği şerhleri zikretmek suretiyle açıklamaktadır. İki hadis arasındaki teâruzu, ulemânın görüşünü naklet-mek suretiyle gidermektedir (bk. şehâdât 4).

Tirmizî « H a s e n » terimini belli bir muhteva için[147] kullanmıştır. Kendisinden önceki müelliflerce kelime sözlük anlamında kullanılmaktaydı.

Tirmizî'ye ait görüşler, *Cami*'de «*Kâle Ebû İsâ*» girişiyle verilmiş bulunmaktadır.

Tirmizi'nin Câmi'inin son kitabı i l e l 'dir. Bu, sadece Tirmizî'ye ait bir özelliktir. Diğer hadis ktablarında bu yoktur. Sonda olmakla beraber bir tür mukaddime niteliğindedir[148].

Abdülaziz ed-Dihlevî (1239/1824) Tirmizînin *Câmi*'ini şu dört özelliğe sahip olmakla övmektedir:

a. Tertibi mükemmeldir, tekrar yoktur.

146 bk. Tirmizî, salât 5; iman 17.
147 bk. İlel, (Câmiu's-sahih, V, 758).
148 İbn Receb el-Hanbelî (795/1393) tarafından İlel'e değerli bir şerh yazılmıştır. Bağdat, 1396/1976.

b. Fakihlerin kanaatlarına, yer yer de istidlal usullerine işâret eder.

c. Hadislerin sıhhat durumlarını, bilhassa illetlerini açıklar.

d. Hadis ricâline dair değerli bilgiler verir[149].

Yukarıdan beri sıraladığımız özeliklerin bir özeti demek olan Abdülaziz ed-Dihlevî'nin bu tesbitleri de göstermektedir ki, Tirmizî'nin Cami'i, usûle ait kaidelerin tek tek hadislere uygulanması, bir başka ifade ile *usûl ile furûun birleştirilmesi* açısından fevkalade önem ve değere sahiptir.

Tirmizî'de bir tek «*sülâsî*» nitelikli hadis bulunmaktadır (bk. fiten 73).

Tirmizi, hadislerin sıhhat durumunu tesbit için çoğu kere mürekkeb terimler kullanır. Bu terimleri şöylece sıralamak mümkündür:

(Sahîhun Ğarîbun) : «Hadis, tek senedi olmasına rağmen sıhhat derecesine ulaşmış demektir.

Hasenün Ğarîbun) : «Hadis sahih de değildir, zayıf da» (Hasen li zâtihi).

(Hasenün Sahihun) : «Hadisin bir kaç senedi vardır ve hadis sahih derecesine ulaşmıştır. Hadis hem hasendir hem de sahih, bir senedden hasen, bir senedden sahih'dir».

(Hasenün Sahîhun Ğarîbun) : «Hadis hasen ve sahih olmakla beraber, bazı tariklerinde ğarâbet vardır» demektir[150].

Nurettin İtr bu konudaki tetkikinin sonucunu şöylece özetlemektedir:

نتيجة التحقيق :

و الخلاصة التى تجمع ما أدى اليه التحقيق فى هذه العبارات التركيبة هى : ان الحديث اذا كان باسناد واحد و قد بلغ الصحة قال الترمذى (صحيح غريب). و قد يريد الغرابة سندا لا متنا ، فاذا كان دون الصحة لكنه ليس بضعيف و هو الحسن لذاته عند المتأخرين فانه يقول (حسن غريب)، و اذا تعدد الاسناد

149 **Bustân**, s. 143.

150 Tirmizinin kullandığı ıstılahların anlamları hk. da geniş bilgi için bk. İtr, a.g.e., s. 185-199.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

و بلغ الحديث الصحة قال "حسن صحيح" و المعنى (حسن و صحيح) و اذا كان في بعض طرقه غرابة قال (حسن صحيح غريب) و اذا كان الحديث باسناد فرد، و قد تردد فيه بين الحسن و الصحة للخلاف بين العلماء، فانه يقول (حسن صحيح غريب) و يبين ذلك التفرد و الكلام على تقدير (أو)، فاذا كانت الغرابة نسبية فالمعنى على ما ذكرنا في (حسن صحيح). و الله أعلم.

Buhârî, talebesi olan Tirmizi'den iki hadis almıştır: Tirmizi için bu durum ayrıca bir mazhariyettir[151].

Tirmizî, Müslim'den bir tek hadis rivâyet etmiştir[152]. Bu, «*rivayatu'l-akran*» kabilindendir.

Tirmizî'nin Cami'i, hadis kitaplarının ikinci tabakasına dahildir[153].

Câmi'in Rivayet Nüshaları

Tirmizî'nin Câmi'inin rivayet nüshaları hakkında yazılmış bulunan yegâne makale J. Robson'a aittir[154]. Malesef biz bu makaleden istifade edebilmiş değiliz. Ancak Tirmizî şârihi Mübârekfûrî, Tirmizînin 6 râvîsinin bulunduğunu bildirmektedir[155].

1. Ebu'l-Abbas Muhammed b. Ahmed Mahbûb (346/957)
2. Ebû Saîd el-Heysem b. Kuleyb eş-Şâsî
3. Ebû Zerr Muhammed b. İbrahim
4. Ebû Muhammed el-Hasen b. İbrahim et-Kattân

151 bk. Tirmizî, menâkıb 21 (V, 640), V, 408'de olması gereken ikinci hadisten sonraki ibare, elimizdeki nüshada bulunmamaktadır. Ayrıca bk. Ebû Gudde, «et-Tirmizî el-İmam el-muhaddis», Râbitatu'lâlemi'l-islâmî, muharrem, 41-42.

152 bk. Tirmizî, savm 4 (Müslim bu hadisi kendi kitabına almamıştır).

153 bk. ed-Dihlevî, **Huccetullahi'l-bâliğa**, I, 263.

154 J. Robson, «The Transmission of Tirmidhi's Jami», BSOAS; Bulletin of the School of oriental and African Studies (Mecelletu Ma'hedi'd-dirâsâtiş' şarkıyye ve'l-ifrikıyye), 16/1954/258-270).

155 Mubarekfûrî, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezî**, I, 360-361.

5. Ebû Hamid Ahmed b. Abdillah et-Tâcir
6. Ebû'l-Hasen el-Fezârî

Bunlardan Ebu'l-Abbas Muhammed b. Ahmed Mahbûb en önemli râvidir. Elimizdeki Tirmizî nüshaları bu zâtın rivâyetine dayanmaktadır[156].

Cami'in Baskıları ve Şerhleri

Tirmizî'nin Cami'i, iki cild halinde Bulak'ta 1292'de; Mubarekfûrî'nin şerhi ile birlikte 1341-1353 yıllarında Dehli'de 4 büyük cild halinde basılmıştır.

Ayrıca ilk iki cildi Ahmed Muhammed Şâkir (1378/1958), 3. cildi M. Fuad Abdülbâkî, 4 ve 5. cildleri de İbrahim Atve Avd tarafından tahkik edilen Mısır 1356/1937 baskısı da bulunmaktadır. Piyasada m ü t e d â v i l olan bu baskıya A. Muhammed Şakir tarafından yazılmış bulunan 100 küsur sayfalık mukaddime, eseri, müellifini ve muhakkıkın ilmî kitab neşri konusundaki fikirlerini ihtiva etmektedir. Pek değerlidir.

Ancak bu baskının I. cildinin 278. sahifesinden itibaren ikinci cildin sonuna kadar olan kısmın kitab ve bâb rakamlarını III. cildin başında M. Fuad Abdülbâki tarafından verilen cedvele uygun olarak düzeltmek gerekmektedir. Bu yapılırsa *Concordance* ve *Miftâhu Kunûzi's-sünne*'deki kitab ve bâb numaraları ile mutabakat sağlanmış olacağından kullanım kolaylığı doğacaktır. Malesef bu baskının 4 ve 5. cildlerinde de kitab numaralarında karışıklık gözükmektedir. Concordance'a göre 46 kitabtan oluşan câmi', bu baskıda *kitâbu'l-ilel* dahil 51 kitab olarak rakamlanmış bulunmaktadır.

Cami', Suriyede *Concordance*'a uygun olmayan şekilde on cilt halinde 1385-1388/1965-1968 yılları arasında İzzet Ubeyd ed-Duâsî'nin tahkiki ile basılmıştır. Bu baskının sonunda hadislerin alfabetik fihristi bulunmaktadır («Miffahu Sünneni't-Tirmizî») Bu fihrist önemlidir.

Tirmizî'nin mütedâvil şerhlerinin başında Ebû Bekr Muhammed b. el-Arabî (543/1148)'nin *«Ârızatu'l-ahvezî alâ kitâbi't-Tirmizî»* adını taşıyan 13 cildlik şerhi gelmektedir. Bu şerhin ilk 7 cildi 1350'de el-Matbaatu'l-Mısrıyye'de, mütebâkî cildleri de 1352'de Matbaatu's-Sâvî'de basılmıştır. Sayfa başlarında Tirmizî'nin metni yer almaktadır. Ne var ki, bu baskı ciddî bir tashih görmediği için güvenilir değildir[157].

156 Şâkir, **el-Câmi'u's-sahih**, I, 9, 15 (mukaddime).
157 bk. A. M. Şakir, **el-Câmi'u's-sahih**, I, 7-8 (mukaddime); Ebû Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisûn**, s. 417.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahim el-Mübârekfûrî (1353/1934) tarafından «*Tuhfetü'l-ahvezî Şerhu Cami'it-Tirmizî*» adıyla kaleme alınmış olan şerh 4 büyük cild halinde Hindistan'da 1353'de basılmıştır. Bu şerh 10 cild halinde de basılmış bulunmaktadır. Ayrıca bu baskıya ilave edilmiş olan iki cildlik «*Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi*», gerek *Tirmizî*'nin *Câmi*'ini ve gerekse Hadis edebiyatı'nı tanımak açısından oldukça önemlidir.

Tirmizî'nin Câmi'i üzerine yazılmış diğer şerhler hakkında özet bilgiyi Sezgin'in Tarihu't-turasi'l-arabî'sinde (I, 395) ve Mubârekfûrî'nin «Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi'sinde (I, 369-386) bulmak mümkündür.

Tirmizî'nin *el-İlel* ve *eş-Şemâil* eserleri dolayısıyla hakkında pek çok eser verilmiştir.

Cami'in üzerinde mukayeseli bir ilmî araştırma Nurettin İtr tarafından gerçekleştirilmiştir[158].

Tirmizî'nin Cami'i, «Sünen-i Tirmizî Tercemesi» adıyla O. Zeki Mollamehmedoğlu tarafından sened kısımları atlanarak Türkçeye tercüme edilmiş bulunmaktadır. 6 cild halinde basılmış olan bu tercümede, hadis metinlerinden sonraki Tirmizî'ye ait değerlendirmelerin Arapça metinleri verilmeden tercümeleri yapılmıştır[159].

Üç Câmi'in Mukâyesesi

Sahihayn'ın birbiriyle mukâyesesini, önemli bir kaç noktaya dikkat çekmek suretiyle daha önceki sahifelerde vermiştik. Burada Câmi' adını taşıyan üç eseri birbiriyle karşılaştırmak istiyoruz.

Burada sunacağımız bilgiler, hemen tamâmen Prof. Dr. Nureddin İtr'in «el-İmam *et-Tirmizî ve'l-muvâzenetü beyne câmiihi ve beyne's-Sahihayn* adını taşıyan değerli araştırmasından; A. M. Şakir (1958)'in Tirmizî'nin Cami'ine yazdığı kıymetli mukaddime'den ve Mübarekfûrî (1353/1934)'nin «*Mukaddimetü Tuhfeti'l-ahvezî*» adlı önemli eserinden yapacağımız iktibaslardan ibâret olacaktır.

Tirmizî, hadisçilik nokta-i nazarından Müslim'e; fıkhu'l-hadis noktasından da Buhârî'ye ait özellikleri, onlara yakın ölçüde kendisinde toplamış bulunmaktadır. Böylece her ikisinin maksad ve gâyelerini eserinde gerçekleştirmeye çalışmıştır.

158 İtr, **el-İmam et-Tirmizî ve'l-muvâzenetu beyne Câmiihi ve beyne's-Sahihayn**, 1390/1970.
159 İstanbul, 1975.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Hadis kabulündeki şartlar açısından Buhârî ve Müslim'den daha hafif bir tutum içindedir.

«Hasen» hadis terimini belli bir muhtevaya kavuşturması açısından Sahihayn'dan farklı ve üstün bir nitelik arzetmektedir.

Tirmizî, Buhârî ve Müslim'den çok daha fazla zayıf hadis ihtivâ etmektedir. Ancak bu hadislerin durumunu da açıklıkla ortaya koymaktan çekinmez.

Ahmed Muhammed Şâkir, Tirmizî'nin, kütüb-i sitte ve öteki hadis kitablarının hiçbirinde bulunmayan 3 özelliğe sahip olduğunu bildirmekte ve bu özellikleri şöylece sıralamaktadır[160]:

1. Bir konudaki hadisi verdikten sonra, o bâbta, kendisinden hadis rivâyet edilmiş olan sahâbîlerin isimlerini verir. Bu bir çeşit t a h r i c 'dir. Bu basit bir tahriç değildir. Şârih Mubârekfûrî, Tirmizî tarafından işâret edilen hadislerin kimler tarafından kaydedildiğini araştırmıştır. Ancak çoğu kere «kaynağını araştır!» diyerek, durumun tesbitini okuyucuya bırakmak zorunda kalmıştır. Bunun anlamı, Tirmizî'nin bildiği rivâyetleri bugün bile tam olarak tesbit edememekteyiz.

2. Çoğu kere fıkhî konulardan fakihlerin görüşlerini ve görüş ayrılıklarını delillerine de işâretle verir. Konuya ait müteârız hadisleri zikreder. Bu da hadislerle amel edebilmek açısından pek önemlidir.

3. Tirmizî, hadislerin illetlerini göstermekte fevkalâde ısrarlıdır. Hadislerin sıhhat derecelerini, rical tenkîdleriyle birlikte güzelce verir. Böylece onun kitabı usûle ait kaideleri, özellikle ileli hadislere tatbik eden yegane kaynak durumundadır. Bu sebeple de onun kitabı hoca-talebe ve araştırmacılar için en pratik ve faydalı bir kaynaktır[161].

160 Şâkir, **el-Câmiu's-Sahîh**, I, 66-70 (Mukaddime).

161 Yukarıdan beri sayılan özellikleri ve bilhassa memleketimizdeki hadis öğretiminin usul bilgilerine pek fazla muhtaç olması sebebiyle, Tirmizî'nin Cami'i esas alınarak diğer hadis kitaplarından da karşılaştırmalı metinler seçerek yapılacak tedrisat, kısa zamanda olumlu sonuçlar verecektir. Kitabu'l-iman'ı konu alan **Hadis I** programını Tirmizi'yi esas almak ve Buhâri'den mukayeseler için yararlanmak suretiyle bu yarıyılda (1984-85 ders yılı I. sömestr) yaptığım deneme bu açıdan şahsen bana ümit vermiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

C. SÜNENLER

Tarihî bir gerçektir ki, ilk devirlerden beri hadisçiler a h k â m ve i ' t i k a d ile ilgili hadislere a y r ı bir önem atfetmişlerdir. Yanî hiç bir zaman bu iki konuya ait hadisleri meselâ tarihî hadisler («megâzî») ile bir tutmamışlardır[162].

Bu genel tavrın bir neticesi olmak üzere h. III. asrın ikinci yarısından itibaren hadisçileri, sadece a h k â m hadislerini toplamaya yönelmiş görmekteyiz. İşte bu yöneliş Hadis Edebiyâtı tarihi içinde S ü n e n 'leri meydana çıkarmıştır[163]. Sonraki dönemlere ait daha dar anlamda, «ahkâm» hadislerini toplayan eserleri de biz «sünen»ler çerçevesinde mütalea ettiğimiz için onları ayrıca ele almayacağız[164].

Sünen, taharetten vasiyyete kadar bütün fıkhî konulara dair hadisleri ihtiva eden eserlere denilmektedir. Şöyle de tarif etmek mümkündür: Fıkıh bâblarına göre tasnif edilmiş ahkâm hadislerini muhtevî kitablara s ü n e n denir.

S ü n e n 'ler fıkhî görüşle telif ve tasnif edildikleri için, genellikle, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerini bize nakleden m e r f u ' sünnet malzemesini ihtiva ederler. M e v k u f ve m a k t u ' haberlere pek yer vermezler[165].

S ü n e n 'lerin muhtevâlarını, i b â d â t, m u a m e l â t ve u k û b â t bölümleriyle özetlemek mümkündür.

S ü n e n denilince, öncelikle K ü t ü b - i s i t t e 'ye dahil olan sünenler akla gelmektedir. Ancak biz Tirmizînin kitabını C a m i 'ler arasında mütalaa ettiğimiz için burada diğer sünenleri tanıtacağız. Bunlara ilâve olarak *Dârimî*'nin, *Dârekutnî*'nin ve *Beyhakî*'nin *Sünen*'leri gibi matbu ve mütedâvil olanları da tanıtmaya çalışacağız.

162 Bilgi için bk. Sıddîkî, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, 34-35.

163 Bu devrede meydana getirilen sünenler hakkında toplu bilgi için bk. Kettânî, **Risâle**, s. 29-33; Mübârekfûrî, **Mukaddimetü Tuhfeti'l-ahvezi**, I, 86-88; Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, s. 210-211, 243-244.

164 Ahkâm hadislerini toplayan eserler hakkında geniş bilgi için bk. Ebu Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisûn**, s. 446-448; Mübarefkûrî, a.g.e., I, 266-283; Sıddîkî, a.g.e., s. 35.

165 bk. Kettânî, Risâle, s. 29.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1. Ebû Dâvûd ve Sünen'i

Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî h. 202'de Sicistan'da doğmuştur. İlk tahsilinden sonra Nişapur, Horasan, Kûfe, Arabistan, Mezopotamya, İran, Suriye ve Mısır'a kadar uzanan ilim yolculuklarında bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Mâin ve Kuteybe b. Saîd gibi, devrin meşhur uleâmasından hadis tahsil etmiştir. H. 275/888'de Basra'da vefat etmiştir.

Hakkında, devrin ulemasının gerçekten büyük takdir ve övgüleri vardır.

Hocası Ahmed b. Hanbel, kendisinden bir hadis almıştır. Ebû Davud bununla iftihar eder[166].

Ebû Davud, bütün sünnet adına 4 hadisi yeter görmesiyle meşhurdur[167].

O'nun şu sözü de meşhurdur: «*Hayru'l-kelâmi mâ dehale'l-uzne bidûni iznin*»: *Sözün iyisi, kulağa izinsiz girendir*»[168].

S ü n e n

Mısır, Mezopotamya, Mağrib ve dünyanın bir çok bölgesindeki muhtelif mezheb âlimlerince standart bir hadis kitabı olarak hüsnü kabul görmüş ve çokca okunmuş olan Ebû Davud'un Sünen'i, Concordance'a göre 40 kitab ve 1889 babtan meydana gelmektedir. Toplam olarak, müellifin kendi ifâdesiyle 4800 hadis ihtiva etmektedir[169]. Sünen'deki bazı kitabların bâb'ları bulunmamaktadır[170].

Genellikle, bâb başlıkları altında oldukca az hadise yer verir. Bu durumu kendisi, Mekkeli'lere yazdığı mektubunda (*«Risâletûn ilâ ehl-i Mekke»*) şöyle açıklamaktadır[171]: «Bir babta bir çok sahih hadis bulunduğu halde, kitabın hacmi büyür düşüncesiyle, bir-iki hadis almakla yetindim. Böylece kitabın daha faydalı olmasını istedim.» Nâdiren de olsa, bu genel durumun dışına ta-

166 bk. M. M. Hattâb es-Subki, **el-Menhel**. I, 16.
167 bk. Muhammed es-Sabbâğ, «Dirâsetûn mühimme fi Ebî Davud ve sünenih», Mecelletü'l-buhûsi'l-islâmiyye, C. I, sy. 1, s. 277.
168 bk. Sabbağ, a.g.m.kl., s. 267 (Zehebi, Tezkira, II, 591'den naklen.
169 Muhyiddin Abdülhamid neşrinde bu sayı farklıdır.
170 Meselâ bk. Kitâbu'l-Lukata, kitabu'l-mehdi.
171 Risâlenin metni için bk. es-Seharenfûri, **Bezlu'l-mechûd**, I, (35-37).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şıldığı bir kaç sayfalık hadislerin yer aldığı bablar görülebilmektedir. Meselâ «*bâbu sıfatı hacci'n-Nebi*» yedi sayfadır[172].

Bâb başlıkları («terceme») kısadır. Fakat herhangi bir görüş ortaya koyacak şekilde değildir. Ancak aşağıdaki hadis okununca bâb başlığındaki ifâdeden ne kasdedildiği anlaşılabilmektedir. Meselâ «*Bâbu men edreke mine'l-cumuati rek'aten*» başlığı altındaki hadis okununca «bir rek'ata yetişen kişinin cum'anın tamamına yetişmiş» sayıldığı anlaşılmaktadır[173]. Bazan da bâb kelimesi «terceme» sizdir[174].

Pek sık olmamakla beraber, hadisleri, ilgileri dolayısıyla bir kaç babta zikrettiği olur. Fakat bu halde aslâ takti' yoluna gitmez. Sadece hadis uzun ise, o takdirde ilgili kısmını vermekle yetinir[175].

Gerekli gördüğü yerde şahıs tanıtması yapar (I, 31, 38, 251, 303, 384; III, 12, 25). Bazan bir râvî hakkında ileri sürülen iki ayrı isimle ilgili tercihli-tercihsiz açıklama yapar (I, 34, 325). Ya başkalarından naklen veya bizzat kendi görüşü olarak cerh ve ta'dilde bulunur (I, 32, 280, 281).

Zayıf hadisleri belirtirken gerekçe zikreder (I, 34, 68, 237, 263).

Mekânlar hakkında bilgi verir (I, 49-50, (tahâre 34)).

Hadisin sebeb-i vürûdunu bildirir (I, 332-333); kelime açıklar (I, 68, 71, 343.).

Tashih ve taz'if dışında bazı değerlendirmeler de yapar. Meselâ hadisi belli bir yöre âlimleri rivâyet etmiş ise, bunu belirtir (I, 65, 79, 319).

Hadis ıstılahlarını yer yer kullanır. Bir yerde de m e v k u f yerine m a k s û r kelimesini kullanmıştır (I, 278).

Sünen'de hiç « s ü l â s î » rivâyet yoktur[176].

Ebû Davud'un *Sünen*'indeki hadisler *el-Bukâ*'i'ye göre 6 gruptur:

1. Sahih: Buna sahih li zâtihi demek mümkündür.
2. Sahih'e benzer («şibhuhu») : Buna da Sahih li ğayrihi demek mümkündür.

172 bk. Sünen II, 248-254.
173 bk. Sünen I, 400.
174 bk. I, 160.
175 bk. Sabbâğ, a.g.mkl. 289.
176 Mübârekfûri, Mukadimetu Tuhfeti'l-ahvezi, I, 349.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. Sahih'e yakın («mukârib»): Bununla Hasen li zâtihi kasdedilmiştir.
4. Kendisinde «şiddetli vehn» olan hadisler. Müellif bunları açıklar.
5. «Hakkında bir şey söylemediklerim s a l i h t i r » dedikleri. Bundan da hafif bir vehn bulunanları anlamak mümkündür. Ve bunlar sadece *i ' t i b â r* için elverişlidirler.
6. Takviye gördüğü takdirde *hasen li ğayrihi* olabilecek olanlar[177]

Zehebî de bu taksimi şöyle verir:

1. Şeyhân'ın birlikte tahriç ettikleri hadisler (bunlar kitabın yarısını teşkil eder).
2. Şeyhân'dan sadece birinin kitabına aldığı hadisler.
3. Sahihân'da olmamasına rağmen, senedi c e y y i d olan ve aynı zamanda ş â z z ve illetli olmayan hadisler.
4. İsnadı s â l i h [178] olan, iki ya da daha fazla l e y y i n tarikten geldiği için ulemânın kabul ettiği hadisler.
5. Râvîdeki hâfıza noksanlığı sebebiyle isnâdı zayıf kabul edilen hadisler (ki, bu tür hadisler hakkında Ebû Davud çoğu kere sükût eder).
6. Râvisinin za'fı çok açık olan hadisler. (Bu tür hadislerin za'fını müellif ekseriya açıklar)[179].

Bu durum, Ebû Davud'un, «fakihlerin delil olarak kullandıkları a h k â m hadislerini bir araya toplamak» gayesinin tabiî bir sonucudur. Böyle bir maksadla yola çıktığı için Ebû Davud, kitabına Sahih, Hasen, Leyyin ve ve amel edilebilir hadisleri almıştır. Çünkü ona göre, aşırı derecede zayıf olmayan hadis, re'y ve kıyas'tan önde gelir.

Aslında Ebû Davud, Sünen'inde z a y ı f hadislerin mevcudiyetini bizzat kendisi söylemiştir. Ancak, o «muhaddislerin i t t i f a k l a t e r k e t t i k l e r i » herhangi bir hadisi kitabına almamıştır.

Ebû Davud'un Sünen'i hadis kitaplarının ikinci tabakasına dahildir[180].

177 Sabbâğ, a.g.mkl., s. 284 (Keşfuz-zunûn II, 1005'den naklen).
178 Kâsımi, **Kavaidu't-tahdîs**, s. 232; K. Çelebi, **Keşf**, II, 1005; Leknevi, **el-Ecvibe**, s. 67.
179 Suyûti'ye göre s â l i h 'den maksad, ihticac'a değil, i'tibâr'a salih olmaktır (Ebû Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisûn**, s. 413).
180 bk. ed-Dihlevi, **Huccetullahi'l-bâliğa**, I, 283.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sünen'in Rivâyet Nüshaları

Ebû Davud'un Sünen'i, talebesinden 7 kişi tarafından rivâyet edilmiştir:

1. Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. Amr *el- Lu'lu'î* (333/944)
2. Ebû Bekr Muhammed b. Bekr b. Abdirrezzak b. Dâse et-Temmâr (346/957)
3. Ebû Said Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-A'râbî (340/951)
4. Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hasen b. el-Abd el-Ensârî (328/940)
5. Ebû Usâme Muhammed b. Abdilmelik er-Ruâsî
6. Ebû Sâlim Muhammed b. Said el-Culûdî
7. Ebû Amr Ahmed b. Ali b. el-Hasen el-Basrî

En sahih ve yaygın rivâyet, *el-Lu'lu'î*'ninkidir[181]. Zirâ Sünen'i bir çok kereler müelliften dinlemiştir. En son dinlemesi ise, Ebû Davud'un vefât yılı 275'de gerçekleşmiştir. Nitekim el-Mizzî (721/1321) de «Tuhfetu'l-eşrâf bi ma'rifeti'l-etrâf»ında Lu'lu'î rivâyetini esas almış; İbn Dâse, İbnu'l-A'râbî ve İbn Abd nüshalarındaki farkları ayrıca işâret etmiştir[182].

Sünen'in Baskıları ve Şerhleri

Ebû Davud'un Sünen'i, Kahire (1280), Dehli (1283), Luknov (1840-1888), Haydarâbâd (1321) gibi merkezlerde defaatle basılmıştır. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid'in tahkiki ile Mısır'da 1354/1935'de yapılan baskısı 4 cild halinde ve hadisleri rakamlanmış vaziyettedir. Bu baskı 1950'de tekrarlanmıştır.

Ayrıca Halep'te *Meâlimu's-sünen*'le birlikte 5 cild halinde bir başka baskısı daha gerçekleştirilmiştir. Muteberdir.

Ebû Davud'un Sünen'i, Ebû Muhammed Abdilaziz b. Abdilgavi el-Münzirî (656/1258) tarafından *el- M ü c t e b â* adıyla ihtisâr edilmiştir. Bu ihtisar, Haydarâbâd'da 1342'de basılmıştır. A. Muhammed Şâkir ve Muhammed Hamid el-Fakî tarafından tahkik edilen Muhtasar Kahirede 1948'de basılmıştır[183].

İbn Kayyım el-Cevziyye (751/1350) de «Tehzibû Süneni Ebî Davud» adlı bir çalışma yapmış bu da basılmıştır.

181 Sabbâğ, a.g.mkl., 279; J. Robson, «Sünen-i Ebû Davud Nüshalarının Rivâyeti», trc. T. Koçyiğit, İlâh. Fak. Der. 1956, C: V, sy: 1-4; s. 175.
182 Sabbâğ, a.g.mkl., s. 279; (Avnu'l-mabud, IV, 548'den naklen).
183 Sezgin, Tarihu't-turas, I, 237.

Ebû Davud'un Sünen'ine bir çok şerh yazılmıştır[184]. Bunların başlıcaları şunlardır:

1. *Me'âlimu's-sünen, Ebû Süleymân el-Hattâbî* (388/998) tarafından ilk kez kaleme alınan bu *kıymetli* ve *muhtasar şerh*, 2 cild halinde Haleb'te 1351/1932'de basılmıştır[185].

2. *Avnu'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Davud,* Ebû't-tayyib Muhammed Şemsu'l-hakk el-Azîmâbâdî tarafından[186] yazılmış olan bu şerh 14 cild halinde Dehli'de 1322'de basılmıştır. Bu, Ebû Davud'un en yaygın şerhidir. Kelime açıklamalarına bilhassa yer vermektedir. İbn Kayyım el-Cevziyye'nin ta'likiyle birlikte basılmış bulunmaktadır[187].

3. *el-Menhelü'l-azbi'l-mevrûd şerhu Süneni Ebî Davud,* Mahmud Muhammed Hattâb es-Sübkî (1352/1933) tarafından dört mezhebin görüşlerine mümkün mertebe yer vermek suretiyle kaleme alınmış olan bu şerh 10 cild halinde basılmıştır. Müellifin vefâtı üzerine oğlu Emin Mahmud Hattâb tarafından *Fethu'l-meliki'l-ma'bûd tekmiletü'l-Menheli'l-azbi'l-mevrûd* adıyla 4 cild tekmile yazılmıştır. Ayrıca bir de miftah hazırlanmıştır. Bu haliyle *el-Menhel,* Sünen'in ilk iki cildini kapsamaktadır. Yani bu kıymetli şerh yarımdır.

4. *Bezlu'l-mechûd fî halli Ebî Davud,* Halil Ahmed es-Sehârenfûrî (1346/1927) tarafından yazılan bu şerh, Muhammed Zekeriyya el-Kandehlevî'nin talikiyle 20 cild halinde matbu'dur. Bu şerh, özellikle Hanefî Mezhebi esas alınarak hazırlanmıştır[188].

Ebû Davud'un Sünen'i Türkçeye de tercüme edilmiştir.

2. en-Nesâi ve Sünen'i (veya el-Müctebâ)

Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr b. Sinan b. Dinâr en-Nesâî 214/829 yılında Nesâ'da doğmuştur. (Bu tarih 215/830 olarak da verilir).

Hadis almak için Belh, Irak, Şam ve Mısır'a yolculuklar yapmış ve devrinin İshak b. Râhûye, Ebû Davud es-Sicistânî, Mahmud b. Gaylân ve Ali

184 Ebû Davud'un şerhleri hakkında bilgi için bk Sezgin, Tarihu't-türas, I, 235-237; Sabbağ, a.g.mkl., s. 316-321; K. Çelebi, Keşf, II, 10041005.

185 Tanıtımı için bk. Şerh Edebiyatı kısmı

186 Bu şerh Ebu't-tayyib Şemsu'l-hakk'ın başkanlığında bir ekip tarafından hazırlanmış ve onun ismiyle yayınlanmıştır.

187 Tanıtımı için bk. bu kitap, Şerh Edebiyâtı kısmı.

188 Tanıtımı için bk. bu kitap, Şerh Edebiyâtı kısmı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

b. Haşrem gibi büyük hadisçilerinden hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Ebu'l-Kasım et-Taberânî, Ebû Ca'fer et-Tahâvî ve Muhammed b. Harun b. Şuayb gibi bir çok ulemâ hadis almış ve rivâyet etmiştir[189].

Uzun süre kalıp ilim neşrettiği Mısır'dan 302 yılında Şam'a geldiğinde, kendisine Muâviye hakkında sorular soruldu. Onun faziletleri ve Hz. Ali'ye üstünlüğü hakkında rivâyette bulunması istendi. O da bu konuda «*Allah onun karnını doyurmasın*» anlamındaki hadisten[190] başka bir şey bilmediğini söyledi. Bunun üzerine Muâviye taraftarları İmam Nesâîyi mescid içinde dövmeye başladılar. Olaydan sonra Mekke'ye gitmek üzere yola çıktı, Remle'de veya Mekke'ye varır varmaz h. 303/915 yılında Hakkın rahmetine kavuştu.

Sünen (el-Müctebâ)

Nesâî, Nesei veya Nesevî diye de anılan *Ebu Abdirrahman*, zamanının en meşhur hadis otoritelerinden biriydi. Daha ziyâde fıkhî hadisleri derlediği *es-Sünenu'l-Kübrâ*'sı sahih ve illetli hadisleri de ihtivâ etmekteydi. Sonra istek üzerine Nesâî bu kitabını sadece sahih hadisleri almak üzere ihtisar etti ve bu yeni eserine *el-Müctenâ* veya meşhur olduğu şekliyle el-Müctebâ adını verdi.

el-Müctebâ, sünenler içinde en az zayıf hadis ve cerhedilmiş râvisi bulunan bir kitab olarak bilinir. Bunun için de Sahihayn'dan sonra üçüncü sırada sayılması gerektiğini savunanlar olmuştur[191]. Hatta *Nesâî*'nin, *rical tenkidinde Müslim*'den daha sıkı davrandığı bildirilmektedir[192].

Nesâî, Sünen'ine hadisleri dercederken gerçekten oldukca titiz davranmıştır. Aralarındaki bir soğukluk sebebiyle hadislerini dinlemeye resmen me'zûn olmadığı hocası, el-Hâris b. Miskîn'in hadislerini, hocasından gizli olarak dinlediğini ondan yaptığı rivâyetlerde *ahberanâ el-Hâris b. Miskîn, kırâeten 'aleyhi ve ene esme'u* diyerek belirtir. Doğrudan doğruya *ahberanâ* veya *haddesenâ* lafızlarını kullanmaz. Bu, *Nesâî*'nin vera' ve takvası kadar, ilmî hassâsiyetini de gösterir[193].

189 bk. Ebu Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisûn**, s. 358.
190 Müslim, birr, 96.
191 bk. Ebu Zehv, a.g.e., s. 410; Ebu Zehv bu sıralamayı esas almıştır:
192 Ebû Zehv, a.g.e., s. 359; Kâtip Çelebi, **Keşf**, II, 1006.
193 Misaller için bk. Nesâî, miyah 3; hayz 13; Salât 23, mevâkıt 22. Sünen'in Türkçe tercümesinde hocasının adı Hâris b. Müslim (I, 8) olarak yanlış verilmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Nesâî, hadisler arasındaki çok küçük rivâyet farklarını bile, hadisi baştan aşağı tekrar etmek suretiyle göstermiştir. Gariptir ki, onun bu hassâsiyeti, Musevî asıllı müsteşrik Goldziher tarafından «*küçük işlerle uğraşma*» olarak tenkid edilmiştir[194].

Nesâî, Tirmizî'de olduğu gibi, her hadis için ayrı bir değerlendirme yapmaz. Onun değerlendirmesi, kitabına almış olmasıdır. Ancak yine de yer yer senedlerin durumlarını açıkladığı, bir kaç hocasından birden aldığı hadis'in lafzının hocalarından hangisine ait olduğunu bildirdiği görülmektedir.

Nesâî, çoğunlukla hadisleri *a h b e r a n â* lafzı ile rivâyet eder. Rivâyet lafızlarından önce bazı kitablarda görülenin tersine «Kâle» lafızları mutlaka açıkca yer almaktadır.

Sünen, 51 kitab ve 2400'e yakın bab içinde, yer yer «nev'» kelimeleriyle açılmış alt başlıklardan oluşmaktadır. Bu tür başlıkları daha çok ihtilaf edilen konularda kullanmaktadır[195].

el-Müctebâ'da «sülâsî» hadis bulunmamaktadır[196].

Sünen'i bize İ b n u ' s - S ü n n î diye meşhur olan Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak rivâyet etmiştir[197]. «Sünen-i Nesâî» denilince *el-Müctebâ* anlaşılır. el-Müctebâ hadis kitaplarının ikinci tabakasına dâhildir[198].

Sünenin Baskıları ve Şerhleri

Nesâî'nin Sünen'i Kahire'de 1312'de 8 cüz halinde Şeyh Hasen Muhammed el-Mes'ûdî'nin kontrolünde basılmıştır. Daha önceleri Dehli'de de bir kaç kez (1256, 1315, 1320), Bulak'ta (1276) da basılmıştır.

Sünen'in 1312 Kahire baskısı harekeli ve *Suyûtî* (911/1505)'nin «*Zehru'r-rubâ ale'l-Muctebâ*» adlı şerhi ve *Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî* (1136/1724) nin haşiyesini ihtivâ etmektedir.

Nesâî'nin Sünen'i, garib bir şekilde, telifinden 600 sene sonra, ilk kez Suyûtî tarafından 904'de bitirilmiş olan anılan şerhe kavuşmuştur[199].

194 bk. Goldziher, **Müslim Studies**, II, 232; Sıddiki, H. E. **Tarihi**, s. 108.
195 bk. **Nesâi**, I, 167-170.
196 Mübârekfûri, **Tuhfetü'l-ahvezi**, I, 349.
197 A. ed-Dihlevî, **Bustanu'l-muhaddisin**, s. 146.
198 bk. ed-Dihlevi, **Huccetullâhi'l-bâliğa**, I, 283.
199 Kâtip Çelebi, **Keşf**, II, 1006.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sünen'in, Sahihan ile Tirmizî ve Ebû Davud'un *Sünen*lerine olan *zevâidi Sirâcuddin Ömer b. el-Mulakkın* (804/1401) tarafından bir cildlik bir eserde toplanmıştır[200].

Sünen, üç kişilik bir heyet tarafından Türkçeye de tercüme edilmiştir[201].

3. İbn mâce ve Sünen'i

İbn Mace künyesiyle meşhur *Ebû Abdillah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî* h. 209'da *Kazvin*'de doğmuştur. Devri ulemâsı gibi o da zamanının ilim merkezleri olan İran, Mezopotamya, Arabistan, Suriye ve Mısır'a ilim yol culukları yapmıştır.

Kendisinin Sünen'den başka tefsir ve tarih sahalarında da eserleri bulunmaktadır.

H. 273/886'da Ramazan ayında vefat etmiş, cenaze namazı kardeşi Ebû Bekr tarafından kıldırılmış ve defni kardeşleri Ebû Bekr ve Abdullah ile oğlu Abdullah tarafından gerçekleştirilmiştir.

S ü n e n

İbn Mâce'nin *Sünen*'i, mukaddime hariç 37 kitab, 1515 bâb ve 4341 hadisten oluşmaktadır. Bu hadislerden,

3002 si öteki beş kitabın müelliflerinin ya beşi birden veya bir kısmı tarafından rivâyet edilmiştir. Geriye kalan

1339 hadis ise, sadece İbn Mâce'de bulunan hadisler («zevâid») dir. Bunların da;

428 'inin ricâli güvenilir, isnadları sahihtir.

199 'unun isnadı hasen'dir.

613 'ünün isnadı zayıftır.

99 'nun ise isnadı yok hükmünde («vâhî»), veya münker ya da yalan lanmıştır.»[202]

İbn Mâce'nin, kitabını telif edince, devrin meşhur münekkidi *Ebû Zür'a'ya* takdim ettiği, o'nun da 30 kadar zayıf hadis dışında kitabın büyük bir de-

200 Kâtip Çelebi, **Keşf**, II, 1006.

201 İstanbul, 1981; **Sünen ve şerhleri hakkında bilgi için bk. Sezgin, Tarihu't-turâs**, I, 266-268.

202 İbn Mace, **Sünen** II, 1520 (**M. F. Abdülbâki'nin tanıtma yazısı**).

ğer taşıdığını söylediğine dair *Ebu'l-Fadl b. Tahir el-Makdisî* (507/1113) tarafından ileri sürülen rivâyet, senedindeki inkıta sebebiyle Suyûtî (911/1505) tarafından «doğru olmayan bir hikâye» diye tenkid ve reddedilmiştir[203].

İbnu'l-Cevzî gibi M e v z û a t yazarları, şahıslar, kabileler ve şehirlerin faziletleri ile ilgili hadislerin uydurma olduğunu ileri sürmüşlerdir. Delhi'li Şeyh Abdulhakk da İbn Mâce'nin Sünen'indeki Kazvin şehri hakkındaki hadislerin uydurma olduğunu söylemiştir[204].

Aslında İbn Mâce'nin Sünen'i, tertibi, tekrardan uzak ve kısa oluşu ile oldukça değerlidir. Sülâsiyyât'ı da vardır [Mubârekfûri I, 349].

Sünen'in k ü t ü b - i s i t t e 'ye dahil edilişi, *Ebu'l-Fadl b. Tahir el-Makdisî* (507/1113)'nin «*Etrafu'l-kütübi's-sitte*» ve «*Şurûtu'l-eimmeti's-sitte*»' sinde 6. kitab olarak İbn Mâce'nin kitabını almasıyla başlamıştır. Sonraki yazarlar da aynı yolu takib edince 7. asırdan itibaren Sünen, kütüb-i sitte'nin 6. kitabı olarak hadis edebiyatı içindeki mümtaz yerini almıştır[205].

Sünen'in, elde mevcut baskısında bazı hadis metinlerinin hemen altında küçük puntolarla dizilmiş siyah satırlardaki «*ve fi'z-zevâid*» diye başlayıp devam eden bilgiler, kütüb-i sitte içinde sadece İbn Mace'de bulunan hadislerin sıhhat derecelerini gösterirler. Bu notlar, Hafız Ahmed b. Ebî Bekr el-Bûsırî (840/1436)'nin *Kitabu zevâidi İbn Mâce*'sinden alınmıştır[206].

Sünen'in râvîsi, İbn Mâce'nin önde gelen talebesinden olan Ebu'l-Hasen et-Kettân'dır[207]. Ş. V. ed-Dihlevî, İbn Mâce'nin *Sünen*'ine hadis kitaplarına ait yaptığı tabakalamada yer vermemiştir[208]. Ancak onu ikinci tabakaya dahil görmek mümkündür.

İbn Mâce'nin Süneninin Baskıları ve Şerhleri

İbn Mâce'nin Sünen'i Dehli'de 1233, 1273, 1889, 1905'te; Lahor'da 1311'de Kahire'de 1313'de basılmıştır. Bu son baskıda Sindî haşiyesi de bulunmaktadır.

203 bk. Nesâi, Sünen I, 5 (Suyûti Şerhi); Ebu Zehv, **el-Hadis ve'l-muhaddisun**. s. 419. Nesâi'nin Türkçe'ye tercemesinde bu olay, Nesâ'inin **Sünen**'i hakkında geçmiş gibi gösterilmiştir (I, 26). Yanlıştır.

204 bk. Siddîkî, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, s. 110.

205 Ebu Zehv, a.g.e., s. 418; Siddîkî, a.g.e., s: 115:

206 Bu zevâid çalışmasını Sünen'in mütercimi H Hatiboğlu, M. F. Abdülbâkıye nisbet etmektedir. Yanlıştır. (**Sünen-i İbn Mâce Tercemesi**, I, 11).

207 A. ed-Dihlevî, **Bostanu'l-muhaddisin**, s. 148.

208 bk. ed-Dihlevî, **Huccetullahi'l-bâliğa**, I, 280-285.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

M. Fuad Abdülbâkî, bu baskının Sindî Hâşiyesi ve Zevâid'den nakiller taşımasının dışında —tashihine itina edilmemiş olduğu gerekçesiyle— bir kıymetinin olmadığını, *Miftâhu kunûzi's-sünne* ve *Concordance*'ı hazırlayanların da bu baskıyı kullanmış olduklarını bildirmektedir[209].

Sünen'in modern bir baskısı M. Fuad Abdülbâkî tarafından Mısırda iki cild halinde 1372/1952'de gerçekleştirilmiştir. Bu baskı Concordance'a uygun şekilde kitab ve bâb numaraları ihtiva etmektedir. Kısa kısa dipnotlar halinde açıklamalara sahiptir. Metin harekelidir. İbn Mâce'nin Zevâidinin durumu ile ilgili değerlendirmeler de bulunmaktadır. İkinci cildin sonunda da ilk kelimelerine göre hadislerin a l f a b e t i k fihristi bulunmaktadır.

Sünen, bu son baskısı esas alınmak suretiyle *Haydar Hatiboğlu* tarafından Türkçeye tercüme ve şerhedilmiştir[210].

İbn Mâce'nin *Sünen*'ine yazılmış 7 şerh, *Sezgin* tarafından tanıtılmaktadır[211]. Bunlar arasında Suyûtî'nin, *Mısbâhu'z-zücâce alâ Süneni İbn Mâce*si ile *Abdülgânî ed-Dihlevî*'nin *İncâhu'l-hâce*'si 1282'de *S ü n e n* 'le birlikte Dehlî'de basılmıştır[212].

Ayrıca, Hüseyn Kasım Muhammed tarafından 1969'da Ezher'de «*İbn Mâce fi Sünenih*» adıyla bir doktora tezi de hazırlanmıştır.

4. ed-Dârimî ve Sünen'i

Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman et-Temîmî es-Semerkandî ed-Dârimî, kendi ifâdesiyle «*Abdullah b. Mübârek*'in vefat ettiği yıl (h. 181/797)» Semerkant'ta doğmuştur. Hadis araştırmaları yapmak üzere Horasan, Suriye, Irak, Mısır ve Hicaz'a seyahatler yapmıştır. Namlı bir müfessir ve bilgili bir fakîhti de. O Horasan'da Hadis İlmine büyük hizmetler yaptı. Devrinin meşhur hadisçilerinden hadis tahsil etti. Kendisinden de Buhârî (Sahih'in dışındaki eserlerinde), Müslim, Ebû Davud, Tirmizî, Nesâî ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi meşhur hadis bilgin ve müellifleri rivâyette bulunmuşlardır.

209 M. F. Abdülbâkî, **Sünenu İbn Mâce**, II, 1528.

210 İstanbul, 1982-3: Terceme, dikkatli ve emek verilmiş bir terceme olmasına rağmen, bilhassa Hadis İlmine dair ıstılahların tercümesinde ve Zevâidle ilgili notlarda isâbetsizlikler görülmektedir. Meselâ «Zevâid nevinden olan bu hadis.. (c. X, son sayfa) gibi garib ve yanlış cümlelere de rastlanmaktadır.

211 bk. Sezgin, **Tarihu't-turasi** I, 379-380; Ayrıca bk. Kâtip Çelebi **Keşf**, II, 1004.

212 Sünen ve şerhleri hakkında bilgi için bk., Sezgin, **Tarihu't-turâs**, I, 229-232.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Şiddetli baskılar sonucu kabul etmek zorunda kaldığı Semerkant Kadılığı görevinden sadece bir hüküm verdikten sonra istifa etti. Kendisi üstün bir takva ve dînî kişiliğe sahipti. 75 yaşlarındayken Zilhicce'nin sekizinci «terviye» günü Merv'de vefat etti (255/868).

Sünen

Dârimî'nin bize kadar ulaşabilmiş olan en meşhur eseri, bazı hadisçilerin Müsned ismini verdikleri *Sünen*'idir.

Sünen, Arapların İslâm öncesi bazı tatbikatları, Hz. Peygamber'in sîreti, hadislerin yazıya geçirilmesi ve ilmin fazileti ile ilgili hadislerden oluşan 163 sayfalık uzun bir giriş («mukaddime») ve 23 kitaptan meydana gelmektedir. İki cild halinde matbu olan[213] *Sünen*'de 1403 bab içinde 3500 hadis yer almaktadır. «Ebu'l Vakt rivâyetinde 3557 hadis ve 1408 bâb bulunmaktadır» (*Bustan*, s. 53).

Sünen, kendisine özgü ve gerçekten kıymetli mukaddimesi dışında tahâretten vasiyyete kadar uzanan fıkhî bölümleri, fıkıh kitablarındaki sıralanışlarına uygun biçimde ihtiva etmektedir. En sonunda da *Fedâilu'l-Kur'ân*'a ait bir bölüm yer almaktadır. Kitab bu muhtevası ile bir müsned değil, Sünen'dir. Ancak *Darimî*'nin *Sünen*'i, «*ahâdîs-i mürsele ve mevkûfeyi de muhtevî olmakla*»[214], sünenlerin genel muhtevâsı dışına da taşmış bulunmaktadır. «Sülâsiyatının çokluğu» (15 aded) bir başka özelliğidir [Mubârekfûrî, I, 349].

Dârimî'nin Sünen'i mevsuk bir hadis kitabı kabul edilmek ve hatta bazı hadisçilerce kütüb-i sitte'nin 6. kitabı olmaya lâyık görülmekle birlikte[215], bütün hadisleri, «sahih hadis» şartlarını —tam olarak— taşımamaktadır. Bununla beraber, «*rical-i zuafâsı az, ahadis-i münkere'si nâdirdir*»[216].

دى remziyle *Concordance*'a dahil edilmiş bulunan Sünen'inde Dârimî, kısaca da olsa yer yer ravilerin hüviyetlerini tesbit eder: Meselâ,

217 قال عبد الله سليمان هو التيمى

213 Dimeşk 1349 (ofset baskılar mutedavildir).
214 A. Naim, Tec. Terc. I. 260.
215 bk. İbnu's-Salâh, Ulûmu'l-hadis, s. 15.
216 A. Naim, a.g. yer; Ebû Zehv, el-Hadis ve'l-muhaddisûn, s. 418-419.
217 Dârimi, Sünen, II, 284.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

[218] قال أبو محمد أبو جعفر رجل من الأنصار

Dârimî, zaman zaman da râvilerin karakterlerini tenkide tâbi tutar: قال عبد الله عثمان بن سعد ضعيف [219]. Bazan da bir hadisin muhtelif rivâyetleri arasındaki farka işârette bulunur[220].

Dârimî arada bir de hadislere notlar ekler ve kendi görüşünü açıklar: قال أبو محمد أنا أقول به Ebû Muhammed (müellif), «Benim görüşüm de budur» dedi[221]. O, bazan da kelime açıklamaları yapar: والمكامعة المضاجعة Mukâmea, bir yatakta berâber yatmak demektir[222]. Şunlar da müellifin bu tür açıklamalarına misaldir:

[223] قال أبو محمد يزح يدفع

[224] قال أبو محمد اللباب الخالص

[225] قال أبو محمد الأعذاق الأغمان

[226] قال أبو محمد محبرة مزينة

Dârimi kimi yerde kendi tereddüdünü açıklar:

... وأخرج عمر فلانا أو فلانة

218 a.g.e., II, 307; Ayrıca bk. II, 280, 402, 418, 432, 453, 474.
219 Sünen, II, 289; ayrıca bk. II, 282.
220 II, 279; ayrıca bk. II, 286; 378, 410, 464.
221 II, 427.
222 II, 280.
223 II, 434.
224 II, 447.
225 II, 451.
226 II, 452.

Bazı yerlerde de tereddüde düşen râ-

قال عبد الله فأنك "

vinin kim olduğunu söyler:[228]

... أينما توخيت أو أينما توجهت فك سعيد فى احدى الكلمتين

Bazan da herhangi bir rivâyetteki kapalı gibi görünen ifâdelerin neye delâlet ettiğini açıklar:

... قال عمر " خذ من أمر الجد ما اجتمع الناس عليه

قال أبو محمد يعنى قول زيد

قال " أيما حر يتزوج أمة فقد أرق نصفه و أيما عبد

تزوج حرة فقد أعتق نصفه " قال أبو محمد يعنى الولد [229]

Dârimî'nin bu ve benzeri açıklamaları bazan قال عبد الله diye-

rek ismiyle[230]; bazan da قال أبو محمد diyerek künyesiyle verilmektedir[231].

Bu özellikleriyle Dârimi'nin, kendi devrindeki hadisçilerin telif usullerine – genelde— uymuş olduğunu görmekteyiz.

Sünen'in Baskısı

Dârimî'nin Sünen'i, Hindistanda (Kanpur) h. 1293 (1876)'da taş baskısı olarak neşredilmiştir. Piyasada bulunan baskılar Dımaşk 1349 baskısından yapılmış ofset neşirlerdir[232].

227 II, 287.
228 II, 357.
229 II, 394.
230 bk. II, 333, 378.
231 bk. II, 306, 307, 310, 330, 357, 394, 402, 410, 417, 420, 427, 431, 452.
232 Sünen'in yazma ve basma nüshaları için bk. Sezgin, Tarihu't-turâs, I, 172.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dârimî'nin *Sünen*'ine Muhammed Naîm Atâ tarafından yazılmış olan «*el-Hallu'l-müdellel*» adlı şerhin yarısı Luknov'da 1322'de basılmıştır. *Seyfurrahman Mustafa* tarafından «*Zevâidu'd-Dârimî ale'l-kütübi's-sitte mine'l-ehâdîsi'l-merfûa*» adıyla bir master tezi ve *Muhammed Abdullah Muhammed Adl* tarafından da «*ed-Dârımî ve cuhûduhu fi'l-hadîs*» adıyla Ezher'de 1973'de bir doktora tezi hazırlanmış bulunmaktadır.

5. ed-Dârekutnî ve Sünen'i

«Sünen»ler[233] söz konusu olunca, hemen akla gelenlerden biri de *Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî* (385/995)'ye ait Sünen'dir.

ed-Dârekutnî, yaşadığı devrin ilim öğrenme geleneğine uygun olarak Bağdat, Basra, Kûfe, Vâsıt gibi şehirler ulemâsından hadis almış, yaşlılık döneminde de Mısır ve Şam'a gitmiştir.

Dârekutnî, Kıraat ve bilhassa Hadis ile ilgili çok sayıda eser telif etmiştir[234]. Onun hadis ricâli konusundaki derin bilgisi çağdaşları ve daha sonraki âlimlerce kabul edilmiştir.

Sünen

Dârekutnî, Sünen'inde mevsûkiyetine inandığı hadisleri bir araya getirmeye ve hadislerin çeşitli isnad ve rivâyetlerini vermeye gayret etmiştir. Meselâ kitabının ilk hadisi olan «Su iki kulle miktarına ulaşınca onu hiçbir şey kirletemez (veya pislik tutmaz)» hadisinin 5 değişik rivâyetine ait 54 farklı isnad zikretmiştir[235].

Dârekutnî ricâle ait değerlendirmelerini *Sünen*'inde de yapmaktadır. Onun bu sahadaki bilgi ve dikkatinin en açık delili, fazlaca görülen bu değerlendirmeleridir.

Ancak hatırlatılması gerekir ki, ricâl konusundaki müsellem otoritesine rağmen, *Dârekutnî*'nin Sünen'i, öteki sünenlere oranla daha fazla, zayıf (münker, hattâ mevzu'[236]) hadis ihtiva etmektedir. Bu yüzden de onun Sünen'i *kütüb-i sitte* dışında bırakılmıştır.

233 Uzunca bir sünen listesi için bk. Kettânî, **Risâle**, s. 29-33.
234 ed-Dârekutnî'nin 33 eserinin kısa tanıtımları için bk. Sezgin, **Târihu't-turâs I, 338-343.**
235 bk. **Sünen, I,** 13-27.
236 bk. Kettânî, **Risâle**, s. 31.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sünen'in Baskıları ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Dârekutnî'nin Sünen'i 4 cilt halinde *Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsulhak el-Azîmâbâdî*'nin *«et-Ta'liku'l-muğnî ale'd-Dârekutnî»*'si ile birlikte basılmış bulunmaktadır[237]. Bu baskıda her babın hadisleri kendi aralarında birden başlayan numaralarla gösterilmiştir.

Zehebî, Dârekutnî ve Sünen'i hakkında[238] detaylı ve yer yer de çelişik değerlendirmeleri ihtivâ eden bilgiler vermektedir. Ayrıca Zehebî'nin verdiği bilgilerin büyük bir bölümünü Sünen'in birinci cildi başında da bulabilmekteyiz.

Sıddîkî de *Goldziher*'den naklen *el-Beğavî* (516/1122)'nin *Mesâbihu's-sünne*'si için, *Dârekutnî*'nin *Sünen*'ini kaynak olarak kullanmış olduğunu bildirmektedir[239].

Dârekutnî'nin Sünen'i üzerinde *el-Azîmâbâdî*'nin anılan ta'lîkından başka herhangi bir şerh çalışması tesbit edebilmiş değiliz.

6. el-Beyhakî ve es-Sünenü'l-Kübrâ'sı

Asıl adı Ahmed b. el-Hüseyn olan el-Beyhakî, Ebû Bekr künyesi ile anılır. 384/994 tarihinde Beyhak'a bağlı Hüsrevcird köyünde doğmuştur.

Horasan âlimlerinden önce H a d i s sonra f ı k ı h tahsil etmiştir. Daha sonra Irak ve Hicaz'a ilim öğrenmek maksadıyla seyahatler yapmıştır. 458/1066'da Nişapur'da vefat etmiştir.

el-Beyhakî, hayatında en çok hadisle meşgul olmuştur. Eserlerinde hadis ve *fıkhu'l-hadis*'i birlikte işlemiş, hadislerdeki illetleri, sıhhati, za'fı göstermiş, hadisler arasındaki ihtilâfları telife gayret etmiştir. Yeri geldikçe de lugat açıklamalarında da bulunmuştur[240].

Görüşlerinde genelde eş-Şafi'î'ye bağlı kalmıştır. Hatta bu yüzden «Beyhakî dışında, İmam Şafi'inin kendisine minnet borcu olan hiç bir Şafiî âlim yoktur. Beyhakî eserleriyle Şâfiî mezhebine fevkalâde büyük hizmette bulunmuştur»[241] denilmiştir.

237 Kahire, 1386/1966.
238 bk. Zehebî, **Tezkira**, III, 991-995.
239 Sıddîkî, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, s. 111; Sünen'in yazma nüshaları için bk. Sezgin, GAS, I, 207; **Târihu't-turâs**, I, 338.
240 ed-Dihlevî, **Bustan**, s. 62; **es-Sünenü'l-kübrâ**, I, 469.
241 bk. **es-Sünenü'l-kübrâ**, I, 469.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Beyhâkî, hiç bir eserinde[242] uydurma olduğunu bildiği hiç bir sözü naklet-memiştir[243]. O, yine bütün eserlerinde, h. IV ve V. asır müelliflerinin genel havasına uyarak, sadece İmam Şafi'î'nin görüşlerini teyid etmiş ve öteki imamların görüşlerine itina göstermemiştir[244].

Beyhakî, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin eserlerini görmemiş[245], fakat kendilerinden ilim aldığı hocalarının adedi 100'ü aşmıştır. Bunlar arasında *el-Hâkim en —Neysâbûrî*'nin özel bir yeri bulunmaktadır.

es-Sünenü'l-Kübrâ

Beyhakî'nin «umûmî plânı ve metodu açısından» orijinal[246] bulunan en meşhur eseri es-Sünenu'l-kübrâdır. Bu eser, ilk kez, Haydarâbâd'da 1344 senesinde 10 büyük cild halinde basılmıştır. Bu baskının sayfa altlarında İbnu't-Türkmânî diye meşhur Hanefî Âlim Alaeddin b. Ali b. Osman el-Mardînî (745/1344)'nin, Beyhakî'ye itirazlarını ve münâkaşalarını dile getirdiği[247] *el-Cevheru'n-nakıyy fi'r-reddi ale'l-Beyhakî*» adlı eseri de bulunmaktadır.

es-Sünenü'l-Kübrâ'nın neşrini gerçekleştirenlere göre, Sünen'in özellikleri («Mezâyâ») şöylece özetlenebilir[248].

Bilinen hadis kitablarının hiç birinde bulunmayan sayıda çok hadis ihtivâ etmektedir

Diğer hadis kaynaklarında bulunan hadisleri verirse, sened ve metin itibâriyle değişiklik ve üstünlüklerle verir.

Buhârî ve Müslim'in birlikte veya ikisinden birinin eserine aldığı hadisi verecek olursa, bu durumu açıklar. Böylece es-Sünenu'l-kübrâ, bir çeşit Sahihayn üzerine yazılmış müstahraç niteliği taşır.

Hadis ve rical değerlendirmesine ait (tashih, tercih, taz'îf v.s.) nakiller de oldukca çoktur.

Fıkhî meseleleri açıklar. Mesele ile ilgili âyet ve hadisleri delil olarak zikreder.

242 Eserleri için bk. **es-Sünenu'l-kübrâ**, I, 469.
243 Kettânî, **Risâle**, s. 30.
244 bk. Haşim Nedvi, **es-Sünenu'l-Kübrâ**, IV, (hâtime 42).
245 **es-Sünenu'l-kübrâ**, I, 468; ed-Dihlevî, **Bustanu'l-muhaddisin**, s. 61.
246 bk. Sıddiki, **H. E. Tarihi**, s. 112.
247 Kâtip Çelebi, **Keşf**, II, 1007; **es-Sünenu'l-kübrâ**, I, 2.
248 bk. **es-Sünenu'l-kübrâ**, X, 351-352.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Şafiî mezhebine bağlı olmasına rağmen, bazan mezhebine muhâlif görüşü; bazan da İmam Şâfii'nin meşhur görüşüne muhâlif olan görüşünü tercih eder (Meselâ, başı bir kaç kez meshetmek I, 62; deve eti yemekten ötürü abdest almak, I, 158; ölmüş kişi adına oruç tutmak IV, 657 gibi konularda bu tutum görülür).

Sünen, tabiî olarak, fıkıh bablarına göre tertib edilmiş olmasına rağmen, münâsebet düşünce konu dışına taşarak, zihnin çağrışım yaptığı konuya ait hadisleri verir. Meselâ *Hıdâne* babında birr ve sıla ile ilgili hadisleri; *hudûd*'da isti'zân ile ilgili hadisleri; *edebu'l-kâdî*'de de emir bi'l-ma'ruf ve nehiy ani'l-münker ile ilgili hadislere yer vermiştir

Kitab ve bâblar arasında oldukca ince irtibat noktalarını gözetir. Öyle ki, Sünen, kitab ve bâbları birbirini içeren muttasıl ve müteselsil halkalar gibidir.

Bab başlıkları («terceme») ile hadisler arasındaki ilgiye dikkat yanında, önceki bâbın son hadisinin, sonraki bab başlığına münasip düşmesine de özel bir titizlik göstermiştir. Meselâ, «*bâbu katli'r-recüli bi'l-mer'eti*», bâbının son hadisi, Müslüman bir kız çocuğunu öldürdüğü için katledilen Yahudî ile ilgilidir. Arkasından gelen bâb ise «*bâbun fî men lâ kısâse beynehu bi'htilâfi'd-dîneyn*», başlığını taşımaktadır.

Sünen'deki hadislerin ekserisi, el-Umm, Sünen-i Ebî Davud ve Sünen-i Dârekutnî gibi musannef eserlerden nakledilmiştir[249].

Ayrıca Beyhâkî, Sünen'de Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Ubeyd'in Sünen'inden de pek çok hadis tahriç etmiştir[250].

Beyhâkî'nin Sünen'inde, sahâbe, tabiîn ve sonraki devir imamlarından yapılmış nakiller («el-âsâr»), başka eserlerde görülmeyen ölçüde bol bulunmaktadır. Aslında Sünen'ler merfu' hadisleri ihtivâ etmek özelliği ile bilinirler. Burada «Sünen» çerçevesinin dışına taşılmış olduğu görülmektedir.

Mevcut baskının her cildinin sonunda o cildde geçen sahâbî ve tabiîn isimlerine göre tanzim edilmiş alfabetik fihrist de bulunmaktadır. Künyeler ve müphem isimlere de ayrıca bu fihristte yer verilmiştir.

Beyhâkî'nin[251] eseri de hadis kitaplarının üçüncü tabakasında yer almaktadır[252].

249 bk. Abd. el-Yemânî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, IV, (hâtime) 43.

250 bk. Kettânî, **Risâle**, s. 32.

251 Türkçede, Beyhâki ile ilgili kısa tanıtma yazısı için bk. Nuri Topaloğlu, «Beyhaki Hayatı, Eserleri ve Şahsiyeti», Dokuzeylül Üniv. İlâh. Fak. Derg. I, s. 333-347, İzmir, 1983.

252 bk. ed-Dihlevî, **Huccetullahi'l-bâliğa**, I, 284.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

DEĞERLENDİRME

Buraya kadar genel çizgileri ve meşhur örnekleriyle tanıtmaya çalıştığımız Hadis Edebiyatı çeşitlerinin ve mahsüllerinin kendi aralarında ve muhtevâ bakımından kısa değerlendirmelere tabi tutulması onları daha iyi tanımaya vesile olacaktır.

Bu sebeple biz, önce sünen türü eserler ile bu arada isimlerinden bilvesile söz ettiğimiz öteki hadis kitaplarının ihtivâ ettikleri hadisler hakkında bir değerlendirme yapacak, sonra da *Musannef* türü içinde yer alan *cami*'ler, *sünen*ler ve *musannef*leri yine muhtevâ olarak birbirleriyle mukayese edecek ve kısa bir değerlendirmeye tâbi tutacağız.

1. Sünenlerin Muhtevâ Değerlendirmesi

Buraya kadar kısa çizgilerle muhtevâları hakkında bilgiler verdiğimiz *Sünen*'leri genel bir değerlendirmeye tâbi tutacak olursak, bunlardaki bütün hadislerin s a h i h olduğunu söylememize imkân yoktur. Hem sahih, hem hasen hem de zayıf ve hatta çok az da olsa, uydurma («mevzu») haberlerin varlığı bir gerçektir.

Ebû Davud, zayıflığını belirterek, *«o bâbta sahih hadisin yokluğu»* gerekçesiyle; Tirmizî de *«fukahâdan herhangi birinin amel etmiş» olmasını* nazar-ı dikkate alarak; *Nesâî* ise, *«terkinde hadisçilerin ittifak etmemiş olması»* esasına dayanarak zayıf hadis rivâyet etmişlerdir.

İbn Mâce ise, hâfız, sadûk ve geniş bir ilme sahip olmasına rağmen, kitabındaki *münker* ve az da olsa *uydurma* hadisler dolayısıyla *Sünen*'inin değerine gölge düşürmüştür.

Dârimî'nin Sünen'inde, mürsel, munkatı' ve maktu' rivâyetlere yer vermiş olmasına rağmen, İbn Mâce'ninki yerine Kütüb-i Sitte'nin altıncı kitabı olmaya layık görülmüştür. Diğer sünenlerden geri kalan bir tarafının olmadığı belirtilmiştir.

Dârekutnî'nin Sünen'i ise, zayıf, ğarîb, şâzz, muallel ve başka sünenlerde bulunmayan hadislerle doludur. Bu yönden tenkid edilmektedir.

Beyhakî (458/1066)'nin eserleri de zayıf hadisler ihtiva etmektedir.

Hatîb (463/1071), bile bile uydurma sözlerle dahi delil getirmiştir.

Hâkim (405/1014) de, hadisleri sahih olarak nitelemekte («tashîh») pek gevşektir. Zayıf, hatta uydurmaları bile sahih gösterebilmiştir. Onun için

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Hâkim'in görüşleri karşısında ehl-i hadisin uyanık olması uygun görülmüş ve istenmiştir.

Hâkim ile İbnu'l-Cevzî (597/1200)'yi karşılaştıran İbn Hacer (852/1448), *«Hâkim, hadisleri sahih göstermekte ne kadar gevşek ise, İbnu'l-Cevzî de aksine, hadisleri uydurma olarak nitelemekte («Da've'l-vaz'») o kadar serttir.»* demektedir[253].

Zehebî (748/1347), Hâkim'in Müstedrek'indeki hadislerin yarısının Sahih-hasen, iki binden fazlasının amel etmeye değmez, geri kalanlarının da zayıf ve uydurma olduğunu belirtmektedir[254].

İbn Hıbbân (354/965)'in Sahih'ini, Hâkim'in Müstedrek'ine yakın görenlere rağmen, Irâkî —Hazimî'den naklen— İbn Hıbban'ın hadiste Hâkim'den sağlam olduğuna dikkati çekmektedir. Suyûtî (911/1505) de İbn Hıbbân'ın kusurunun, hasen hadisi sahih göstermek cinsinden olduğunu söyleyerek, tenkidlere katılmadığını açıklamaktadır.

Umûmî bir netice olarak şunu söylemek mümkündür:
Sünenlerde bulunan bütün hadisler m u h t e c c ü n b i h değildir. Bununla beraber kütüb-i sitte dışında kalan kitablardaki bütün hadisler Z a y ı f da değildir.

Konu daima, genellemeden kaçınmayı gerektiren bir temel özelliğe sahiptir.

Bu mevzuun detaylı ve münakaşalı bir değerlendirmesini Abdülhayy el-Leknevî (1304/1886), *el-Ecvibetu'l-fâdıla*[255] adlı eserinin 66-139. sayfaları arasında yapmış bulunmaktadır. Konu oradan detayı ile tetkik edilebilir.

2. Müsannef Türü Hadis Edebiyatı'nın Muhteya Karşılaştırması.

Musannef türü eserlerin, *musannef, câmi'* ve *sünen* gruplarına ayrıldığını ve bunların biribirlerinden farklılıklar arzettiğini kaydetmiştik. Şimdi bu üç grub eserin muhtevâlarını bölüm («kitab») çerçevesinde —mukayese imkânı vermek için— aşağıya kaydediyoruz. *Abdurrezzâk b. Hemmâm*'ın *el-Musannef*'i ve birbirine sayısal açıdan yakınlık arzettikleri için *Müslim'in Cami*'i ile *Nesâi*'nin *sünen*'ini seçmiş bulunuyoruz:

253 bk. Leknevi, el-Ecvibe, s. 82, dn. 4.
254 Leknevi, el-Ecvibe, s. 84.
255 Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy el-Leknevi, el-Ecvibetu'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Halep, 1964 (1384).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

No:	Musannef/ Abdurrezzâk	Câmi'/Müslim	Sünen/Nesâî
1	Tahâret	İman	Tahâret
2	Hayz	Tahâret	Miyâh
3	Salat	Hayz	Hayz
4	Cum'a	Salât	Gusl-teyemmüm
5	İydeyn	Mesâcid	Salât
6	Fedâilu'l-Kur'an	Salâtu'l-müsafırîn	Mevâkît
7	Cenâiz	Cum'a	Ezân
8	Zekât	Salâtu'l-iydeyn	Mesâcid
9	Sıyâm	İstiskâ	Kıble
10	Akîka	Küsûf	İmâme
11	İ'tikaf	Cenâiz	İftitâhu's-salah
12	Menâsik (hac)	Zekât	Tatbîk
13	Cihad	Sıyâm	Sehv
14	Meğâzî	İ'tikâf	Cum'a
15	Ehl-i kitâb	Hacc	Taksîru's-salât
16	Nikâh	Nikâh	Küsûf
17	Talâk	Talâk	İstiskâ
18	Buyû'	Radâ'	Salâtu'l-havf
19	Şehâdât	Liân	» iydeyn
20	Mukâteb	İtk	Kıyamu'l-leyl
21	Eymân ve'n-nüzûr	Büyû'	Cenâiz
22	Velâ	Müsâkât-müzârea	Sıyâm
23	Vasâyâ	Ferâiz	Zekât
24	Menâkıb	Hibât	Menasiku'l-hac
25	Sadâka	Vasiyyet	Cihad
26	Müdebber	Nezr	Nikâh
27	Eşribe	Eymân	Talâk
28	Ukûl	Kasâme	Hayl
29	Lukatâ	Hudûd	Ahbâs
30	Ferâiz	Akdiye	Vasâyâ
31	Ehlu'l-kitâbeyn	Lukatâ	Nuhl
32	Cami	Cihad	Hibe
33	—	İmâre	Rukba
34	—	Sayd	Umrâ
35	—	Edâhî	Eyman-nüzur-müzâr
36	—	Eşribe	İşretü'n-nisâ
37	—	Libâs	Tahrîmu'd-dem
38	—	Âdâb	Kasmu'l-fey
39	—	Selâm	Bey'at

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

40	—	Elfâzun mine'l-edeb	Akîka
41	—	Şi'r	el-Fera' ve'l-atire
42	—	Rü'yâ	Sayd ve Zebâih
43	—	Fedâil	Zahâya
44	—	Fedâil'u-sahâbe	Büyû'
45	—	Birr ve's-Sıla	Kasame
46	—	*Kader*	Kat's's-sârık
47	—	İlim	İman ve şerâiuh
48	—	Zikir ve dua	Ziynet
49	—	Tevbe	Adâbu'l-kudât
50	—	Sıfatu'l-münafıkîn	İstiâze
51	—	Cennet	Eşribe
52	—	Fiten	—
53	—	Zühd	—
54	—	Tefsîr	—

Bu liste dikkatle incelendiği zaman bu üç grup eserin büyük ölçüde muhtevâ açısından biribirine yakın olduğu görülecektir. Özellikle *Nesaî*'nin temsil ettiği *sünen* grubu, zaten *cami*'lerdeki bir bölümün aynısıdır. Aynı kısmın, *Musannef*'te de mevcut olduğunu görmekteyiz. *Sünen*, ibâdât, muamelat ve hukuk konularından oluşmaktadır. *Nesaî*'de de açıkca bu üç ana konunun detaylandırılmış olduğunu görmekteyiz.

Halbuki *Müslim*'de iman, sünen, zühd, edeb, siyer, menâkıb, tefsir, fiten ve melâhim konularının tamamı bulunmaktadır.

Musannef'te ise, sünen'e ilâveten megazî ve menâkıbın ilâve edilmiş olduğu görülmektedir.

Pek tabiî bu görünen kitab isimlerinin ihtivâ ettikleri bâblar ve o bâbları oluşturan hadislerin nitelikleri açısından da bu üç grub edebiyat arasında önemli farklar bulunmaktadır. Tekrâr edecek olursak, *Sünen*'ler sadece merfu' hadisleri; *Musannef*ler, merfu'ata ilave olarak mevkuf ve maktu haberleri de ihtivâ ederler. *Câmi*'ler ise, merfu, mevkuf ve maktu' haberlerin özellikle sahih olanlarını tesbite gayret ederler.

Bu üç grup edebiyâtı önce kendi içinde sonra da üçünün birbiriyle mukayesesine imkân verecek biçimde müstakil araştırmalara mevzu etmek musannef türüne ve ihtiva ettiği grublara çok daha açıklık kazandıracaktır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İKİNCİ BÖLÜM

TASNİF DEVRİ ESERLERİNE DAYALI HADİS EDEBİYÂTI

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

I. TASNİF DEVRİ ESERLERİNE DAYALI HADİS EDEBİYÂTI

Bu bölümde, mahiyeti itibâriyle birinci bölümde tetkik ettiğimiz Tasnif Devri Eserleri'ne bağlı bulunan istidrak, istihrac, tetimme, cem', telhis, zevâid, tehzîb, şerh v.b. hadis edebiyâtını —yine meşhur ve mütedâvil örnekleriyle— tanıtmaya çalışacağız.

Bu bölümde tanıtacağımız eserler içinde, hadis araştırmalarında hadis metinleri için «kaynak» gösterilebilecek olanlar (müstedrek ve müstahreçler) ile, birinci dereceden, «genel» veya «aslî» anlamda «kaynak» sayılamayacak olanlar bulunacaktır. Hemen işâret edelim ki, bu ikinci grub eserler, «aslî kaynaklar»a ulaşmakta —muhtelif açılardan— yardımcı ve kılavuzdurlar. Hatta bu niteliklerine ilâveten onların her biri «özel» veya «türü içinde kaynak» özelliğine de sahip bulunmaktadır. Binaenaleyh onları, sırf, tasnif devri eserlerine dayanmış oldukları gerekçesiyle mutlak olarak «kaynak» niteliğinden soyutlamak isâbetli bir değerlendirme olmayacaktır. En iyisi, «kaynak kavramını» biraz daha geniş çerçevede düşünmek ve değerledirmektir.

Ayrıca, Hadis Edebiyâtı'nda Tasnif Devri ve sonrası için «Senedli hadis ihtivâ etmek-etmemek» gibi(1) sırf şeklî, metodik ve genel açıdan bir sınır tayinine gitmek, meşhur tabiriyle «zâhire göre» yapılmış bir değerlendirme olacaktır. Oysa Hadis Edebiyâtını, özde, yani umûmen hadis edebiyâtı, hususen türü içindeki yerleri açısından değerlendirmeye tâbi tutmak daha uygun ve ilmî olacaktır. Nitekim hadis edebiyâtında *mütekaddimûn* ve *müteahhirûn* sınırını tesbite çalışırken el-Hûlî de eserlerin mahiyetlerini kıstas olarak ele aldığını şu ifâdeleriyle dile getirmektedir:

«Hadis edebiyâtında râviler ve musannıflar açısından mütekaddimûn ve müteahhirûn arasındaki sınır, hicrî 300 senesi başlarıdır. H. III. asır, sünnet hizmeti, araştırmaları ve râvî tenkidi konularında en üstün devirdir. Daha sonra gelenler —pek azı müstesna—, hep bu öncekilere dayanmışlardır. Onların cem ettiklerini toplamış, onların değerlendirmelerine itimad etmişler-

1 Böyle bir ayırım teklifi için bk. Ali Yardım, **Hadis** II, s. 55, dn. 27.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dir. Bu sebeple de h. II. ve III. asırdaki hadis kitabları genelde, ilk olmakta ve başkalarına dayanmamakta öteki hadis eserlerinden ayrı ve üstün bir mevkiye sahip olmuşlardır. Dördüncü asırda telif edilmiş eserleri ayrıca ele almamızın ve onları üçüncü asır eserleri arasına katmayışımızın asıl sebebi, bu (mahiyete yönelik) farklılıktır».[2]

Bu noktadan hareketle biz, bu bölümde tanıtacağımız eserlerin değişik çerçevede de olsa, «kaynak» niteliğinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

Bu bölüm, yaklaşık on asırlık bir dönem içinde meydana getirilmiş hadis edebiyâtına tahsis edildiği için burada tanıtılacak eserler sayı olarak çok fazladır. Bu sebeple biz eserleri belli grublara ayıracak ve her gruptan bir-iki örnek tanıtacağız.

Bu bölümde yer alacak eserler arasında hadis şerhlerinin özel ve önemli bir yeri olacaktır.

Şuna da işâret edelim ki, bu bölümde söz konusu edilecek eserler, dördüncü bölümde ele alacağımız «Hadis, Istılah ve Şahıs Bulma Usulleri»nin uygulama alanına giren hadis edebiyâtı olma ortak niteliğine de sahiptirler. Böylece çalışmamızın kendi içinde bir bütünlük ve pratiklik kazanacağı düşünülmüştür.

A. İSTİDRAK VE İSTİHRAÇ EDEBİYÂTI

İstidrak, *önceden gözden kaçmış bir şeyin hatırlanması, yapılmış bir yanlışın düzeltilmesi, eksik bir bilginin tamamlanması demektir. Edebiyât terimi olarak da tetimme, tekmile, zeyl, ek, lahika anlamlarına gelmektedir.*

Musannif muhaddislerin gâyeleri gibi, içinde bulundukları imkanları da hiç kuşkusuz değişikti. Eserleri de bu değişik imkan ve amaçlara paralel olarak meydana getirilmişlerdir. Ayrıca her muhaddisin değerlendirmesi de, pek tabiî olarak farklılıklar arzedecektir. Bu sebeple her eserin ikmal edilecek bir tarafı bulunacaktır.

Ne var ki, belli bir itibar seviyesine ulaşmış eserler üzerinde istidrak çalışması yapmak, müstedrik'*lerin tercih ettiği bir çalışma olarak gözükmektedir. «Önceki bir muhaddis musannifin şartlarına uygun olmasına rağmen, her nedense eserinde yer almamış olan hadislerin bir başkası tarafından toplanması neticesinde meydana gelen yeni esere* m ü s t e d r e k » *adı*

2 Muhammed Abdülaziz el-Huli, **Miftahu's-sünne ev tarihu fünûni'l-hadîs**, s. 34.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

verilmektedir. Bu anlam içinde Buharî ve Müslim'in Sahih'lerine yazılmış bir-iki müstedrek bulunmaktadır. Biz bunlardan, Sahih Hadis kaynaklarından olması ve daha sonraki eserlerde (ك) *kısaltması veya «revâhu'l-Hâkim» ifâdesiyle kendisine atıfta bulunulması dolayısıyla el-Hâkim en-Neysabûrî (405/1014)'nin eserini tanıtacağız:*

1. el-Hâkim ve el-Müstedrek'i

Bir çok eser sahibi olan ve kadı olduğu için *Hâkim* lakabı ile tanınan[3] *Ebu Abdillah Muhammed b. Abdillah; el-Müstedrek*'i, bir takım türedi kişilerin *(«mübtedia»);* «on bin kadar sahih hadis söz konusu iken, bin cüz kadar bir hacma sahib senedlerin tümünün zayıf olduğunu» iddia etmeye başlamaları ve ilim ehlinin ileri gelenlerinden bir grubun kendisinden, Buharî ve Müslim'in şartlarına uygun senedlere sahip hadisleri bir kitabta toplamasını istemeleri üzerine yazdığını bildirmektedir[4].

Buharî ve Müslim'in birlikte veya ikisinden birinin şartlarına uygun hadisleri —ki bu şartlar tüm islam hukukçularına göre sahih hadisin şartıdır— toplamaya çalıştığını, sika râvilerden meydana gelen sened veya nakledilen metinlerin ortaya konulmasının makbul bir iş olduğunu belirtmektedir.

Hadislerin sonunda *Şeyhân*'ın veya onlardan hangisinin şartına uygun olduğu halde kitablarında bulunmadığını açıklayan *el-Hâkim*, kendisine göre «sahih» kabul ettiklerine de ayrıca işâret etmektedir.

el-Müstedrek, asl olarak kabul ettiği *Sahihan* gibi c â m i ' bir eserdir. Müellifin, *Buhârî* ve *Müslim*'in şartlarını esas almış olmasına rağmen onun t a s h i h 'de m ü t e s â h i l olduğu konusunda ulemâ görüş birliği içindedir. Ancak *el-Müstedrek*'te *Şeyhan*'ın şartına uygun hiç bir hadis bulunmadığı şeklindeki iddia da oldukca ifrattır. *el-Müstedrek*'i telhis eden *ez-Zehebî* (748/1347), *Müstedrek*teki hadislerin yarıya yakınının *sahih*, dörtte birinin metni illetli olsa da *senedi sağlam*, son dörtte birinin de sahih olmaktan çok uzak *münker* ve *vâhiyât'dan* ibaret olduğunu açıklamaktadır. Bu sebeple *Zehebî*'nin telhisi ışığında *Müstedrek*ten yararlanmak gerekmektedir[5]. Zaten *el-Müstedrek, Zehebî*'ye ait bu bahis konusu telhis ile birlikte basılmış bulunmaktadır[6].

3 bk. Abdülaziz ed-Dihlevi, **Bustan**, s. 51.
4 bk. **Müstedrek**, I, 2-3.
5 bk. Kettani, **Risale**, s. 19-21; K. Çelebi, **Keşf**, II, 1672; Abdülaziz ed-Dihlevi, **Bustan**, s. 49-51; İtr. **Menhecu'n-nakd**, s. 260-261.
6 **Haydarabâd** 1334-1342 (piyasadaki ofset baskılar bu neşre dayanmaktadır).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. Müstahreçler

Hadisçilerin ıstılahında, herhangi bir hadis kitabındaki hadisleri başka senedlerle yeni bir kitabta toplama çalışması *istihraç*, bu yolla meydana getirilmiş eserlerin genel adı da m ü s t a h r e ç ' tir. Böyle bir çalışmayı yapan, önceki müellifin ya hocasında ya da hocasının hocasında onunla birleşir. İ s t i h r a c çalışması, değişik senedleri ortaya koymak suretiyle «garîb» diye nitelenen bir çok hadisin kuvvet kazanmasına *(«takviye»)* ve garâbetten kurtulmasına yarar. Sahih hadislerin de değişik senedlerini göstermek suretiyle onların sıhhatini pekiştirir, onlara *âlî isnad* temin eder.

Ancak, farklı senedleri gösterilen hadislerin daima aynı metne sahip olduğu da düşünülmemelidir. Bazan metinde hatta manada farklılıklar görülebilir[7].

Müstedrekler gibi *müstahreçler* de daha ziyâde Buhârî ve Müslim'in sahihleri üzerinde yoğunlaşmıştır[8].

Müstahreçlerdeki her sened mutlaka sahih olmayabilir. Çünkü bu, m ü s t a h r i c 'e göre sahihtir ama genel bir değerlendirmede zayıf çıkabilir. Asl kabul edilen kitabın «sahih»liği, müstahreçteki her yeni senedin de mutlaka sahih olmasını gerektirmez[9].

el-İsmâilî (371/982) ve *el-Burkânî*'nin *Buharî* üzerine müstahreçleri: *Ebû Avâne*'nin *Müslim* üzerine müstahreci ve *Ebû Nuaym* (430/1038)'in *Sahihayn* üzerine telif ettiği müstahreci bu alanda meşhurdurlar. Tabiatıyla bu müstahreçler da asıl olarak kabul ettikleri *Sahihân* gibi c â m i ' niteliğindedirler.

Pratik herhangi bir faydasını düşünmediğimiz için herhangi bir müstahreç çalışmasını ayrıca tanıtmayacağız.

B. ÖZEL SİSTEMLE MEYDANA GETİRİLMİŞ ESERLER

Tasnif Devri sonrasında ilk dikkati çeken çalışma, onlardan yapılan seçme hadislerin belli bazı grublar içine birleştirilmesidir. Bu seçim ve tertib sırasında, senedlerin ya tamamen ya da sahabî râvî dışında hazfedilmesi gibi bazı işlemler daha söz konusu olabilmektedir.

Aslî kaynaklardan seçilen hadisleri böyle belli sıhhat grublarına ayır-

7 bk. İtr, **Menhec**, s. 261; Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, s. 320.
8 bk. Kettânî, **Risâle**, s. 24-29.
9 bk İtr, **Menhec**, s. 261.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mak, o hadislerin seçildiği kaynakları da aynı açıdan sınıflandırmak anlamına gelecektir. Bu yüzden de kabul edilebilmesi için grublandırmanın oldukça ciddi ve titiz bir anlayışla yapılması zarurîdir. Zira bilindiği gibi hadis kaynakları, değişik sıhhat derecesine sahip hadisler ihtiva etmektedirler. Bu çeşitlerden sadece bir tanesinin kaynağı izlenimini verecek grublandırmalar yanıltıcı olacaktır.

Bu kısımda biz böyle bir çalışmanın olduğu kadar, hadislerde senedi tamamen hazfeden ilk teşebbüsün de örneğini ve üzerinde gerçekleştirilmiş bir eseri tanıtacağız: Mesâbihu's-sünne *ve* Mişkatu'l-Mesâbih...

1. el-Beğavî ve Mesâbihu's-sünne'si

«Muhyi's-sünne» ve «ruknüddin» diye anılan *Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud el-Ferrâ el-Beğavî* (516/1122), fakih, muhaddis ve müfessir olarak bilinmektedir. Kendisine *Merv* ile *Herat* arasında bir yer olan *Bağ* veya *Bağşur*'a nisbetle *el-Beğavî* denilmiştir.

Fıkıhta *et-Tehzîb fi'l-furû;* tefsirde *Meâlimu't-tenzîl;* hadiste de *Şerhu"s-sünne, el-Cem' beyne's-Sahihayn* ve *Mesâbîhu's-sünne* adlı eserleri meşhurdur[10].

Mesâbîhu's-sünne

el-Beğavî, âbidlerin elinde Allahın kitabından sonra sünenlerden oluşan bir nasip kaynağının bulunması ve onlara taatlarında böylece yardımcı olmak maksadıyla, ulemanın kitablarına dercettiği hadislerden derlemek suretiyle bu kitabı meydana getirdiğini belirttikten sonra kitabının özelliklerini şöyle anlatmaktadır:

«Hadis imamlarının nakline itimad ederek ve uzatmaktan sakınmak maksadıyla hadislerin senedlerini (tamamen) terkettim[11]. Bazan —herhangi bir mucip sebebe mebnî— sadece hadisi Hz. Peygamberden nakleden sahâbinin ismini verdim.

Her babın hadislerini s ı h a h ve h ı s a n diye iki kısma ayrılmış bulacaksın. *Sıhah* ile *Buhârî* ve *Müslim*'in *Câmi*'lerinde ya ikisinin birlikte

10 bk. Kettânî, **Risâle**, s. 8; el-Begavî'nin, **Mesâbihu's-sünne**-de gerçekleştirdiği **Sıhah, Hısan** taksimi; hadis kitaplarını belli katagorilere («tabaka») ayırma denemesi olarak da değerlendirilebilir.

11 bk. Aliyyu'l-kari, **Mirkat**, I, 10; Kettânî, **Risâle**, 37; İA, II, 449. Senedleri hazfederek sadece metinle yetinen eserlerin başında **el-Beğavî**'nin **Mesâbih**'i gösterilmektedir (Kettânî, **Risâle**, s. 8).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ya da sadece herhangi birinin tahriç ettiği hadisleri kasdetmekteyim. *Hısan* ile de *Ebû Davud, Tirmizî* ve öteki hadis imamlarının kitablarındaki hadisleri kasdetmekteyim ki çoğu, âdil râvîlerin birbirlerinden nakli olmak bakımından sahihtirler. Ne var ki, bunlar, isnadlarının ulviyeti açısından *Şeyhân*'ın şartlarına tam uygunluk derecesine ulaşamamışlardır. Zaten ahkâmın ekseriyeti de hasen tariklere sahip hadislerle sabit olmuştur. *Zayıf* veya *garîb* olanlara mutlaka işâret ettim. *Münker* ve *mevzu* hadisleri ise, hiç almadım.."[12]

Hemen işaret edelim ki, *el-Beğavî* tarafından yapılan bu s ı h a h ve h ı s a n ayrımı kaynakları açısından pek hoş karşılanmamış ve tenkid edilmiştir[13].

Mesâbîhu's-sünne, sünen tertibindedir. 4434 hadis ihtiva[14] etmektedir. *Mesâbîh, kütüb-i sitte* ve *Dârimî*'nin *Sünen*'ine dayanmaktadır[15].

Mesâbîh Üzerinde Yapılmış Çalışmalar.

el-Albânî, Mesâbîh'e bir çok şerh yazılmış olduğunu belirttikten sonra üç tanesini tanıtmaksızın ismen vermektedir[16].

Ebu Hafs Ömer b. Ali *el-Kazvînî, Mesâbîh*'teki hadislerden 20 kadarının uydurma olduğunu iddia etmiş, *İbn Hacer el-Askalânî* (852/1448) de bu hadisleri savunmuştur. İbn Hacer'in bu risâlesi, biraz sonra tanıtacağımız *Mişkâtu'l-Mesâbîh*'in III. cildi sonunda[17] neşredilmiştir. *Mesâbîh*'i esas alan çalışmaların en önemlisi *Mişkâtu'l-Mesâbîh*'tir.

2. et-Tebrîzî ve Mişkâtu'l-Mesâbîh'i

Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah el-Hatîb et-Tebrîzî (737/1336) *Mesâbîh*'e toplam 1511 hadis ziyâde etmek suretiyle *Mişkâtu'l-Mesâbîh* adlı eserini meydana getirmiştir.

12 bk. **Mişkâtu'l-Mesâbih'e el-Albanî** tarafından yazılan mukaddime.
13 bk. Nevevî, **Takrîb**, s. 6-7.
14 Bu rakkam, **Bustanul'-muhaddisin**'de 4793 olarak verilmekte ve 2524'ünün sahih 2209unun hasen olduğu belirtilmektedir (s. 175). Ancak bu iki rakamın toplamı 4733 etmektedir. **Keşfu'z-zunun**'da da bu rakam 4719 olarak verilmektedir.
15 bk. **Mişkâtu'l-Mesâbih**, nâşirin mukaddimesi.
16 **Mesâbih** üzerine yazılmış 30 kadar şerh için bk. K. Çelebi, **Keşf**, II, 1698-1702; Mübârekfûrî, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezî**, I, 261-265.
17 bk. s. 1773-1792.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hatîb Tebrîzî, Beğavî'nin senedsiz zikrettiği hadislerin râvî ve kaynağını göstermek ve hemen hemen her bâb'ı üç *fasl*'a çıkarmak suretiyle *Mişkat*'ı telif etmiştir.

1. *Fasıl* : *Begâvî*'nin s ı h a h dedikleri. Bunlar, *Buhârî* ve *Müslim*'in ya birlikte ya da ayrı ayrı kitablarına aldıkları hadislerdir. Aynı hadisi tahriç eden öteki hadisçilere işaret etmeye gerek duyulmamıştır.

2. *Fasıl* : *Beğavî*'nin h ı s a n dediği hadislerden meydana gelmektedir.

3. *Fasıl* : Bu da ait olduğu bâb'a uygun düşmesine rağmen *Beğâvî*'nin *Mesâbîh*'e almadığı hadislerden oluşmaktadır. *Hatîb Tebrîzî*'nin yaptığı ilâvedir. *Hâtîb*, her ne kadar *Beğâvî* gibi m e r f u ' hadisleri seçmek üzere bir eğilim göstermemişse de usulde *Beğavî*'ye tam tamına bağlı kalmıştır.

Ayrıca *Hatîb Tebrîzî*, birinci ve ikinci fasıllarda, diğerinde olması gerekirken sehven bir başkasına alınmış olan hadisleri de bulunmaları gerekli yerlere koymuştur. Ancak *Mesâbîh*'in genel bâb yapısında takdim-te'hir gibi bir yola girmemiştir.

Mişkât, aslı olan *Mesâbîh*'ten daha fazla rağbet görmüştür. Alimler okumak, okutmak ve şerh yazmakla *Mişkât*'a olan güvenlerini göstermişlerdir.

Mişkâtu'l-Mesâbîh'in en meşhur şerhi *Aliyyulkarî* (1014/1605) tarafından kaleme alınmış olan *Mirkâtu'l-mefâtîh şerhu Mişkâti'l-Mesâbîh*»tir. 5 cild halinde matbu'dur. Muteber bir şerhtir.

Mişkatu'l-Mesâbîh, Hindistan'da, *Rusya*'da ve *Dimaşk*'ta bir çok kereler basılmıştır. *Mirkâtu'l-mefâtîh* ile birlikte de basılmıştır. İngilizceye tercüme edilmiş ve Kalküta'da 1809'da basılmıştır.

En son *Muhammed Nasiruddin el-Albânî*'nin tahkiki ile 1961'de Dımaşk'ta, 1979'da da Beyrut'ta ikinci kez basılmış bulunmaktadır.

el-Albânî neşrinin sonunda hadislerin a l f a b e t i k fihristinin verilmiş olması, *Mişkât*'ta mevcut (ilk kelimesi bilinen) herhangi bir hadisi bulmak açısından oldukça kolaylık sağlamaktadır.

C. DERLEME («CEM») NİTELİĞİNDEKİ HADİS ESERLERİ

Temel hadis eserlerinin tasnifinden hemen sonra gündeme gelen bir ilmî mesâî türü de ayrı müelliflerce ve ayrı amaçlar doğrultusunda meydana getirilmiş eserlerdeki ortak nitelikli hadisleri bir araya toplamak suretiyle geniş çaplı kitaplar telif etmek olmuştur. Bu çalışma Buhârî *ve* Müslim'*in Sahihlerini bir araya getirmekle başlamış daha sonraları kütüb-i sitte ve hatta bütün hadis külliyâtındaki hadisleri bir araya getirmeye kadar uzanmıştır.*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Muhammed b. Ebi Nasr el-Humeydî *(488/1095) ile başlayan* Sahihayn'ı *cem' faaliyeti bu sahada 10 kadar eseri Hadis Edebiyâtına kazandırmış bulunmaktadır*[18]. *Bu on kadar eserin içinde sadece* el-Humeydî'*ninki* ale'r-ricâl sisteme *sahiptir. Diğerleri,* Buhârî *ve* Müslim *gibi* ale'l-ebvâb sistem*le oluşturulmuşlardır.*

Daha sonra el-Humeydî *gibi yine bir Endülüslü âlim* Ebu'l-Hasen Rezîn b. Muaviye el-Abderî es-Serakostî *(535/1140),* İbn Mâce'*nin* Sünen'*i yerine* İmam Malik'*in* Muvatta'*ını koyarak* kütüb-i sitte'*nin hadislerini el-Cem'u beyne'l-usûli's-sitte adıyla bir araya toplamıştır.*

Biz bu derleme ya da birleştirme («cem») edebiyâtından, bilhassa konusu bilindiği zaman hadis bulmakta yardımcı olabilecek nitelikte ve matbu olmaları dolayısıyla Cami'u'l-usûl *ve* Kenzu'l-ummâl'*i tanıtacak bu türden mütedâvil olan bir iki esere de kısaca temas edeceğiz.*

1. Câmi'u'l-usûl li ehâdisi'r-Rasûl

Mecdüddin Ebu's-s-Saadât Mübârek b. Muhammed İbnu'l-Esîr el-Cezerî (606/1209), *Rezîn b. Muâviye*'nin yukarıda kısaca niteliğine değindiğimiz eserini esas alarak bu kitabını yazmıştır.

Müellif eserini *mebâdî, mekâsıd* ve *havâtîm* diye isimlendirdiği üç ana bölüme ayırmıştır[19].

Mebâdî kısmı 25-205. sayfalar arasında yer alan mufassal ve mükemmel bir mukaddime ve hadis usûlü özetinden oluşmaktadır. Bu bölümden öğrendiğimize göre; asıl amaçları hadisleri hıfz ve isbat etmek, yalan ve uydurmaları ayıklamak, sened ve ricâle dikkat etmek olan mutekaddimûnun eserleri üzerinde daha sonraki âlimler, tertib değişikliği ihtisar-takrîb, cem' ve şerh gibi bir takım yeni ilmî faaliyetlerle hadis ilminin intişar ve inkişâfına hizmet etmişlerdir. Bunlardan *Rezîn b. Muaviye* (535/1140), *Muvatta, Sahihan, Tirmizî, Ebû Davud* ve *Nesâî*'nin *Sünen*'lerindeki hadis metinlerini şerh ve tefsirden uzak olarak bir araya getirmiştir. *Rezin*'in, bir çok hadisi, asıl bulunması gerekli bablarının dışındaki bablara yerleştirdiğini, bir çok hadisi mükerreren verdiğini, bir çoğunu da terkettiğini gören müellif, onu yeniden tertib ve düzene koymayı, terkettiklerini ilâve etmeyi, mükerrerleri bire indirmeyi ve garib kelimeleri de açıklamayı uygun bularak çalışmaya başlamıştır.

Senedleri, sahâbî râvî dışında tümüyle hazfeden müellif, hadis metinlerinin başına, *Sahihayn, Muvatta', Tirmizî, Ebû Davud* ve *Nesâî* sırasıyla[20] bu

18 bk. Kettânî, **Risâle**, s. 141-142; A. Naim, **Tecrid Tercemesi**, I, 262-263.
19 İbnu'l-Esir, **Câmi'u'l-usûl**, I, 25.
20 bk. **cami'u'l-usûl**, I, 63.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

müelliflerin isim ve eserlerine en çok delâlet edecek harflerden seçtiği kısaltmalar (*«remz»*)[21] koymuştur. Hadis metinlerinin sonuna da o hadisi kitabında zikr («tahrîç») etmiş olan müelilfin ismini «*Ahracehu'l-Buhârî*» gibi açıkca kaydetmiştir. Fazla gibi görünen bu işlemin gerekçesini de zaman içinde, yıpranmadan dolayı remizlerin kaybolması halinde müstensih (veya nâşir)lerin o kısaltmaları yenileyebilmelerine (*«tecdîd»*) imkan vermek olarak açıklamıştır[22]. Bu, fevkalâde takdire değer bir ilmî hassâsiyettir.

Ayrıca *Rezîn*'in kitabında bulunduğu halde, *İbnu'l-Esîr*' kütüb-i sitte'de bulamadığı hadisleri de kısaltma yeri boş olarak kaydetmiştir. Nüsha farklarından doğmuş olma ihtimali bulunan bu farklılığın zamanla ele geçecek başka nüshalarda görülerek tamamlanabileceği ümidi ile bu yolu tercih etmiş, tam bir ilmî anlayış ve uygulama sergilemiştir.

Câmi'u'l-usûl, m e r f u ve m e v k u f hadislerden oluşturulmuş, Tabiûn ve daha sonrakilerin görüşleri ise, çok nâdir olarak zikredilmiştir[23].

Hadisleri, ağırlıklı şekilde temas ettikleri bablarda vermiş, tekrar etmemeye, konuları mümkün mertebe bütün detaylarıyla bir araya toplamak suretiyle tam bir b ü t ü n l ü k sağlamaya çalışmıştır.

Câmiu'l-usûl, a l f a b e t i k bir sisteme sahiptir. Ancak alfabetik sistem, hadis metinlerinde değil, kitab (bölüm) isimlerinde uygulanmıştır. Kitab isimleri de kelimenin aslî harflerine göre değil, aslî veya zâid olsun görünen ilk harfine göre tanzim edilmek suretiyle iyice pratik hale getirilmiştir. Sadece *lâm-ı tarif*'leri hiç nazarı itibara almamış onları yok kabul etmiş, ondan sonraki harflere göre sıralama yapmıştır. Meselâ; İslâm, İmân, İlâ, Âniye kitablarının yanında aslî harfi itibâriyle (ح) 'de olması gereken İhyâ' (الأحيا) 'yı, (ع) ' da olması gereken i'tisâmı da (الاعتصام) hemze'de vermiştir.

Böylesine oldukça kolaylaştırılmış bir sistemi benimsemesini de müellif, hadis kitablarının avam-havas, âlim-câhil herkes tarafından okunmakta olması ve herkesin kelimenin aslî harfinin hangisi olduğunu bilemeyeceği ihtimali ile açıklamakta, oldukça gerçekçi davranmaktadır[24].

21 bk. a.g.e., I, 62.
22 bk. a.g.e., I, 64.
23 a.g.e., I, 54-55.
24 a.g.e., I, 60.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ana konunun yan başlıkları, ilk harfleri itibariyle başka harflerde olmalarını gerektirse bile, konu bütünlüğü açısından onları en çok alakalı olan bölümde zikretmiş, alfabetik sistem gereği bulunması lâzım gelen yerde de o babın geçtiği yere atıfta bulunmuştur. Meselâ *Cihad* konusunun ayrılmaz bahisleri kabul ettiği ganimetler, fey, ğulûl, nefl, hums ve şehâdet gibi konuları *kitâbu'l-cihâd*'in bulunduğu cim harfinde vermiş; bu kelimelerin başındaki harf ile ilgili yere gelince, bahsin sonunda «*ğulûl ve ğanimetler kitabu'l-cihâd'da geçti*» şeklinde bir atıf cümlesi koymuştur[25]. *Câmi'ul-usûl*'den faydalanmak isterken bu hususiyetinin göz önünde bulundurulması gerekir.

en-Nihâye fî ğaribi'l-hadîs gibi değerli bir eserin de müellifi olan *İbnu'l-Esîr*, hadis metinlerinde geçen ğarib kelimeleri kısa kısa açıklamıştır. Ancak aynı açıklamanın hadisin geçtiği her yerde tekrar etmemesi veya atıflarla kitabın doldurulmaması için, kelime açıklamalarını her harfin sonunda bir arada vermiştir. Fakat eserin baskısı sırasında, her ğarib kelime hangi hadiste geçiyorsa, açıklaması da hemen orada verilmiş, pratiklik hatırına, müellife rağmen tekrar rıza gösterilmiştir[26].

Abdulkâdir el-Arnavud'un tahkik ve tahrici ile 11 cild halinde basılmış olan nüshadaki rakamlamaya göre *Cami'u'l-usûl*'de *9523* hadis bulunmaktadır.

Müellif, konusu itibâriyle müşterek veya münferid konulu gözükmesine rağmen, alfabetik sistemde herhangi bir bölüme yerleştiremediği hadisleri en sonda *Kitâbu'l-levâhık* adıyla müstakil bir bölümde toplamıştır [bk. XI, 685/704].

İbnu'l-Esîr, Sahihayn'daki hadisler konusunda, yukarıda kendisinden söz ettiğimiz *el-Humeydî*'nin *el-Cem'u beyne's-Sahihayn*'ına, öteki eserler konusunda da kendisinin okuduğu nüshalara itimad etmiştir. Hadislerin lafızlarını daha çok *Buhârî* ve *Müslim*'den vermiş, fakat öteki kaynaklarda önemli farklılıklar varsa onu da ayrıca kaydetmiştir.

Câmi'u'l-usûl'un *Mısır*'da 1368/1949'da *Muhammed Hamid Fakî*'nin tahkiki ile 12 cild halinde yapılan baskısı, eserin beşte biri kadar bir bölümünü içermemektedir. Bazı *tashif* ve *tahrif*ler de söz konusudur.

Abdülkâdir el-Arnavud'un tahkiki ile 11 cild halinde Şamda 1969-74 yılları arasında gerçekleştirilen baskısı daha tam ve kullanışlıdır.

Camiul'-usûl üzerinde *İbnu'd-Deyba'* diye meşhur olan *Abdurrahman b.*

25 a.g.e., I, 60-61.
26 bk. **Cami'u'l-usûl**, nâşirin önsözü ve I, 65 dn. 1.

Ali (950/1543) Teysiru'l-vusûl ilâ Cami'i'l-usûl[27] adıyla bir ihtisâr çalışması yaparken, *Mecduddin Firuzâbâdî* (817/1414) de *«Teshîlu'l-vusûl ile'l-ehâdisi'z-zâide alâ Câmi'i'l-usûl»* adıyla bir zevâid[28] meydana getirmiştir.

2. Ali el-Mutteki ve Kenzu'l-ummâl'i

Yukarıda da işâret ettiğimiz gibi derleme («cem») çalışmaları, nihâyet bütün hadis külliyâtını bir araya getirme teşebbüsüne kadar uzanmıştır. Bu gayreti *Celaleddin es-Suyûti* (911/1505)'de görmekteyiz.

Suyûti, vefatı dolayısıyla ikmâline muvaffak olamadığı *Cem'u'l-cevâmi'* adlı eserinde hadisleri iki ana gruba ayırmıştır:

1. Kavlî hadisler: Bunları alfabetik sıra ile vermiş ve her hadisin sonunda onu kimlerin kitablarına almış olduklarını ve kimlerin o hadisi rivâyet ettiğini kaydetmiştir *(el-Cami'us-sağîr'*de görüldüğü tarzda).

2. Fiilî veya hem fiilî hem de kavlî hadisler: Bunları da sahâbe isimlerinin alfabetik sırası içinde vermiştir. Sadece aşere-i mübeşşere'yi öne almıştır. Sahâbîleri de isimler, künyeler, ismi bilinmeyenler («mübhem»), kadınlar, merâsil şeklinde bir sıralamaya tabi tutmuştur.

Suyûtî, bu eserinde «bütün hadisleri» toplamayı amaçladığını belirtmekte ise de *el-Münâvî* (1031/1622) bu sözün, «onun görebildiği bütün hadisler» anlamında kabul edilmesi gerektiğini, yoksa «hadis olarak ne var ne yok hepsini toplamak» anlamında olamayacağını açıklamaktadır Doğrusu da budur[29].

Daha sonra *Alaeddin Ali el-Muttakî* (975/1567), Suyûtî'nin *Cem'u'l-cevâmi'* ve *el-Cami'u's-sağîr*'ini a l e ' l - e b v â b sisteme aktarmak ve *(Câmi'u'l-usûl*'de olduğu gibi) kitab isimlerini *alfabetik* sıra içine koymak suretiyle *Kenzu'l-ummal*'i meydana getirmiştir.

Kenzu'l-ummâl, el-Muttakî'nin daha önce ayrı ayrı yaptığı çalışmaların bilâhere birleştirilmesi ile oluşturulmuştur. Eser bu haliyle, üst kapakta belirtildiğine göre 40.000'e yakın hadis ihtivâ etmektedir[30].

Ali el-Mutteki eserini bizzat kendisi ihtisar etmiş ve bu ihtisar, *Müntahabu Kenzi'l-ummâl* adıyla Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i kenarında basılmıştır.

27 **Teysiru'l-vusul** 4 cild halinde Mısırda 1388/1968'de basılmıştır.
28 bk. Kettâni **Risâle**, s. 143; A. Naim, **Tecrid Tercemesi**, I, 263 (mukaddime).
29 bk. K. Çelebi, **Keşf**, I, 597-8.
30 bk. **Kenzu'l-ummâl**, I, (Kapak), bu kayıt sonraki ciltlerde bulunmamaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Müellif bu ihtisarda yaklaşık olarak *Kenzu'l-ummâl*'in üçte birini (15.000) hazfetmiştir. Bunlar mükerrer hadislerdir[31].

3. M. Ali Nasıf ve et-Tacu'l-câmi'i

Ezher Üniversitesi âlimlerinden *Mansur Ali Nâsıf* tarafından 6 yılda (1341-1347/1922-1928) meydana getirilen *et-Tacu'l-câmi'*, fıkıh bablarına göre, *Buhârî, Müslim, Ebu Davud, Tirmizî* ve *Nesâî*'nin kitablarından seçilmiş hadisleri ihtiva etmektedir.

Müellif, bu beş kitapta hadis bulamadığı konulara dair rivâyetleri *Şâfiî*'nin ve *Ahmed b. Hanbel*'in *Müsned*'lerinden, *İmam Mâlik*'in *Muvatta*'ından, *Ibn Mâce*'nin *Sünen*'inden ve *Hâkim'in Müstedrek*'inden tamamlamıştır[32]. Bu durumu da yerinde açıklamıştır.

et-Tac dört ana bölümden oluşturulmuştur:

1. İman, ilim ve ibâdât
2. Muamelât, ahkâm ve adât (buyu', nikah, tâam, libas, tıb.. vs.)
3. Fedail, tefsir ve cihad
4. Ahlak ve sem'iyyât (edeb, zühd, ezkar, fiten, kıyâmet vs.)

Müellif eserini, aynı türden kabul ettiği *Mesâbîhu's-sünne, Teysiru'l-vüsûl* ve *İbn Teymiyye*'nin *el-Müntekâ*'sı ile kıyaslamakta ve bu üç kitabtan farkını şöyle dile getirmektedir:

Mesâbîh'te hadisler ravisiz ve kaynaksız olarak verilmiş olmasının yanında Tefsir bölümü de hiç yoktur. *Teysiru'l-vüsûl, Câmiu'l-usûl*'ün muhtasarıdır ve kitap isimleri alfabetik olarak sıralanmıştır. Fıkhî bir tertibi yoktur. *el-Müntekâ* ise, sadece ahkâm hadislerini ihtivâ etmektedir. Fedail, tefsir, ahlâk ve sem'iyyât konuları yoktur.

Müellif, *et-Tâc'ı* bu üç eserin noksan yönlerini giderecek şekilde, hadisleri sahabî râvisi ve beş eserden hangisinde bulunduğunu belirterek, fıkıh kitabları tertibinde ve tüm bölümleri içerecek şekilde telif ettiğini belirtmekte ve bu yüzden de eserinin ulemâ arasında itibar gördüğünü kaydetmektedir[33].

İstek üzerine eserine *Gayetü'l-me'mûl şerhu't-Tâcı'l-câmi li'l-usûl* adıyla kısa bir de şerh yazan müellif her nedense hadislere rakam koymadığı gibi

31 Ali el-Muttaki, **Muntehabu Kenzi'l-ummâl** I, 6-7 (**Müsned** kenarında).
32 bk. **et-Tac**, I, 18, dn. 4.
33 bk. **et-Tac**, I, 20, dn. 3.

toplam sayısı hakkında da bir açıklamada bulunmamıştır. Modern bir çalışmada bu hususun ihmal edilmiş olması önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

et-Tâc, 5 cild halinde bir kaç kez Mısırda basılmıştır. Ofset usûlüyle İstanbul'da da üç ayrı yayınevi tarafından basılmış bulunmaktadır.

Ayrıca *et-Tâc* Türkçeye de çevrilmiştir.

D. ZEVAİD EDEBİYÂTI

Hadis Edebiyâtı içinde, bir kitabın, bir başka hadis eseri ile karşılaştırılıp birincinin ikinciden fazla olarak ihtiva ettiği hadislerin bir araya getirilmesi sonucu oluşan yeni eserlere «Zevâid Kitapları») denir.

Bu karşılaştırma her zaman iki eser arasında cereyan etmez. Bazan bir hadis eserinin birden çok kitabla karşılaştırması yapılır ve onlardan farklı ve fazla olarak ihtiva ettiği hadisler tesbit edilir.

Bu özellikleriyle zevâid kitaplarına «mukayeseli çalışma» mahsulü eserlerin ilk örnekleri olarak bakabiliriz.

Öte yandan zevâid edebiyâtının bir çeşit «ikmâl çalışmaları» olduğu da açıktır. Zira hadis külliyâtında ne kadar hadis bulunduğu sorusuna zevâidler aracılığı ile belli bir cevap verilebilir. Nitekim bu hedefe yaklaşmak için, ulemâ önce tek tek tesbit ettikleri belli kitablara ait zevâidleri sonradan bir araya getirerek büyük hacımlı mahsüller meydana getirmişlerdir.

Hadis Edebiyâtı içinde hemen her tür çalışmada olduğu gibi zevâid tesbitinde de daima kütüb-i sitte *mihrak olarak kabul edilmiştir.*

Ale'l-ebvâb tasnif edilmiş bir eserin kütüb-i sitteye zevâidinde olduğu gibi ale'r-rical tasnîfe tabi tutulmuş bir müsned'in kütüb-i sitteye zevâidi tesbit edilirken de ale'l-ebvâb *bir çalışma yapılır. Yani, zevâid edebiyâtı musannef türüne dahildir.*

Dokuzuncu hicrî asırda literatürdeki yerini almaya başlayan Zevâid Edebiyâtının bugün elde mevcut ve mütedâvil en hacımlı iki tanesini tanıtacağız[34].

34 Zevâid edebiyâtı için bk. Kettânî, **Risâle**, 139-141.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1. el-Heysemî ve Mecmeu'z-zevâid'i

Hafız Nureddin Ebu'l-Hasen Ali el-Heysêmî (807/1404) tarafından önce ayrı ayrı *Bezzar, Ebu Ya'la* ve *Ahmed b. Hanbel*'in müsnedleri ile, *Taberânî*' nin üç mu'ceminin kütüb-i sitteye zevâidi tesbit edilmiş, sonra hocası *Zeynuddin el-Irakî*'nin teklif ve işareti ile, senedleri hazfederek bu altı kitabın zevâidi *Mecmeu'z-zevâid ve membe'u'l-ferâid* adıyla bir araya getirilmiştir.

Mecmeu'z-zevâid 10 cild halinde basılmış bulunmaktadır[35].

Heysemî, senedleri hazfetmiş fakat her hadisin sıhhat durumuna dair hadis metinlerinden sonra açıklamada bulunmuştur.

Müellifin, bundan başka *Ebû Nuaym*'ın, *Hilye*'si, *Temmam b. Necih*'in *Fevaid*'i, *İbn Hıbbân*'ın *Sahih*'i, *Haris b. Ebî Üsame*'nin *Müsned*'i için yazdığı 4 zevâidi daha bulunmaktadır[36].

Kettânî ve ondan naklen *Ebu Zehv, Mecmeu'z-zevâid*'i, «hadis edebiyâtının en faydalı, benzeri az bulunur ve bir eşi şimdiye dek tasnîf edilmemiş» bir kitab olarak takdir ve tavsif etmektedir[37].

2. İbn Hacer ve el-Metâlibu'l-âliye'si

el-Hafız İbn Hacer el-Askalanî (852/1448) tarafından kaleme alınmış *olan el-Metalibu'l-âliye bi zevâidi'l-mesânîdi's-semâniyye» Habîburrahman el-A'zamî*'nin tahkiki ile 4 cild halinde basılmış bulunmaktadır[38].

et-Tayalîsî (204/819), *el-Humeydî* (219/834), *İbn Ebî Ömer el-Adenî* (243/858), *Müsedded b. Müserhed* (228/843), *İbn Menî'* (244/858), *İbn Ebî Şeybe* (235/849), *Abd İbn Humeyd* (249/863), *İbn Ebî Usâme* (282/895)'den oluşan sekiz musannıfa ait *müsned*lerin kütüb-i sitteye zevâidini ihtiva eden eserde muhakkıkın tesbitine göre 4702 hadis yer almaktadır.

Hadis ilmi ve edebiyâtında müstesnâ bir yere sahip bulunan müellif *İbn Hacer*, hadislerin sıhhat durumu ve senedler hakkında bilgiler de vermektedir. Ayrıca tahkikli bir baskısının yapılmış olması da eserden güvenle faydalanmayı mümkün kılmıştır.

Kütüb-i sitteye bu iki zevâidi de eklersek toplam olarak 20 hadis kitabından faydalanma imkânı doğmuş olmaktadır. Bu 20 eserin her birini ayrı ayrı

35 Beyrut, 1967 (2. baskı).
36 bk. A. Naim, **Tecrid Tercemesi**, I, 223 (mukaddime).
37 bk. Kettâni, **Risâle**, s. 141; Ebu Zehv., **el-Hadis ve'l-muhaddisûn**, s. 445.
38 Kuveyt, 1393/1973.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

elde etmenin günümüz şartlarında ne kadar fedakârlık istediği ise açıktır. Üstelik *el-Heysemî* ve *İbn Hacer*'in, zevâidlerini topladıkları eserlerden bir kısmı basılmış da değildir.

Eseri tahkîk eden *Habiburrahman el-A'zamî*, hadisin sahih, hasen veya râvilerinin sika olduğunu ilk bakışta anlamak için hadis rakamlarının başına yuvarlak bir yıldız işareti koymuştur[39].

E. BELİRLİ KONULARA AİT HADİS EDEBİYÂTI

Hadis tarihi içinde görülen mutlu bir gelişme de belli konu veya belli maksatlara yönelik müstakil eserlerin kaleme alınmış olmasıdır.

Biz burada bahse mevzu ettiğimiz müstakil eserlerin bilhassa sünnet'in hayata intikalini sağlamak amacıyla telif edilmiş olanlarını tanıtmaya çalışacağız. Zira Hadis Edebiyâtı içinde bütün müslümanların hayatını doğrudan ve yakından ilgilendiren eserler bunlardır.

Özellikle, İslâm ahlâkını elde edebilmek bakımından, va'z, nasihat, sohbet ve konferanslarda söz konusu edilecek sünnet malzemesi bu eserlerde bir araya getirilmiştir. Konuların terğîb ve terhîb yönlerinde de gereken ağırlık verilmiştir. Halk eğitimi ve cemaat yetiştirmek için oldukça önemli olan bu eserlerin başında İmam Buhârî (256/870)'nin el-Edebu'l-müfred'i *gelmektedir.*

1. el-Buhârî ve el-Edebu'l-müfred'i

İmam Buhârî (256/870)[40] ahlâkî hadisleri *Sahih*'inin, *Concordance*'a göre, 78. bölümünde *Kitâbu'l-edeb* başlığı altında toplamıştır. Bu bölümde *Buhârî* meseleleri 128 bab başlığı altında vermiştir.

Ancak *İmam Buhârî*, ahlâk ve âdâb'a ait hadisleri daha geniş olarak müstakil bir eserde toplamak istemiş ve *el-Edebu'l-müfred*'ini telif etmiştir. O'nun bu eseri değişik tarihlerde Hindistan[41], İstanbul[42] ve Mısır'da[43] basılmıştır.

Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Edebu'l-müfred*'in bab ve hadislerini numaralamış, hadislerin öteki kaynaklardaki yerlerini göstermiştir. Ayrıca

39 Konu ile ilgili tenbih notu III. cildin baş kısmındadır.
40 Hayatı hk.da özet bilgi için bk. bu kitap I. bölüm (el-Buhârî ve Sahih'i).
41 1306.
42 1309.
43 1349.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Merfu' olmayan hadisler için, hadis rakamından sonra parantez içinde («Eser») anlamına gelmek üzere (ـث) harfi koymuş ve ayrıca bunları da numaralamıştır. Bu rakamlamalara göre *el-Edebu'l-müfred*'de 644 bab, 383'ü eser olmak üzere toplam 1322 hadis yer almaktadır. Bu rakamlardan da anlaşılacağı gibi, her babta aşağı yukarı 2 hadis bulunmaktadır.

Anne-babaya iyilik etmeyi emreden el-Ankebût (29), 8. âyetiyle ilgili bab ile başlayan kitab, «Kin duyman, düşmanının ölümünü temennî edecek derecede olmasın» anlamındaki Hz. Ömer'e ait bir tavsiyeden oluşan 644. bab ile sona ermektedir.

el-Edebu'l-müfred'e, Hint'li Fazlullah el-Gılânî iki cildlik bir şerh yazmış ve fihristler hazırlamıştır.

Eseri türkçeye tercüme eden *Fikri Yavuz*, tercümede bu şerhten istifâde etmiştir. Eser «*Ahlâkî Hadisler*» adıyla iki cild halinde İstanbul'da 1974'de basılmıştır.

Kısaltma maksadıyla hadislerin senedleri sahâbî râvîden itibâren tercüme edilmiştir. Hiç kuşkusuz böyle bir uygulama oldukça garibtir. (Metinde mevcut, tercemede olmayan kısımlar okuyucuyu şaşırtıcı olacaktır. Zaten bir çokları da mütercimin başlangıçtaki açıklamasını okumayacaktır.) Sahâbî râviler ilk geçtikleri yerde kısaca tanıtılmaktadır. Sonundaki fihristler eseri kullanışlı hale getirmiştir.

Beşerî ilişkilerde uyulması gerekli kaideleri öğrenmek isteyenler için oldukça faydalı ve pratik bir eserdir.

2. el-Münzirî ve et-Terğîb ve't-terhîb'i

Kısaca *el-Münzirî* (656/1258) diye tanınan *Abdülazîm b. Abdilganiy b. Abdillah, Ebû Muhammed Zekiyyuddin el-Münzirî*, 581'de doğdu.

Mekke, Dimeşk, Harran, Ruha ve İskenderiye'de ilim tahsil etti.

Kendisinden *ed-Dimyâtî, Ebu'l-Hüseyn el-Yûnînî, Takiyyuddin İbn Dakîki'l-iyd* gibi zatlar rivayette bulundular [ez-Zehebî, Tezkira, IV, 1437].

«*Şerhu't-Tenbih*», *Müslim* ve *Ebu Davud*'un eserlerine yaptığı ihtisarları vardır. *Zehebî*, «Devrinde ondan daha üstün hafız yoktu» der.

Tacuddin es-Sübkî, el-Münzirî'yi tanıtırken şunları söyler: Hocalık yaptığı *Kamiliyye Daru'l-hadis*'inde ilim ve ibâdetle meşgul olur, cuma namazları dışında hiç dışarı çıkmazdı. Hatta, âlim ve hâdisçi olan oğlu vefat ettiği zaman,

oğlunun cenâze namazını medresenin içinde kıldırmış, kapıya kadar cenazeyi teşyi' etmiş, göz yaşları arasında «Oğlum, seni Allah'a havâle ediyorum» demiş, tekrar ilim ve ibâdetine dönmüştür. Teşyi' için mezarına kadar bile gitmemiştir[44].

Bu ölçüde ilim ve ibadete düşkün olan el-*Münzirî*'nin en meşhur eseri hiç kuşkusuz, *et-Tergîb ve't-Terhîb mine'l-hadisi'ş-şerîf*»idir.

Ebu Zehv'in belirttiği gibi[45] *et-Tergîb*, derleme («cem») ve hadislerin sıhhat derecelerini açıklama açısından[46] en iyi teliflerden biridir. Bu yüzden de günümüze kadar vâiz ve mürşidlerin büyük bir çoğunluğu ona itimat etmiş ve kullanmışlardır. Bugün de irşad hizmetlerinin temel kitablarındandır.

Bu durum, kitabın telif maksadıyla tam bir paralellik arzetmektedir. Zira el-*Münzirî*; «Zühd ve takva hususunda gayret sahibi öğrencilerden biri benden, tergîb ve terhîb konusunda, senedsiz ve iiletlerle ilgili uzun açıklamalardan arındırılmış derli-toplu bir kitab yazmamı istedi. Ben de bir taraftan istihare yaptım. Bir yandan da bu işi isteyene güçlük gösterdim. Niyetinin sağlamlığı ve ihlasının tamlığına kesin kanaat getirdikten sonra bu hacmi küçük, faydası büyük kitabı... yazdım»[47] demektedir.

Bir konunun tergîb ve terhîb («teşvik ve uyarı») yönlerini dile getiren hadisleri iki grubta toplamak suretiyle önce tergîb sonra terhîb'i ilgilendiren hadisleri vermiş, baştan sona kitab bu tertib ile telif edilmiştir.

Sahabî ravisi verilen hadislerden sonra, onların meşhur ve muteber hadis kaynaklarının hangilerinde bulunduğu, —ekseriya müellif ismi olarak— belirtilmiştir. Hadislerin sıhhat durumlarına işaret edilmiştir. Yalnızca «sahih» hadisleri toplayan kaynaklarda bulunan hadisler için ayrıca bir değerlendirmeye gerek görülmemiştir.

Münzirî, senedleri kaldırmasını şöyle savunmaktadır: «Sened zikretmekten asıl maksat, hadisin sahih mi, hasen mi, yoksa zayıf mı olduğunu bilmektir. Oysa, senedi görerek bu konuda bir kanaat sahibi olmak, ancak konunun mütehassısları için mümkündür. Böyle olunca senedi hazfedip onun yerine sıhhat durumunu açıklamak okuyucu çoğunluğu açısından daha pratik ve daha faydalıdır...»[48].

44 bk. I, 26.
45 bk. **el-Hadis ve l'-muhaddisûn**, s. 433.
46 Münzirî bu değerlendirmelerinde et-Tirmizî'ye dayanmış ve hükümler konusunda çoğu kere Tirmizî'den nakilde bulunmuştur (ltr. **el-İmam et-Tirmizî**, s. 260). Ancak müellifin kendine has değerlendirmeleri hiç de az değildir.
47 bk. **et-Tergîb**, I, 35-36 (Müellifin mukaddimesi).
48 bk. a.g.e., I, 36.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kitabtaki hadisler baştan sona

a. *'an*,

b. *Ruviye*, lafızlarıyla başlamaktadır. Müellif bu durumu açıklamıştır. Özeti şudur :

Hadisin senedi *sahih*, *hasen* veya *bunlara yakın («mukarib»)* ise *«an»* rivâyet lafzı ile sevkedilmiştir. Yine *Mürsel*, *munkatı'*, *mu'dal* ise veya senedinde mübhem bir râvî varsa, ya da güvenilir olduğu belirtilmiş zayıf bir râvî bulunursa, yahut da bunun tam tersi olursa yani zayıf olduğu söylenen güvenilir bir râvisi varsa, bu tür hadisler, *öteki ravileri sika olmak şartıyla 'an* rivâyet lafzıyla sevkedilmişlerdir. Aynı şekilde *mursel* iken *muttasıl* olarak rivayet edilmiş olan hadisler, senedinde zayıf bir râvî olmasına rağmen, o hadisi kitablarına almış olanlardan birinin *«sahih»* veya *«hasen»* saydığı hadisler de *'an'* lafzı ile dercedilmişler, peşinden de gerçek durumları açıklanmıştır. Kitabın sonunda da, haklarında değişik kanaatlar ortaya atılmış *(«muhtelefun fih»)* olan râvilere alfabetik bir bölüm tahsis edilmiş, kimler tarafından nasıl cerh ve ta'dil edildikleri özetle ifâde edilmiştir[49].

Senedinde, «yalancı», «uydurmacı» veya bunlardan biriyle itham edilmiş; zayıf olduğunda veya tamamen terkedilmesinde ittifak edilmiş, *«zâhibu'l-hadîs»*, *«hâlik»*, *«sâkıt»*, *«leyse bi şey"*, ciddî şekilde zayıf, güvenilir olduğunu söyleyen biri çıkmamış zayıf râviler var ise, işte bu türlü hadisler ruviye lafzıyla nakledilmiştir. Sonunda râvînin durumu ile ilgili bir açıklama da yapılmamıştır. Zira zayıf senedleri gösteren iki alâmet bulunmaktadır:

1. Hadisin *ruviye* lafzıyla sevkedilmiş olması.

2. Sonunda herhangi bir açıklamanın yapılmamış olması[50].

Kitabtaki hadislerin bu bilgiler ışığı altında değerlendirilmesi, okuyucuyu yanılgıdan koruyacaktır.

et-Terğîb'deki hadisler, *Muvatta*, *Müsned*, *Kütüb-i sitte*, *Taberânî*'nin üç mu'cemi, *Ebu Ya'la*'nın *Müsned*'i, *Bezzâr*'ın *Müsnedi*, *İbn Hıbban*'ın *Sahih*'i, *el-Hâkim*'in *el-Müstedrek*'i, *İbn Huzeyme*'nin *Sahih*'i, *İbn Ebi'd-dünya*'nın kitabları, *Beyhakî*'nin *Şuabu'l-iman* ve *Kitabu'z-zühd*'ü ve *Ebu'l-Kasım el- Isbahanî*'nin *«et-Tergib ve't-terhîb»*inden derlenmiştir[51].

Hadislere müteselsil numara verilmemiş olduğu için et-Tergîb'de toplam kaç hadis bulunduğu ayrıca sayımı gerektirmektedir.

49 bk. et-Tergib, IV, 567-581.
50 bk. et-Tergib, I, 37.
51 et-Tergib, I, 37-38.

Bu özellikleri ile *et-Terğîb ve't-terhîb*, «arasına bir çok apokrif hadis de karışmış»[52] bulunan, mü'minleri iyiliğe sevkedici ve kötülükten alıkoyucu hadislerin, sıhhat durumlarını tesbit ve uydurma olanlarının zararından korunma açısından büyük önem taşımaktadır.

et-Terğîb ve't-terhîb'in bir çok baskıları yapılmıştır. Türkçe tercemesi de halen yayınlanmaktadır.

İbn Hacer el-Askalânî (852/1448) tarafından *Tehzîbu't-Terğîb ve 't-terhîb* adıyla yapılan telhisi basılmış ve türkçeye de tercüme edilmiştir[53].

3. en-Nevevî ve el-Ezkâr'ı

Belli konulara tahsis edilmiş hadis eserleri içinde tanıtılması gerekli biri de *en-Nevevî* (676/1277)'nin asıl adı, *Hilyetu'l-ebrâr ve şiâru'l-ahbâr fî telhîsi'd-deavâtı ve'l-ezkâri'l-müstahabbe fi'l-leyli ve'n-nehâr* olan kitabıdır. Eser, *Ezkâr-ı Nevevî* diye meşhur olmuştur.

Şam'a bağlı *Nevâ* nahiyesinde dünyaya gelmiş, hadis ve fıkıhta sözü senet kabul edilecek derecede ilmi otorite sahibi olmuş olan *en-Nevevî*, eserinde, günlük yaşayış içinde yapılacak dua ve zikirlerle ilgili rivâyetleri toplamıştır. Aynı işi daha önce yapmış olan müelliflerden *Ebû Bekr b. es-Sinnî* (364/974)'nin *Amelu'l-yevm ve'l-leyle*'si de daha dar çerçevede ve aynı mâhiyette matbu bir eserdir[54].

Nevevî, daha önce âlimlerce tasnif edilmiş olan eserlerin senedler ve tekrarlar dolayısıyla uzamış olduklarını, halbuki zamanındaki insanların himmetlerinin azaldığını ve dolayısıyla bu işe ilgi duyacaklar için kolaylık göstermek maksadıyla senedleri hazfettiğini, zaten aslolanın da zikir ve duaların bilinip uygulanması olduğunu belirtmektedir. Senedler yerine hadislerin sıhhat dereceleri ile ilgili bilgi vermeyi daha uygun bulduğunu ve böyle bir girişimin faydasının daha umûmî olduğunu da vurgulamaktadır.

Hadis, fıkıh, önemli kaideler ve tasavvufî bahislerle ilgili olarak açtığı bablarla okuyucuyu tatmin etmeye çalışan müellif, senedler ve tekrarlar yüzünden kabarmış olduğunu söylediği önceki eserlerden daha hacımlı bir kitab meydana getirmiştir. Ancak verdiği bilgilerin ve tuttuğu yolun isabeti sonucu olacaktır ki, *el-Ezkâr* daima büyük bir rağbete mazhar olmuştur. Müellif *Ne-*

52 Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler**, s. 153.
53 İstanbul 1982.
54 Abdülkadir Ahmed Atâ'nın tahkiki ile eser Mısır'da 1379/1969'da basılmıştır. (Daha önce de Hindistanda basılmıştır).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

vevî, dua ve zikirlerle ilgili rivayetleri *Buhârî, Müslim, Ebû Davud, Tirmizî ve Nesaî*'nin eserlerinden seçmiş, çok az bir kısmını da *«kütüb-i meşhûre»*den nakletmiştir. Bu arada zayıf olduğunu beyan ederek zayıf hadisler de kaydetmiştir[55]. Kitabın son kısmında da belli hal ve vakitlerde okunacak genel dualar, duâ âdâbı ve istiğfâr ile ilgili bir bölüme yer vermiştir.

Kâtip Çelebi'ye göre 356 babtan oluşan eser, müellifinin umduğu gibi ulema ve halk arasında büyük bir itibar görmüştür. Hatta onun değerini belirtmek için *«Bi'i'd-dâr ve'ş'teri'l-Ezkâr = Evi sat, Ezkâr'ı al»* denilmiştir. Müellif h. 667 yılında ikmal ettiği kitabının rivâyeti konusunda bütün müslümanlara *icâzet* vermiştir[56].

Eser, âlimler arasında gördüğü yüksek itibâra paralel olarak bir çok çalışmaya da kaynaklık etmiştir[57]. En önemli şerhi, *İbn Allân es-Sıddıkî* (1057/1647)'nin *el-Fütuhâtu'r-rabbâniyye ale'l-Ezkâri'n-Neveviyye*'sidir.

Dua ve zikirlerle ilgili herhangi bir sözün hadis olup olmadığını kontrol için *el-Ezkâr*'a müracaat etmek en kestirme ve uygun bir yol olur.

Yine Nevevî'nin, dünya-âhiret saadetine yarayacak sahih hadislerden seçerek meydana getirdiği toplam 1894 hadis ihtiva eden[58] *Riyâzu's-salihîn min kelâmi Seyyidi'l-mürselîn* de bu kısımda anılabilecek eserlerdendir. *Riyâzu's-salihîn*, her konuda âyetler de ihtivâ etmesi dolayısıyla bilhassa vaaz ve irşad hizmetlerinde güvenle kullanılabilecek bir eserdir. Hadisleri kütüb-i sitteden seçilmiştir.

Riyâzu's-sâlihîn'in Türkçeye iki ayrı tercümesi bulunmaktadır. Ayrıca bizzat müellifi ve bir çok âlim tarafından da şerhedilmiştir.

E. KIRK HADİS EDEBİYÂTI

Hadisçiler, eskiden beri İslâmî konularda belli bazı rakamlarla ifade edilen eserler yazagelmişlerdir. Bunların en yaygını K ı r k H a d i s (*«Erbe'ûn»*) *edebiyâtıdır.*

Aşağı-yukarı her kırk hadis mecmuasının önsözünde yazılma sebebi olarak, bir çok sahâbî tarafından rivâyet edilmesine rağmen «zayıf» olmaktan

55 Bunun sebebi Nevevî'nin, zayıf hadisle amellerin faziletleri, tergîb-terhîb gibi konularda amel etmenin caiz olduğu kanaatında oluşudur.
56 bk. **el-Ezkâr**, s. 357.
57 bk. Katip Çelebi, **Keşf**, I, 689.
58 bk. S. Salih, **Menhelu'l-varidin şerhu Riyâzı's-sâlihin**, II, 1048, K. Çelebi, **Keşf**, I, 936.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kurtulamayan «Ümmetim için dinî mevzulara dâir kırk hadis hıfzedeni Allah teâlâ' kıyâmet gününde fakihler ve âlimler arasında diriltir»[59] hadisi gösterilmektedir.

Hiç kuşkusuz, bu temel sebep yanında her müellife göre değişik başka sebep ya da sebepler de bulunabilir.

Türk hadis bilgini Abdullah b. Mübârek (181/797)'in ilk musannifi olduğu Erbe'ûn Edebiyâtı, özellikle h. V asırdan itibâren gelişme göstermiştir.

Hadis sahasında «kaynak» niteliği bulunmayan kırk hadis edebiyâtı içinde en meşhur ve üzerinde en çok durulmuş ve şerhler yazılmış olan en-Nevevî (676/1277)'nin Erbe'ûn'udur[60] Erbeun veya Kırk hadis denilince ilk akla gelen eser Nevevî'ninkidir. Diğerlerini gölgelemiştir.

Nevevî'nin kırk hadisinde hadisler senedsiz olarak verilmiştir. Hemen tamamı Buhârî ve Müslim'in Sahih'lerinden seçilmiştir.

Nevevî'ye ait bir kırk hadis mecmuasının 26 hadisi, aynı Dâru'l-hadîs'de Nevevî'den önce hocalık yapmış olan İbnu's-Salah tarafından seçilmiştir. Nevevî bu sayıyı 42'ye tamamlamıştır. Daha sonra da İbn Receb el-Hanbelî (795/1392) 8 hadis ilâvesiyle 50'ye çıkarmış ve «Cami'u'l-ulûm ve 'l-hikem fî şerhi hamsîne hadisen min cevâmi'i'l-kelim» adıyla şerhetmiştir[61].

Çok değişik konularda seçilmiş hadislerden oluşturulan kırk hadis edebiyâtına biz de Eyüp Sultan Hazretlerinden Kırk Hadis[62] adıyla Halid b. Zeyd el-Ensârî'nin rivâyet ettiği hadislerden seçtiğimiz 40 hadis ve yorumlarından oluşan bir çalışmayla katıldık.

G. ALFABETİK HADİS EDEBİYÂTI

Hadis edbiyâtı mahsullerinden daha kolayca yararlanma ihtiyacı, —telif sistemlerini incelerken kısaca değindiğimiz gibi— müellifleri yeni arayışlara zorlamıştır. Bugün bile okuyucu için en kolay tertib olma niteliğini taşıyan a l f a b e t i k (ya da Arabça söylenişi ile a l e ' l - a h r u f) sistem, hadis edebiyâtındaki yerini m e r f u ' ve k a v l î hadis metinleri için h. X. asırda almıştır[63].

59 Bilgi için bk. Aclûnî, **Keşfu'l-hafa**, II, 246 (2465. hadis)

60 Bilgi için bk. K. Çelebi. **Keşf**, I, 59-60; Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri**, s. 160-166; A. Karahan, **İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis**, s. 57-66.

61 Mısır, 1393/1973 (4. baskı).

62 İstanbul, 1982

63 Aslında alfabetik sistemi hadislerin ilk kelimelerine göre ilk kullanan **Ebû Şuca' ed-Deylemî** (509/1115) dir. Kısa hadislerden 10.000 tanesini, senedsiz

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hadislerin s ı h h a t belgesi ya da nakil kaynağı demek olan senedlerin hazfini gerektiren bu sistem, diğer sistemlere göre biraz gecikmeli olarak uygulanmışsa, bunu, hadis ilmindeki kaynak araştırma geleneği açısından değerlendirmek gerekir.

Hadis metinlerini toplayan eserlerin iyice yaygınlaşıp, değerlendirilmesi, usûle ait teknik bilgilerin temel eserlere ve muhtevâya kavuşması, Sünnet'e ait verilerin metinlerinin isteyen tarafından kolayca elde edilebilmesi, gerekiyorsa daha sonra sened tetkiklerinin yapılması gibi ilmî gelişme ve ihtiyaçlar alfabetik sisteme geçişi sağlamış gözükmektedir. Nitekim bugün bu sistemin en yaygın örneği demek olan el-Camiu's-sağîr'*in müellifi* es-Suyûti, *bu sistemi* «öğrencilere kolaylık olsun diye» *benimsediğini söylemiştir.*

Bu sistem, semboller (remizler veya kısaltmalar) kullanma gereğini ve geleneğini de beraberinde getirmiştir. Gerek hadisin sıhhat durumu, gerekse bulunduğu kaynakları bazı remizlerle göstermek « k o l a y l a ş t ı r m a » amacının tabiî neticesi olarak benimsenmiştir.

Hadis metinleri için başlatılan bu alfabetik sistemi, hadis kitablarının ana bölümleri seviyesinde de tatbik edilmiş görmekteyiz[64]*. Ama bu son uygulamanın tuttuğunu söylemek pek mümkün değildir. Zira iki-üç örnekle kalmıştır. Konuların tasnifinde fıkıh kitaplarıyla paralelliği esas alan eski sistem daha ağır basmıştır. Bu da bu iki ilim dalı arasındaki diyaloğun «vazgeçilmezliği»ni gösteren bir delildir.*

1. es-Suyûti ve el-Câmi'u's-sağîr'i

Yüzlerce eserin müellifi olan *Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed, Celâleddin es-Suyûtî* (911/1505)'nin hadis alanındaki eserlerinden olan *el-Câmiu's-sağîr min ehâdîsi'l-beşîr ve'n-nezîr*'i, yine müellife ait *Cem'u'l-cevâmi'* adlı bütün hadisleri bir araya toplamak maksadıyla telife başlanmış ve fakat yarım kalmış olan eserin telhisidir ve 10031 hadis ihtivâ etmektedir.

Kısa ve özlü («veciz») hadislere tahsis edilen *el-Câmi'us-sağîr*'de a h k â m h a d i s l e r i hemen hemen hiç bulunmamaktadır. Osmanlı ulemasının büyük rağbetine mazhar olmuş bulunan eserde, uydurmacı ve yalancı kişilerin yalnız başlarına rivâyet ettikleri hiç bir hadis alınmamıştır.

olarak 20 kadar harf'i esas alarak sıralamıştır. İsmine de **Firdevsu'l-ahbâr** demiştir. (Kettânî, **Risâle**, s. 64). Ama görüldüğü gibi bu, bir ilk teşebbüstür, sistem tam olarak uygulanmamıştır.

64 bk. İbnu'l-Esîr **Câmiu'l-usûl**; İbnu'd-Deyba' (944/1537) **Teysirul-vûsûl**; Ali el-Mütteki (975/1567), Kenzu'l-ummâl...

Hadisler ilk kelimelerine göre alfabetik olarak sıralandığı için senedler tamamen hazfedilmiştir. Her hadis metninden sonra, hadisin bulunduğu kaynaklar birer remiz ile gösterilmiştir. Bizim bu çalışmamızda tanıttığımız bir çok esere ait kısaltmaları da ihtiva etmekte olması sebebiyle bu remizleri ve işâret ettikleri eserleri alfabetik sıra içinde sunuyoruz:

(ت) et-Tirmizî

(تخ) el-Buharî fi't-tarih

(خ) el-Buhârî

(خد) el-Buhârî fi'l-edeb

(خط) el-Hatîb

(حب) İbn Hıbbân fî sahihihi

(حل) Ebu Nuaym fi'l-hilye

(حم) Ahmed b. Hanbel fî müsnedih

(د) Ebû Davud

(ش) İbn Ebî Şeybe

(ص) Saîd b.Mansur fî sünenih

(طب) et-Taberânî fi'l-kebir

(طس) » fi'l-evsat

(طص) » fi's-sağir

(ع) Ebu Ya'la fî müsnedih

(عب) Abdurrezzak fi'l-cami' (el-Musannef)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

(عد) İbn Adiyy fi'l-kâmil

(عق) el-Ukaylî fi'd-duafâ

(عم) Abdullah b. Ahmed b. Hanbel fî zevâidih

(فر) ed-Deylemî fî Müsnedi'l-firdevs

(ق) el-Buhârî ve'l-Müslim birlikte

(قط) ed-Dârekutnî

(ك) el-Hâkim fi'l-mustedrek

(م) el-Müslim

(ن) en-Nesâî

(ه) İbn Mâce

(هب) el-Beyhakî fî şuabi'l-îman

(هق) el-Beyhakî fi's-sünen

(٤) Ebu Davud, et-Tirmizî, en-Nesâî, İbn Mâce

(٣) Ebu Davud, Tirmizi, Nesâî[65]

Hadis metinlerinden sonra, yukarıdaki kısaltmalarla gösterilen kaynakların, o hadisi hangi sahâbîden almış olduğuna da ayrıca işâret edilmiştir. Her hadîsin sıhhat durumu da (صح) , (ح) , (ض) rumuzlarıyla gösterilmiştir.

Müellif, (كان) ile başlayan f i i l i hadisler için özel bir bab açmış ve bu tür hadislerin Hz. Peygamberin fizik özellikleri *(«şemâil»)* demek olduğunu da kaydetmiştir[66]. Yine Hz. Peygamberin koyduğu yasakların an-

65 Bu kısaltmalar, mukaddimede müellif tarafından verilmiştir.
66 bk. Feyzu'l-kadir, V, 68

latımını da «bâbu'n-nevâhî»de (نهى) diye başlayan hadisleri sıralamak suretiyle vermiştir[67]. Her harften sonra *el-muhallâ bi haze'l-harf* diye Lâm-ı tarifli olarak o harfle başlayan hadisleri sıralamıştır.

el-Câmi'u-s-sağîr'in Baskıları ve Şerhleri

el-Câmiu's-sağîr bir çok kez basılmıştır[68]. Yazılmış olan şerhler içinde[69] *Abdurrahman el-Münâvî* (1032/1623)'nin yer yer müellife itirazlar da ihtivâ eden şerhi *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*'i özlü ve önemlidir. Hadis metinlerini rakamlı ve harekeli olarak sayfa başlarında ihtiva eden *Feyzu' l-kadîr* 6 cild halinde matbu'dur. *el-Câmi'us-sağîr*'i bu şerh ile birlikte kullanmak isâbetli bir davranış olacaktır.

Ayrıca yine Suyûti tarafından *ez-Ziyâde alâ kitâbi'l-Câmi'i's-sağîr* adıyla hazırlanan eser, *Yusuf en-Nebhanî* tarafından *Câmi'u's-sağîr*'e ilâve edilmiş ve bu yeni esere *el-Fethu'l-kebîr fi zammı'z-ziyâde ile'l-Cami'i's-sagîr* adı verilmiştir. Alfabetik olarak oluşturulmuş olan bu eserde, hadislerin sıhhat durumlarını gösteren rumuzların hazfedilmiş olmasının sebebi anlaşılamamıştır.

2. Gümüşhânevî ve Râmûzu'l-ehâdîs'i

Mutasavvıf ve hadisçi *Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevi (1311/1893)* tarafından *«ehıbbâ için hadis kitablarını bir araya toplamak»* isteğine dayalı olarak, mütedâvil hadis kitablarından senedleri hazfetmek suretiyle derlenen hadisleri ihtivâ eden *Râmûzu'l-ehâdis* a l f a b e t i k bir tertîbe sahiptir.

Müellifin ifâdesiyle *«ahkâm ve meâli zâhir, dinin asıllarından önemlilerini müştemil»* hadisler, kısaltmalarla işâret edilen toplam 33 kaynağa[70] müracaatla derlenmiştir.

Hadislerin derlendiği kaynaklar ve kısaltmaları, *Suyuti*'nin *el-Câmi'u's-sağîr*'ini anlatırken verdiğimiz liste ile büyük ölçüde paralellik göstermektedir. Muhtevânın tâbi tutulduğu tertibte de bu iki eser arasında benzerlik bulunmaktadır. Ancak *Suyûti*'den farklı olarak *Gümüşhânevî*, bütün harf-

67 bk. a.g.e., VI, 301
68 bk. İA, XI, 261
69 bk. K. Çelebi, Keşf, I, 560-561
70 bk. Gümüşhanevi, Râmûz, s. 3

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lerin *lam-ı tarifli* olarak yer aldığı hadislere, bir arada, elif harfinin sonunda, hiçbir açıklama yapmadan[71] yer vermektedir. Yine «*bâbu'n-nevâhî*» gibi bir bölüm de açmamıştır. Sadece son kısımda (كان) ile başlayan hadisleri (كان) den sonraki kelimelere göre alfabetik olarak sıralamıştır.

Râmûzu'l-châdîs'te, sıhhat durumlarına da işâret edilmiş bulunan toplam 7101 hadis yer almaktadır. Uydurma olanlar dahil, her tür hadisin yer aldığı *Râmûz*'da, her hadisin alındığı kaynak ya da kaynaklar gösterilmektedir. Bu da ayrıca isteyehe hadisi tetkik imkânı vermektedir.

Râmûzu'l-ehâdis, müellifi ve müellifin halifeleri tarafından özellikle okutulmuş ve okutulmaktadır. Bu haliyle «*tekke el kitabı hüviyetini*»[72] iktisab etmiş görünen eser, yine bizzat müellifi tarafından *Levâmiu'l-ukûl* adıyla şerhedilmiştir. 5 cild halinde matbu' olan bu şerh, *Râmûz*'un hadisleri için yararlanılacak ilk kaynak olmaktadır.

Râmûzu'l-ehadis'in *Abdulaziz Bekkine* ve *Naim Erdoğan* tarafından yapılan iki ayrı tercümesi basılmıştır.

H. HALK DİLİNDE HADİS DİYE DOLAŞAN SÖZLERLE İLGİLİ EDEBİYAT

Halk dilinde darb-ı mesel *cinsinden dolaşıp duran birçok söz vardır. Bunlar içinde hadis diye bilinenler çoğunluğu teşkil eder. Oysa, pek tabiidir ki, bu sözlerden hadis olanların sıhhat dereceleri hiçbir zaman aynı değildir. Bir kısmı da hadis diye uydurulmuş sözlerden ibârettir. Bazıları ise, eski kültürlere aittir.*

Bu karmaşık malzemenin tek tek gerçek durumlarını tespit etmek, kaynaklarını göstermek, t a h r i ç («kaynak tesbiti») çalışmalarının özel bir şubesini oluşturan faydası büyük bir mesâi koludur.

71 bk. Râmûz, s. 187-241.
72 bk. İ. Gündüz, Gümüşhanevi Ahmed Ziyaeddin, s. 98

Dillerde dolaşan sözlerin bir kısmının, metin tetkikleri yapılmamış tarihi eserlerden, bir kısmının da vâiz, mutasavvıf ve tarihçi gibi meslek sahibi kişilerin sözlerinden kaynaklanmış olduğu açıktır. Böylesine değişik kaynaklı sözlerin kötü niyetli kişilerce «hadis» diye özel olarak kullanıldıkları da bir vâkıadır.

Hadis edebiyâtı tarihi içinde en meşhur ve muteber örneğine H. X. asır başlarında kavuşan bu nev'in, Türkçe'de bir örneği bulunmamaktadır[73].

Sünnete yönelik tehlikeleri bertaraf edici her çeşit ilmî mesâiyi akıllara durgunluk verecek ciddiyet ve boyutlarda gerçekleştirmiş bulunan İslâm âlimleri, bu konuya da eğilmişlerdir. Nitekim es-Sehâvî *(902/1496), kendisini bu türden bir eser yazmaya sevkeden gerçek sebebin,* «nereden alındığı bilinmeyen, yalan ve bühtan olmak ihtimali olan bir takım sözlerin Rasûlullah'a izâfe edilmesi..» *olduğunu söylemektedir*[74].

Hadis edebiyâtı içinde Mevzu Hadislerle *ilgili çalışmaların bir uzantısı gibi de düşünülebilecek olan bahis konusu ilmî mahsüller, ilk örneğini* Bedreddin ez-Zerkeşî *(794/1392)'nin* «et-Tezkira fi'l-ehâdisi'l-müştehira»*sıyla vermiştir.* İbn Hacer el-Askalânî *(852/1448)nin* «el-Leâli'il-mensûra fi'l-ehâdisi'l-meşhûra»*sı,* es-Suyûtî *(911/1505)nin* «ed-Düreru'l-müntesira fi'l-ehâdisi'il-müştehira»*sı ve* es-Sehâvî *(902/1496)nin,* «el-Mekâsıdu'l-hasene fi beyâni kesirin mine'l-ehâdisi'l-müştehira ale'l-elsine»*si, bu eserin* İbnu'-d-Deyba' eş-Şeybânî'*ye ait «*Temyizu't-tayyib mine'l-habîs fimâ yedûru ale'l-elsineti mine'l-hadis» *adlı muhtasarı,* Muhammed b. Ahmed el-Halîlî *(1057/1647)nin, «*Teshîlü's-sübûl ilâ keşfi'l-iltibâs ammâ dâre mine'l-ehâdis beyne'n-nâs»*ı ve nihâyet,* İsmail b. Muhammed el-Aclûnî *(1162/1749)nin,* «Keşfu'l-hafâ ve müzilu'l-ilbâs amme'ş-tehâra mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nas»*ı bu vâdide islâm ulemâsının değerli mesâileri olarak, yazma-basma nüshalarıyla kültür mirasımız arasındaki yerlerini almışlardır.*

Biz bu çalışmamızda pratikten hareket etmeyi esas aldığımız için, a l f a b e t i k olmaları dolayısıyla kullanımları kolay olan el-Mekasıdu'l-hasene *ve* Keşfu'l-hafâ*'yı tanıtmakla yetineceğiz.*

1. es-Sehâvî ve el-Mekâsıdu'l-hasene'si

Ebu'l-hayr ve *Ebû Abdillah* künyeleriyle bilinen ve daha çok *es-Sehâvî* diye meşhur olan *Muhammed b. Abdirrahman,* Kâhire'de 831/1427'de doğmuş-

73 Halkımızın dilinde hadis diye dolaşan sözlerle ilgili Türkçe ve alfabetik bir çalışma oldukça faydalı bir sünnet ve kültür hizmeti olacaktır.

74 Sehâvî, el-Mekâsıdu'l-hasene, s. 3-4.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tur. Dört yaşından itibâren *İbn Hacer el-Askalânî* (852/1448) ye talebe olmuştur. Hocasının vefâtından sonra, Hicaz, Halep, Hama, Şam ve Mısır'daki ilim merkezlerini gezmiştir. Aklî ve naklî ilimlerde üstün bir dereceye ulaşmıştır. Hadis ve tarih alanında yazdığı eserler, âlimlerin baş vuru kitapları olmuştur.

İlim öğrenmek, öğretmek ve kitap telif etmekle geçmiş olan hayatı 902/1496 da Medine-i Münevvere'de sona ermiştir. Bakî' kabristânında *İmam Malik*'in yanına defnedilmiştir[75].

Abdullah Muhammed es-Sıddîk'ın tahkik ve ta'liki ile Bağdat'ta 1375/1956 yılında yapılan *el-Mekasıdu'l-hasene* baskısı, *1356* sözü a l f a b e t i k olarak incelemeye tabi tutmaktadır.

Her söz, baş taraftaki sıra rakamını takib eden «*hadis*» kelimesi[76] ile başlamaktadır. Metnin peşinden de niteliği ile ilgili açıklamalar gelmektedir. Bu değerlendirme cümleleri değişik uzunluktadır.

Hadislerin kimler tarafından rivâyet edilmiş olduğunu belirttikten sonra, ricâl ile ilgili görüşleri ve değerlendirmeleri vermektedir. Değişik şekillerde söylenen sözler hakkında, tam bilgi verdiği yere, ilk kelime olarak işâret etmekte, atıfta bulunmaktadır. Meselâ 243. sayfadaki :

(حديث) ١٥٦٨ السلطان ظل الله فى الأرض

فى انما السلطان ifâdesi, 105. sayfada yer alan

٢٥٧ حديث انما السلطان ظل الله و رحمه فى الأرض

hadise bakılmasını istemektedir. Böylece kitapta incelemeye tabi tutulmuş söz sayısının 1356 olmadığı, daha aşağı bir rakam olduğu da anlaşılmış olmaktadır.

Ayrıca, alfabetik olarak incelenmiş olan sözler, kitabın sonunda konularına göre bir tertibe de («konu fihristi») konulmuş bulunmaktadır[77].

75 bk. İbnu'l-İmâd, **Şezerâtu'z-zeheb**, VIII, 17

76 Burada kullanılan « h a d i s » kelimeleri sözlük anlamındadır. Kitabın adındaki «el-Ehâdis» den maksad da sözlük anlamıdır, terim anlamı değildir (bk. **Mekasıd**, s. 3).

77 bk. **el-Mekasıd**, s. 485-505

es-Sehâvî, bu ikili tertibi, geçmiş eserlerdeki usulleri birleştirmek ve iki usulden birini tercih edeceklerin tenkidlerinden kurtulmak için benimsemiştir[78].

Yukarıda da geçtiği gibi *el-Mekâsıd*, *Sehâvî*'nin talebesi *İbnu'd-Deyba'* (944/1537) tarafından *Temyizu't-tayyib mine'l-habîs fîmâ yedûru âlâ elsinetin-nâs mine'l-hadis*» adıyla ihtisar edilmiştir[79].

2. el-Aclûnî ve Keşfu'l-hafâ'sı

İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, Aclûn'da 1087/1676'da doğmuştur. Kur'an okumayı öğrenmekle başlayan tahsilini, Şam'da fıkıh, hadis, tefsir ve arapça öğrenimi takib etti. Şam'da birçok hocadan ders aldı. 1119'da Anadolu'ya geçti. Sonra tekrar Şam'a dönerek ömrünü ders vermekle geçirdi. Şam'da 1162'de vefat etti.

el-Aclûnî'nin birçok eseri içinde *Keşfu'l-hafa* bugün en yaygın olanıdır. Müellif, dillerde dolaşan sözler konusunda mevcut birçok eserden, her birinin bir başkasında bulunmayan özelliklere sahip olduğunu tespit etmiş ve konuya ait eserlerin özelliklerini bir araya toplamak için *Keşfu'l-hafâ*'yı yazmıştır[80].

Eser, temelde *el-Mekasidu'l-hasene*'ye dayanmaktadır. Ancak ondaki, «*fazla bir önem arzetmeyen uzun sened nakillerini*» kısaltmış, hadisi kitabına almış olan müellif ve sahabî râviye işâret etmekle yetinmiştir. *İbn Hacer*'in *el-Lealî'i'l-mensûra*'sı gibi muteber kaynaklardaki bilgileri de eklemeyi ihmal etmemiştir.

Kâle (zekera) fi'l-Leâlî sözü ile *İbn Hacer*'in bu eserine,

Kâle fi'l-asl veya *fi'l-Mekâsıd* sözü ile *Sehâvî*nin *el-Mekâsidu'l-hasene*'sine,

Kâle fi't-Temyiz sözü ile *İbnu'd-Deyba*'ın *Temyizu't-tayyib*'ine,

Kâle fi'd-Dürer sözü ile *Suyûti*'nin, *ed-Düreru'l-müntesıra*'sına,

Ravâhu Ebû Nuaym sözü ile *Ebû Nuaym*'ın *Hilyetü'l-evliyâ*'sına,

Ravâhu'l-Beyhakî sözü ile *Beyhâki*'nin *Şuabu'l-imân*'ına,

78 bk. **el-Mekasıd**, s. 3

79 İbnu'd-Deybâ, **el-Mekâsıd**'daki hiçbir hadisi atmamıştır. Hadislerin kaynaklarına ve derecelerine işâret etmekle yetinmiştir. Az da olsa birkaç hadis ilâve etmiştir. Bu ilâve hadislerin başında «**kultû**» sonunda da «**Allahu âlem**» ifâdelerine yer vermiştir. **Temyizu't-tayyib**, talebe için oldukça pratikleştirilmiş bir hadis kitabıdır. Araştırmacıları el-Mekâsıd'dan müstağni kılmaz (bk. et-Tahhân, **Usulu't-tahric**, s. 68).

80 bk. **Keşfu'l-hafa**, I, 7

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kâle'n-Necm sözü ile *Necmeddin el-Gazzî*'nin *İtkânu mâ yuhsen mine'l-ahbâr*'ına,

Kâle'l-Kaari sözü ile *Aliyyu'l-Kaari*'nin *Mevzuât*'ına,

Kâle's-Sağânî sözü ile *Muhammed es-Sağânî*'nin *el-Meşârık*'ına işâret etmektedir. Bunların dışında kalanları ise tam isim olarak açıklamaktadır[81].

İki cild halinde matbu olan kitap, 3281[82] sözü incelemektedir. Rakamlardan sonra sözleri parantez içinde alfabetik olarak tetkike tabi tutmaktadır. «Hadis» kelimesi kullanılmamaktadır.

Alfabetik tertib pek dikkatli olmadığı için bazan aranılan sözü, bulunması gerekli yerin biraz önünde veya arkasında bulmak mümkündür.

el-Aclûnî, Sehâvî'nin *fî...* şeklindeki atıflarını *tekaddeme fî...* şeklinde açıkça vermeyi tercih etmiştir. Meselâ bk. I, 434, 1397. söz...

Kitabın sonunda *el-Mekâsıd*'da olduğu gibi sözlerin konularına göre bir fihristi yer almaktadır (II, 425-443). Bu fihristten önce bir de *hâtime* (II, 401-424) yazısı görülmektedir.

el-Aclûnî, hadis olmayan sözlere «*Leyse bihadîs*» ifâdesiyle işâret eder. Onun bundan maksadı o sözün «*hikmetli sözler*» kabilinden olduğunu veya «*sahâbî kavli*» ya da «*bir âlimin sözü*» olduğunu kasdetmektir. (bk. et-Tahhan, *Usûlut-tahrîc*, s. 69).

I. HADİS DİYE UYDURULMUŞ SÖZLERLE İLGİLİ EDEBİYÂT

Mevzuât Edebiyâtı da diyebileceğimiz, değişik amaçlarla[83] *uydurulup hadis diye ortaya atılmış sözleri tek tek ele alıp inceleyen, sünnet-i seniyyeyi, temiz bünyesine yaraşmayan yabancı unsurlardan arındıran edebiyât, aded olarak epey bir yekûn tutmaktadır.*

Hadisleri, taklidlerinden koruma savaşının ilmî mahsülleri ve İslâm ulemâsının hadis uydurma girişimlerine karşı aldıkları tedbirlerin belki de en

81 Bu listede Sahihayn, kütüb-i sitte, kütüb-i erbaa gibi hadis edebiyâtında hemen daima aynı muhteva için kullanılan yaygın kısaltmaları vermedik. Aslında müellif onlara işâret etmektedir (bk. Keşfu'l-hafâ, I, 9).

82 Bu rakam, görüldüğü gibi el-Mekasıddakinin hemen hemen iki mislidir. (et-Tahhân bu rakamı 3254 olarak verir. bk. **Usûlu't-tahrîç** s. 69)

83 Bilgi için bk. M. Y. Kandemir, **Mevzu Hadisler**, s. 31-61.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

müessir olanı demek olan mevzuât edebiyâtı telif usûlü *açısından iki gruba ayrılır :*

a. 'Ale'l-ebvâb (konulara göre)

b. 'Ale'l-ahruf (harflere göre, alfabetik).

Öte yandan bu edebiyât telif amacı açısından da ikiye ayrılır :

a. Yalancı (uydurmacı) ve zayıf râvileri tanıtmak için yazılmış olanlar. Bu eserler, uydurmacıları, zuafâ arasında mütalaa eden mütekaddimûn'a aittir.

b. Hadis diye uydurulmuş sözleri bir araya toplamak ve tanıtmak için telif edilmiş olanlar...

Ancak unutulmamalıdır ki bu son iki grub eser, kısmen yekdiğerinin malzemesini kullanır. Meselâ yalancı ve zayıf râvileri tanıtan bir eser, onların uydurma sözlerinden örnekler verir; uydurma hadislere ait bir eser de zayıf, uydurmacı ve yalancı râvilerden bahseder.

Biz burada, sadece mevzu hadisleri *konu edinen eserlerin a l f a b e t i k ve a l e ' l - e b v â b olanlarından birer örneği tanıtmakla yetineceğiz.*

Hadis İlmi ve edebiyâtı tarihi içinde menfi boyutları yüzünden çok ciddî çalışmaların yapılmasına vesile olmuş bulunan hadis uydurma girişimleri ile ilgili olarak, Türkçemiz M. Y. Kandemir'in «Mevzu Hadisler» *isimli değerli bir araştırmasına sahip bulunmaktadır. Konuya ait 18 eserin tanıtımı bu kıymetli araştırmada yer almaktadır. Bu yüzden biz iki misalle iktifa edeceğiz.*

1. İbn Arrâk ve Tenzihu'ş-şeria'sı

Ebu'l-Hasen İbn Arrâk el-Kinânî, 907/1501'de Şam'da doğdu. 5 yaşında Kur'anı ezberlemeye başladı ve iki yılda hıfzını ikmal etti. Hicaz, Rumeli ve Mısır'ı gezdi-gördü. Birçok ilimde söz sahibi idi. Şiir tenkidi yapacak kadar edebî bilgi ve zevki vardı. Kendisi de şiir yazardı. *Kastallânî* şerhine benzer bir *Müslim* şerhi vardır.

Tenzihu'ş-şeria onun üstadlığı ve ilmî otoritesini göstermeye yeter bir eserdir. Medine-i Münevvere İmam-Hatîbi iken (963/1556) de vefat etmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tenzihu'ş-şerîati'l-merfûa ani'l-ahbâri'ş-şeniati'l-mevzua

Derleme ve tertib açısından uydurma hadislerle ilgili edebiyatın en önde gelen eseri olarak kabul edilen[84] *Tenzihu'ş-şeria* a l e ' l - e b v a b sistemle kaleme alınmış ve *Kanunî Sultan Süleyman*'a sunulmuştur. İki cild halinde matbudur.

Kaynak olarak, *İbnu'l-Cevzî* (597/1200) nin *Mevzûat*'ı, *Suyutî* (911/1505)nin *el-Leâli*'i, *en-Nüketü'l-bedi'ât*'ı ve *Zeylu'l-Leâli*'ine dayanmaktadır. O, ikinci derecede, daha birçok *telhis* ve *tahric* nitelikli eserlerdeki hadisleri de derlemiştir[85]. Bu yüzden de *Tenzihu'ş-şeria*, kendisinden önceki konuya ait neşriyattan okuyucuyu müstağni kılacak[86] bir muhtevâya kavuşmuştur.

Müellif üç fasla ayırdığı kitabının başına, a l f a b e t i k olarak 2000'den fazla hadis eklemiştir[87].

Her konudaki hadisleri şu üç fasılda incelemiştir :

1. *İbnu'l-Cevzî*'nin «*mevzu*» dediği ve *Suyutî*'nin de bu değerlendirmeye itiraz etmediği hadisler.

2. *İbnu'l-Cevzî*'nin *mevzu* saymasına rağmen *Suyutî*'nin ona itiraz ve muhalefet ettiği hadisler.

3. *İbnu'l-Cevzî*'nin kitabında bulunmamasına rağmen, *Suyûtî*'nin uydurma olduğunu tesbit ettiği hadisler.

Son iki fasılda hadislerin illetlerini açıklar. Yine bu iki kısımda e s e r («*âsâr*») nevinden haberlere de yer verir.

Müellif sened zikretmez. Merfu haberler için «*hadîs*», mevkûf haberler («*asâr*») için «*eser*» kelimelerini kullanır. Metinlerin sonunda da o metnin alındığı kaynağa remizlerle işâret ettikten sonra ilk râvisini veya kâilini belirtir. Müellif kendi görüşünü de «*kultü*» diye başlayan ve sonunda «*vellahu a'lem*» ifâdesi yer alan satırlar arasında açıklar.

2. **Aliyyu'l-Kaari ve Mevzuât'ı**

«*el-Kaarî*» diye meşhur olan, *Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî* Herat'ta doğmuştur. Horasan ve çevresindeki ulemadan ders aldıktan sonra Mekke'ye göçmüş ve orada yerleşmiştir.

84 bk. **Tenzih**, I, (mukaddime) ع

85 bk. **Tenzih**, I, 5; Kandemir, **Mevzu Hadisler**, s. 158

86 bk. **Tenzih**, I, 3

87 bk. **Tenzih**, I, 19-133

Zeki, üstün kavrayışlı, araştırmacı ve çok yönlü bir âlim olan *Aliyyu'l-Kaarî*, yüz küsur eseriyle[88] haklı bir şöhret ve itibar kazanmıştır. Kendisi, senede bir kere yazdığı *Mushaf*'ı satarak yıllık ihtiyacını karşılamak gibi bir özelliğe de sahiptir. Müellif h. 1014/1605'de Mekke'de vefat etmiştir. Vefatı haberini alan Mısır Uleması, Ezher Câmi'inde gıyâbında cenâze namazı kılarak takdirlerini ifade etmişlerdir.

el-Esrâru'l-merfu'a (ya da el-Mevzûatu'l-kübrâ)

Aliyyu'l-Kaarî'nin son eserlerinden biri olan[89] ve «*Mevzûât*» veya «*el-Mevzûâtü'l-kübrâ*» isimleriyle bilinen «*el-Esrâru'l-merfuâ fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*», «daha kolay istifâde edilebilmesi için halk arasında dolaşan hadislerden yalnızca m e v z u veya asılsız olanlarını bir araya getirme[90]» düşüncesiyle telif edilmiştir. Müellif, uydurma olduğu ihtilaflı olan hadisleri almadığını belirtmektedir[91].

Eser, *ale'l-ahruf* (= alfabetik) tir.

Bu demektir ki, *el-Esrâr;*

a. *Halk dilinde hadis diye dolaşan sözleri* inceleyen eserlerden derlenmiş olmak,

b. Bu kabil eserlerdeki sadece *mevzu* ve *asılsız* haberleri bir araya getirmek,

c. *Alfabetik* olmak

özelliklerine sahip bulunmaktadır. Ancak müellifin, «yer yer, âlimlerin mevzu dedikleri hadisleri savunduğu» ve böylece yukarıdaki çerçeveyi taştığı da görülmektedir[92]. Ayrıca çok ince bir alfabetik sistem de takib edilmiş değildir[93]. Daha ziyâde ilk harf veya kelime dikkate alınmış, iki veya üçüncü kelimeler arasında devam eden bir alfabetik sıra gerçekleştirilmemiştir[94].

el-Esrâr üç ana bölümden oluşmuştur :

a. «*Men kezebe aleyye...*» hadisinin tahrici (ki, bu bölümde bahis konusu hadisin 102 ayrı senedi gösterilmiştir).

88 M. Sabbağ, **el-Esrâr**, s. 26-31 (Mukaddimetü't-tahkik).
89 a.g.e., s. 2
90 bk. **el-Esrâr**, s. 73
91 a.g. yer.
92 bk. Esrâr, 115 ve 164. hadisler; Kandemir, **Mevzu Hadisler**, s. 161.
93 bk. **Esrâr**, 3, 4, 5, 54, 126 ve 134. hadisler.
94 Meselâ bk. «**innellâhe**» diye başlayan hadisler.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

b. Alfabetik olarak sıralanmış 625 adet *mevzu hadis*.

Müellif bu kısımda, özellikle *es-Sehâvî* (902/1496)'nin *el-Mekâsıdu'l-hasene*'si, *İbnu'l-Cevzî* (597/1200)'nin *el-Mevzuât*'ı, *İbnu'd-Deyba'* (944/1537)'ın *Temyîzu't-tayyib*'i, *Irâkî* (806/1403)nin *el-Muğni an hamli'l-esfâr*'ı ve *Suyûtî* (911/1505)nin *el-Leâli'i'l-masnûa*'sı gibi eserleri esas almış ve bunlardaki değerlendirmelerden yararlanmıştır.

c. Mevzu hadislerle ilgili teknik bilgiler (ki, bu bilgiler de aşağı-yukarı *el-Mekâsıdu'l-hasene*'nin *hâtime bölümünden* ve *İbnu'l-Kayyım el-Cevziyye* (751/1350)nin *el-Menâru'l-münîf fi's-sahîhi ve'z-zaif*» adlı eserinden iktibas edilmiştir. [Ebu Gudde, el-Menâru'l-münif, s. 14].

Aliyyu'l-Kaarî, bu eserinde daha çok hadis metinlerini eleştiri konusu yapmaktadır. Meselâ O, Kur'ana muârız olmasını hadisin uydurma olduğuna delil olarak değerlendirmektedir[95].

Bu önemli bir niteliktir ve aynı zamanda hadisçilerin metin tenkidi ile uğraşmadıkları iddialarına karşı, en susturucu cevaptır[96].

Tasavvuf neşesine sahip bulunmasının şahsiyeti için bir zaaf olduğu; tashih'de mütesahil göründüğü[97] gibi fikirler tenkide açık tesbitlerdir.

el-Esrâr, «*Mevzuât-ı Aliyyi'l-Kâarî*» adıyla İstanbul'da 1308 de basılmıştır. A. Serdaroğlu tarafından da Türkçeye tercüme edilmiştir[98].

Modern bir baskısı ise, *Muhammed es-Sabbağ*'ın tahkik ve ta'lîkı ile «*el-Esrâru'l-merfu'a fi'l-ahbâri'l-mevzûa*» adıyla Beyrut'ta 1391/1971'de gerçekleştirilmiştir.

el-Masnu' fî ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevzu'

Aliyyu'l-Kaarî'nin «*el-Mevzûatu's-suğra*» diye bilinen bu eseri de *Abdülfettah Ebû Gudde*'nin tahkik ve ta'lîkıyla ilk kez Beyrut'ta 1379/1959'da, ikinci kez de yine Beyrut'ta 1398/1978'de basılmış bulunmaktadır.

el-Masnu'un *el-Esrâr*'dan önce telif edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Zira, *Esrâr*'da mevzu olduğu kesinkes belirtilen bazı hadisler *Masnu*'da yoktur.

95 bk. 309. hadis
96 bk. es-Sabbağ, Esrâr, s. 17 (mukaddime)
97 bk. Sabbağ, Esrâr, s. 25 (mukaddime)
98 Ankara, 1966

MARMARA ... YAYINEVİ

el-Masnu'un baş kısmındaki müellifin mukaddimesi[99] ile *el-Esrar*'ın ikinci faslının başındaki[100] müellife ait sözler hemen hemen aynıdır. Gerek bu durum, gerekse iki eserin mukâyesesi *Masnu*'un 417 hadislik hacmı ve sonundaki mevzu hadislerle ilgili ulemânın görüşlerini ihtiva eden muhtevâsıyla daha önce kaleme alındığını, daha sonra bu eserin başına m e n k e z e b e a l e y y e ... hadisinin tarikleri ile ilgili kısmın eklendiğini, hadislerin de 625'e çıkarıldığını göstermektedir.

Aynı müellifin, biri diğerinin bir bölümü olan iki eserini aynı yayınevi aracılığıyla neşreden *Ebu Gudde* ve *Muhammed es-Sabbağ*'ın, birbirlerinin çalışmalarından ne takdir, ne de tenkid yollu söz etmemeleri, birbirlerini görmezden gelmeleri çok ilginçtir.

Mevzuat edebiyâtında kullanılan ıstılahların özel bir takım anlamları bulunabileceğine dikkat çeken şu notla bu konuyu bitirelim :

Mevzu hadislerle ilgili edebiyatta görülen lem yesıhha, lâ yasıhhu, lem *yesbüt, lâ yesbutu* gibi ifâdelerin anlamı «*Bu hadis uydurma ve bâtıldır*» demektir. Fakat ahkâm hadisleriyle ilgili eserlerdeki *lem yesıhha* ifâdesi ise, «*Bu hadis sahih bir hadis değildir*» demektir. Sahih değildir ama, pek a'la, *hasen* veya *zayıf* olabilir. Yani bu ifâde, *ıstılâhî* anlamı için o hadisin s a h i h olmadığını gösterir, uydurma olduğunu değil. Bu anlam farkı önemlidir[101].

II. ŞERH EDEBİYATI

Tasnif Devri Eserlerine dayalı çalışmalar içinde en yaygın olanı ş e r h e d e b i y â t ı dır.

Şerh edebiyatı, hiç şüphesiz, müelliflerin, lügat açısından önemli lafızlar ve müşkil manalar ihtivâ eden hadisleri açıklamak, irabını, hükümlerini ve bu hükümler ile ilgili fakihlerin görüşlerini tesbit düşüncelerinin mahsulüdür. Bu sebeple şerh edebiyatı, hadislerdeki garîb ve nâdir kullanılan kelimelerin sözlük açıklamalarını ihtiva eden hadis lügatları («garîbu'l-hadis») ile h. III. asırda başlamıştır. Daha sonraları, Hattâbî *(388/998) nin* Meâlimü's-sünen *ve* İ'la'u's-sünen *isimli* Ebû Davud *ve* Buhârî *üzerine yazdığı şerhler gibi, şerh kelimesi kullanılmadan kaleme alınmış k ı s m î şerhler ile gelişmesini sürdürmüş, bilâhare, açıkca şerh adıyla ve muhtelif bakış açılarına göre yazılmış büyük hacımlı eserlere kavuşmuştur. Bu edebiyat daha*

99 bk. el-Masnu', s. 13.
100 bk. el-Esrâr, s. 73
101 Geniş bilgi için bk. Ebu Gudde, el-Menâru'l-münif, s. 17-18; el-Masnu', s. 17-42.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dar çerçevede yazılmış olan h a ş i y e ve t a ' l i k 'ler ile devam etmiştir.

Hemen işâret edelim ki şerh edebiyâtı, hadis edebiyâtı içinde önemli ve yaygın bir yer işgal etmesine rağmen, sadece hadis ilmi ile sınırlı kalmış değildir. Kur'an için yapılan açıklamalar t e f s i r ismini almıştır. Fıkıh, kelâm, sarf-nahiv, şiir-edebiyât ve öteki islamî ilimlere dair eserlere de şerhler yazılmıştır. Hatta, Hadis Usûlü eserleri de şerhedilmiştir.

Pek tabii olarak, biz burada bütün bu detayı verebilecek durumda değiliz. Ancak, sırasıyla, şerh, haşiye, ta'lik ve ğarîbu'l-hadis ile ilgili eserlerden söz edecek, meşhur ve muteber birkaç örneği tanıtmaya çalışacağız.

Ne var ki, daha önce şerh ve şerhcilik konusunda genel bilgilerin hatırlanması yararlı olacaktır.

A. ŞERH HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Şerh, lügatte *feth, ta'lik, genişletmek, tefsir etmek, açıklamak* anlamlarına gelmektedir.

Genişletmek anlamında kelime, Kur'an-ı Kerim'de de geçmektedir[102]. Aynı anlamda, yani «göğsü genişletmek» manasında hadislerde de yer almaktadır[103].

Şerh anlamında *Hattâbî* (388/998), sırasıyla t e f s i r, i z a h, b e y â n, d e l â l e t ve k e ş f kelimelerini kullanmaktadır[104].

Hadis edebiyâtı terimi olarak ş e r h, *herhangi bir hadîsin veya birçok hadisi ihtivâ eden bir hadis kitabının* «kavâid-i arabiyye ve usûl-i şer'iyye hasebince bi kadri't-tâka»[105] *açıklanması sonucu meydana getirilen eser* demektir.

Her ne kadar «*orijinal te'lif*» sayılmasa ve bir «*asl*» üzerinde yapılmış çalışma olsa da, *şerh*in ciddî bir takım güçlükler ve özellikler taşıdığı açıktır. *Şerh*, rivâyetleri belli tertibler ve belli kriterlere göre sıralamaktan çok daha değişik yönleri bulunan bir çalışmadır. *Mansur Ali Nâsıf*'ın haklı olarak

102 bk. en-Nahl (16), 106; ez-Zümer (39), 22; el-İnşirah (94), 1; el-En'am (6), 125; Taha (20), 25.

103 bk. Buhârî, tefsir sûre (9), 20; fedâilu'l-kur'an 3; ahkâm 37; Tirmizi, tefsiri sûre (9), 18; Ahmed b. Hanbel, I, 13; V, 189.

104 bk. **Meâlimu's-sünen**, I, 2, (mukaddime)

105 **Taşköprî-zâde, Mevzuâtu'l-ulûm**, II, 13.

ifâde ettiği gibi, «*Hadis şârihi, çoğu kimselerin bilemeyeceği birçok zorluklarla karşı karşıyadır. Hadis usûlü tekniklerine göre her hadisi değerlendirmek, kaynaklardaki durumunu tahkik etmek, ihtiva ettiği lafızlar ve mânâlarla ilgili edebî ve bilimsel yönleri kavramak, taşıdığı fıkhî hükümleri doğru olarak tesbit ve izah usûlünü bilmek hep şârihe düşen görevler olmaktadır. Bu sebeple şerh, te'lif türlerinin en zoru ve hadis alanında yapılacak çalışmaların boyutları en geniş olanıdır*»[106].

Bahis konusu zorluğa *İbn Haldûn*, bilginlerin, *Buhârî*'ye şerh yazmayı ağır ve müşkil bir iş saydıklarını kaydetmekle[107] işâret etmektedir.

Herşeye rağmen şerhin bir ihtiyaç olduğu ve karşılanması gerektiği de ortadadır.

1. Şerh İhtiyacı

Aslında her kitap yazarının amacı, şerhe ve ilâve bir açıklamaya gerek kalmadan anlaşılmaktır. Ancak yine de bazı sebeplerle şerhe ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaç, sadece hadis edebiyâtı için değil, bütün ilim dalları için geçerlidir.

Biz burada *Kâtib Çelebi* (1067/1656)'den naklen şerh ihtiyacının üç sebebini zikredeceğiz:[108]

a. Yazarın üstadlığı, zihninin parlaklığı, ibâre ve ifâdesinin güzelliği, ince mânâları veciz ifâdelerle ortaya koymuş olması...

Başkaları yazarın bu vasıflarına sahip olmadıkları için, eserin bir kısmını anlamakta güçlük çekerler. Ya da hiç anlayamazlar. Anlayabilmek için daha fazla söze ihtiyaç duyarlar. Bu sebeple bazı âlimler, kendi eserlerine şerh yazmışlardır.

b. Verilen hükümlerin bir kısım mukaddimeleri, durumun açık olması dolayısıyla, hazfedilir. Bazı hükümlerin sebeplerinden de gaflet edilebilir. Bu da, bu mukaddime ve illetleri ortaya koyacak ilâve bir çalışmaya, bir şerhe ihtiyaç gösterir.

c. Lafzın birçok manâya ihtimali olması, mecâzi lafızların kullanılmış bulunması da bir şârihin, yazarın gerçek maksadını açıklamasına ihtiyaç hissettirir.

106 bk. **et-Tac**, I, 13.
107 bk. **Mukaddime**, II, 477 (Z. Kadiri tercümesi, İst., 1970).
108 **Keşf**, I, 36-37 (mukaddime).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bunların ötesinde, bazı eserlerde insanoğlunun uzak kalamayacağı yanılma, yanlış, bazı mühim unsurların hazfi, bazı şeyleri gerek yokken tekrar etmek gibi hususlar görülür. Bunlara dikkat çekmek gerekir. Bu da bir şerh çalışması için bir başka gerekçe olur.

Buraya kadar söylediklerimizden anlaşılacağı üzere genel anlamda şerh ihtiyacı:

a. Yazarın ilmî seviyesi
b Eseri yazmaktaki uslûbu
c. Dil hususiyetleri

gibi üç ayrı noktadan kaynaklanmaktadır.

Bir hadis kitabı için bu üç sebebe ilâveten hadislerin, dinî ahkâmın Kur'an'dan sonraki ikinci kaynağı olmasını ve onları yeni durumlara göre yeni manalarıyla değerlendirme ihtiyacının bulunmasını da katmak mümkündür. Bu, aynı zamanda aynı esere değişik zamanlarda değişik kişiler tarafından veya aynı muhit ve asırda bir kaç şârih tarafından şerh yazılmasının da gerekçesi, şerhlerin yenilenmesinin ana sebebidir. Kur'an ve sünnet'in dinamizmi ve her çağa hitabeden özelliği de ancak böylece ortaya çıkar.

Kaldı ki bir hadis kitabının şerhinde hadis usûlüne ait teknik yönler açısından her hadisin ayrı ayrı ele alınması ve onların öteki İslâmî ilimlere ne ölçüde kaynaklık yapmış olduğu gibi çok önemli noktalara yönelik açıklamalar ağırlıktadır. Sadece anlaşılması zor bir kelime ya da ifadenin açıklamasıyla yetinilmemektedir.

2. Şerhlerin Karakterleri

Genel anlamda, yani her ilim dalını kapsamak kaydıyla, şimdiye dek kaleme alınmış şerhler şöyle bir gözden geçirildiği zaman onların şu uslublar içinde yazılmış oldukları görülecektir:

a. (أقول), (قال) , şeklinde kaleme alınmış şerhler.

Bu tür şerhlerde metin bazan tamamen yazılır bazan da nasıl olsa şerhe karışık olarak veriliyor diye tamamen yazılmaz. *Mekâsıd* şerhi bu türün örneğidir.

b. (قولـــه) diye *asl*'a işâret eden şerhler.

İbn Hacer, Kirmânî ve *Aynî* gibi *Buhârî* şerhleri bu uslubtadır. Metni tamamen vermek gibi bir yola gidilmez. Bundan maksat, şerholunan ibâreye işârettir. Mamafih bu tür şerhlerde de bazan metnin tamamı ya *hâmiş*'de ya da sayfa başında veya satırlar arasında müstakillen verilir.

c. M e z c usûlüyle yazılmış şerhler. Bunlara, metn ile şerh ibâreleri birbirine karışık olduğu için M e m z u ç ş e r h 'ler denir.

Bu tür şerhlerde ya (م) ve (ش) harfleri ile veya metnin üstüne bir çizgi çekmek suretiyle metin ile şerh birbirinden ayrılır. Müteahhir şerhlerin çoğunun karekteri budur. Fakat yanlışlık ve karıştırma tehlikesinden hiç de uzak değildir[109].

Daha sonraları asıl metni parantez içine almak gibi bir usul de geliştirilmiştir.

Yine matbaa imkânlarının gelişmesi sonuçu metin ve şerhi ayrı karakterdeki harflerle dizdirmek gibi bir yola da gidilmektedir. Bu usûl eski şerhlerin yeni baskılarında da uygulanmaktadır.

Ayrıca kısa şerh ve açıklamaların sayfa altlarına dipnot şeklinde verilmesi yolu da bugün oldukça yaygın haldedir.

Bir eser üzerinde *şerh, hâşiye* veya *ta'lik* birleştirilerek verilecekse, bu takdirde sayfalar bir kaç çizgi ile bölünmek suretiyle, başa asıl *metn*, sonra *şerh*, daha aşağı kısma da *haşiye* ve *ta'lik* kaydedilmektedir.

3. Şârih'in Uyması Gerekli Âdâb

Her çalışmanın kendisine has bir disiplini vardır. Şerh edebiyâtının da bazı özelliklerinin bulunması pek tabiidir. Şârih'in tıpkı bir yazar gibi daima dikkat nazarında bulundurması gerekli hususlar bulunmaktadır. Hatta bir yazardan farklı olarak uyması gereken bazı âdâb ve kullanması gerekli özel bir üslûb da mevcuttur.

Herşeyden önce şârih, şerhine esas aldığı metin üzerinde gücü ölçüsünde bir gayret sarfetmekle yükümlüdür. Muârız ve yazarı cerheden itirazcı bir şârih olmamak için metni iyi anlamaya ve gerektiği yerlerde de yazarı savunmaya çalışmalıdır.

Uygun bir yorum imkânı bulunmayan bir ifâde ile karşılaştığı zaman, adâlet ve insaf hudutlarını zorlamadan, karalamaya kalkmadan ya *ta'riz* veya *tasrih* yoluyla ona dikkat çekmekle yetinmelidir. Çünkü insan, nisyân ile malûldür, kalem de zâten ma'sum değildir. Bütün istenilenleri farklı yerler-

109 Şerhlere ait bu üçlü uslûb değerlendirmesi için bk. Kâtip Çelebi, **Keşf**, I, 37 (mukaddime).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

den hatasız olarak derleyip toparlamak her zaman mümkün olmaz. Yine her yazarın her kitapta her şeyi noksansız olarak ortaya koyması da beklenmemelidir. Binaenaleyh, geçmiş ulemâ hakkında ta'n ızharından teeddüb etmek uygun düşer Ta'n gerektiren bir durumu (قيل) , (ظن) , (وهم) , (اعترض) , (أجيب) vs. gibi lafızlarla, açıkca tayin etmeden beyân etmek münâsib olur. Müteahhirundan fazilet sahibi âlimler, mütekaddimûnu açıkca red ve onlara itirazdan teeddüb etmişlerdir. Geçmiş ulemâ hakkında kötü düşünecek ve yanlış kanaatlara sahip olacaklara fırsat vermemek için anılan şekillerde münâsib uslûplar geliştirmişlerdir. Tabii böyle davranmakta, mütekaddimun'un şanını yüceltmek de vardır. Görülen hataları daha çok müstensihlerin karıştırmış olması ihtimaliyle açıklama yolunu tercih etmişlerdir. Eğer böyle bir yolla açıklamaya imkan bulamamışlarsa bu takdirde de *«Mütekaddimûn araştırma ve yazmaya aşırı derecede düşkünlükleri sebebiyle eserlerini yeniden gözden geçirmeye vakit bulamamışlardır»* diye savunmuşlardır. Bazı kişilerin «Şu ifâdeler, kelimesi kelimesine falana aittir» şeklindeki tesbit, tenkid ve ayıplamalarına da, *«Biz bu türlü nakillerin bulunmadığı hiç bir eser hatırlamıyoruz. Müteahhirunun, hatta mütekaddimunun kitabları bile bu tür nakillerden hâli değildir. Bunlar, bu ifâdeleri değiştirmeye güçleri yetmediği için değil, vakit zayi etmemek için böyle davranmışlardır»* diyerek cevap vermişlerdir. Yine kimilerinin «Kendilerine ait olmayan fikirleri kendilerine mal etmeye kalkmışlar» diye yaptıkları ayıplamalara karşı da, *«Eğer bu dediğiniz doğru ise, o; ayakların birbirini izlemesi gibi zihinlere de aynı fikirlerin doğmuş olmasının bir sonucudur* (öncekilere gelen fikirler, sonrakilere de gelmiştir)» diyerek savunmuşlardır.»[110]

Bir Örnek

Buhârî'nin *«ehâdisu'l-enbiyâ»* kısmında, filologlardan alınmış olan, aynı zamanda kendi aralarında da her türlü râbıtadan mahrum bulunan parçaların şerhi esnasında Şârih *Kirmânî:*

«Bu, kitabın fevâidini artırmak değil, hacmini büyütmektir» demişti. Buna karşı *İbn Hacer:*

«Bir şârihin, şerhine çalıştığı kitaba karşı böyle bir üslubla itiraz etmesi normal değildir. Hiç şüphesiz Kur'an'daki garib kelimelerin izahında fayda vardır. Kirmânî'nin burada, kitabın faydasını çoğaltmak hususiyetini

110 bk. Kâtib Çelebi, Keşf, I, 38 (mukaddime).

kabul etmemesi merduttur. Bu kitabın, esas mevzuu sahih hadislerin irâdı ise de o'r çok âlimler, onun sahâbe ve tabiînin veya muhtelif fukahanın sözlerini nakilden maksadının, kitabında rivayet malzemesinin bir arada bulunmasını istemesinden ibâret olduğunu anlamışlardır. Dirâyet malzemesinin bir nevi de, hadisin garib kelimelerinin izahıdır. Buhârî, bir hadiste bir garib kelime bulunur ve bunun aslı veya benzeri Kur'an'da mevcut olursa, Kur'an'daki kelimenin şerhine teşebbüs ve Kur'an ile hadisin her ikisini birden şerhetmek suretiyle faydayı artırmaya gayreti adet edinmiştir. «Bed'ulhalk» veya «Kısasu'l-enbiyâ» gibi kısımlarda kendi şartına uygun hadis bulamadığı takdirde onun yerini Kur'an'da geçen garib kelimelerle doldurmasının faydası nasıl inkâr edilebilir?» diyerek itiraz etmiş, *Aynî* ise, *Kirmânî*'nin ve *İbn Hacer*'in sözlerini naklettikten sonra;

«Evet bunlar faydadan hâli değildir, fakat Buhârî'nin kitabının gâyesi hadisleri ortaya koymaktır, lugatları değil!» demiştir[111].

Bu örnek açıkca göstermektedir ki şârihler her zaman yukarıda *Kâtip Çelebi*'nin işâret ettiği âdâb'a sıkı sıkıya bağlı kalmış değillerdir. Tamamen ilmî serbesti içinde hareket etmişlerdir. Ancak yine de, günümüzde görülenden çok daha medenî ve ilmî davranmışlar, hakâret anlamına gelecek tenkidlerde bulunmamışlardır.

4. Şerh Edebiyatının Tenkidi

Dünya ilim tarihinin en detaylı ve ince tenkid esas ve uygulamalarına sahip bulunan Hadis İlmi içinde geliştirilmiş olan şerh edebiyâtı, bir takım tarafgirliklere kapı açtığı için özellikle tenkide tabi tutulmuştur.

Şerhçiliğin, tasnif devri sonrasında yoğunlaşan bir faaliyet sahası olması, fevkalâde hacimli şerhlerin meydana getirilmesi, öğretim imkânlarını zorlaştırmanın yanında, uzun uzun münâkaşalara yol açması ve a s l kaynaklara inmeyi geciktirmesi ve tabiî belli devrin ilmî bulgu ve şartlarına göre yapılmış olması, yani bir süre sonra tamamen değilse bile büyük bir kısmı ile yenilenmeye muhtaç bulunması gibi noktalar şerh edebiyâtı çevresinde daima söz konusu edilegelen hususlar olmuştur. Bu hususların ayrı ayrı ele alınıp tetkik edilmesi, hiç şüphesiz çok daha geniş ve belki de *şerhçilik üzerinde yapılacak bir doktora tez çalışmasında* daha münâsip olur. Biz burada genel bir değerlendirme yapacak ve konunun belli bazı noktalarına dikkat çekmekle yetineceğiz. Bizim çalışmamız ancak bu kadarını kaldırabilecek muhtevâdadır.

111 bk. Sezgin, **Buhârînin Kaynakları**, s. 159-160 (Fethu'l-bâri VIII, 425; Aynî IX, 125; Kastallânî, VI, 309-310'dan naklen).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Şimdi bütün bu saydığımız tenkid noktalarından farklı olarak şerh edebiyâtının yazımında gözlenen bir gelişmeye dikkat çekmek istiyoruz. Aşağıdaki iktibas, *Hanefî Mezhebi* görüşleri doğrultusunda *Ebû Davud*'un *Sünen*'ine yapılmış bir şerh olan *B e z l u ' l - m e c h û d* 'un başında bulunan bir takdim yazısından alınmıştır. Şöyle denilmektedir:

«Eskiden beri İslâm bilginleri, başta kütüb-i sitte *olmak üzere hadis kitablarını özel anlayışlarına göre şerhetmişler ve hadisler arasına mezheb anlayışlarını işlemişler, güvenilir hadis kitablarında buldukları delilleri ön plana çıkarmışlardır*[112]. *Meselâ* Ebû Ca'fer et-Tahâvî, Şerhu Meâni'l-âsâr'*da*, Allâme Zeyle'î Nasbu'r-râye'*de ve* Alâeddin et-Türkmânî, el-Cevheru'n-nakiyy'*de hep aynı şeyi yapmışlardır.*

Bizim büyüklerimiz Şâfiî âlimler, —gerçeği söylemek gerçeğin hakkıdır—, te'lif ve tedvin meydanındaki birincilik çubuğunu herkesten önce ele geçirmişler, varış ipini herkesten önce göğüslemişlerdir. Ne zaman ki onlardan biri, sahih hadis kitablarından birine bir şerh yazacak olsa, hemen Hanefî Mezhebi ulemâsından büyük bir âlim kalkıp, aynı kitaba bir başka şerh yazmıştır. Şâfiî veya Mâlikî *bir âlim bir tefsir veya fıkıh usûlü yazsa ve bu eser hüsn-i kabul görse, atlarla öğrenciler ona yönelse, ilmî mehâfil ve öğretim kurumları onu benimsese, bir hanefî âlim çıkar aynı konuda bir eser kaleme alır ve tabiî bâzan öncekini geçer, bâzan da ondan geride kalır.* İşte Allâme Bedruddin el-Aynî'*nin* Umdetu'l-Kaarî'*si ile* Allâme Hafız İbn Hacer el-Askalânî'*nin* Fethu'l-bâarî'*si olayı bunun açık delilidir.*

Aynı durum Hanefî âlimlerin kimilerini, Şâfiî ulemânın eserleri ilim muhitlerine yayıldıktan, ders ve tedris malzemesi olarak talebe ve hocalar tarafından yaygın şekilde kullanılmaya başlandıktan sonra Kur'an tefsiri yazmaya da sevketmiştir. Ebu'l-Berekât Hâfızuddin en-Nesefî *(810/1407)*'*nin* Medârik'*inde* Ebu's-Suud el-İmâdî *(982/1574)*'*nin* İrşâdu'l-akli's-selim'*inde aynı şeyi görmekteyiz.*»[113]

Bu satırların içinde yer aldığı takdim yazısının, yukarıda da işâret ettiğimiz gibi Hanefî Mezhebi görüşleri istikâmetinde yazılmış bir şerhin başına konmuş olması, artık bahis konusu mezhebî rekâbet duygusunun oldukça mutedil bir hale dönüştüğünün göstergesi olsa gerektir. Pek tabiîdir ki aynı duygunun tersinden işlediği yöre ve olaylar da olmuştur.

Burada, *Şârih'in Uyması Gerekli Âdâb* kısmında işâret ettiğimiz görüşleri

112 Aliyyu'l-Kaarî, **Mişkatu'l-Mesâbîh**'e yazdığı şerhin önsözünde bu gerçeğe işaret eder (bk. **Mirkat**, I, 3).

113 Ebu'l-Hasen Alî el-Haseni en-Nedvî, **Bezlu'l-mechûd**, I, 10-11 (**Takdimetû'l-kitâb**).

de dikkate alarak, meseleye sırf mezhebî rekâbet duygusunun kabarması ve tatmine ulaşmak istemesi şeklinde bakmamak, âlimlerin biribirlerinden etki lenmeleri ve aynı ilmî faaliyet içine girdikten sonra da pek tabiî olarak benimsedikleri görüşler istikâmetinde yorumlar getirmeye çalışmaları, bazan da karşı görüştekilere tarizlerde bulunmaları şeklinde daha ılımlı bakmakta büyük fayda olsa gerektir. Zira, tarihî bir gerçektir ki, bir çok Şâfiî âlimin yazdığı eser Hanefî ilim muhitlerinde ısrarla ders kitabı olarak okutulmuştur. İşte *Kadî Beyzavî Tefsiri*, İşte *Celâleyn*. İşte *Hadis Usûlü* eserleri.. Hadis Usûlü eserleri içinde Hanefî âlimler tarafından yazılmış, ısrarla okutulmuş herhangi bir muteber eser bulmak mümkün değildir. En son, *Zafer Ahmed et-Tehânevî* tarafından yazılmış bulunan *Kavaid fi ulûmi'l-hadis*[114] henüz hiç bir müessese tarafından ders kitabı düzeyinde benimsenmiş değildir.

B. MEŞHUR ŞERHLER

Yukarıda belirtmeye çalıştığımız gibi, özündeki ciddî güçlüklere rağmen İslâm bilginleri, h. IV. asırdan itibâren yüzlerce şerh, hâşiye ve ta'lik yazmış, hadis edebiyâtına büyük ilmî katkılarda bulunmuş ve sünnetin pratiğe dönüşmesine kendi şart ve çevrelerinde yardımcı olmuşlardır.

Hiç kuşkusuz şerh çalışmaları, pek tabiî olarak, daha çok ilmî çevrelerce itibar edilen kaynaklar üzerinde yoğunlaşmıştır.

Biz burada meşhur ve mütedâvil şerhlerden örnekler tanıtacağız. Bunlar arasında «asl»ı unutturamasa bile onun değerine yakın bir kıymet arzedenler bulunmaktadır. Bilhassa diğer ilim dallarında «asl»ı unutturacak nitelikte şerhlerin mevcudiyeti bir gerçektir.

Ayrıca, hadislerin kaynaklarına müellif veya kitab (bölüm) adı olarak işâret etmiş olmalarından dolayı bazı şerhleri, hadis tahricinde kendisinden faydalanılacak eserlerden kabul etmek de mümkündür.

1. el-Hattâbî ve Me'âlimu's-sünen'i

Ebû Süleyman, Hamd (Ahmed) *b. Muhammed b. İbrahim el-Hattâbî el-Büstî* (388/998) fakih-muhaddis ve edîb olarak, gerçekten kendisinden sonrakilerin daima fikirlerine müracaat etmek ihtiyacını hissettikleri bir Türk âlimidir. «*Beyânu i'câzi'l-kur'ân, Garibu'l-hadis, Islahu ğalati'l-muhaddisîn,*

114 Bu eser İ. Canan tarafından Yeni Usul-i Hadis adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

I'lâmu's-sünen» gibi değerli eserlerin sahibi olan *Hattâbî*, elde mevcut bilgilere göre ilk şârih olarak Hadis edebiyâtındaki müstesna yerini *Ebû Davud*'un Sünen'ine yazdığı *«Me'âlimu's-sünen»* adlı eseriyle almış bulunmaktadır[115].

İlk şerh olması ve dolayısıyla, şerh edebiyâtının başlangıcına dair fikir vermesi bakımından, *Me'âlimu's-sünen*'in mukaddimesinin kısa bir özetini sunmayı faydalı bulduk.

Hattâbî, bu işe istek üzerine başladığını ortaya koyan cümlelerini, *«Benden istediğiniz, benim için terki, sizin için cehli câiz olmayan, yine bana gizlemesi size de bilmemesi yakışmayan bir iştir...»* diye bitirmekte; *Ebû Davud*'un *Sünen*'i gibi bir eseri *tefsir*, müşkil lafızlarını *izah*, muğlak mânâları *şerh*, ahkâm yönlerini *beyân*, hadis metinlerindeki hüküm istinbatına elverişli noktalara *delâlet* ve lâfızların gerisinde yatan fıkhî manaları *keşf* edeceğini bildirmektedir. Tabiatıyla *Hattâbî*'nin kullandığı bu kelimeler, bir şerhte hangi yönlerin bulunduğunu da ortaya koymakta ve bir çerçeve çizmektedir.

Hattâbî, zamanındaki âlimlerin *«ehl-i hadîs ve eser»*, *«ehl-i fıkıh ve nazar»* diye iki gruba ayrılmış olduklarını, ancak bunların biribirlerinden aslâ müstağnî kalamayacaklarını, zira hadis'in *«asl»* anlamında temel; fıkhın da *«fer'»* anlamında bina gibi olduğunu, temelsiz binânın çökeceğini, binasız bir temelin de çukurdan başka bir değer ifâde etmeyeceğini belirtmektedir.

Ancak bu gerçeğe rağmen, bu iki grubun yekdiğerine yardımcı olmadıklarından hatta biribirlerini tenkid etmekten de geri durmadıklarından yakınmaktadır. Çok açık cümlelerle her iki grubun tutumlarını tahlil ettikten sonra kendisinin, bu şerh çalışmasıyla her iki grubu yekdiğerinin meşguliyet sahası ile ilgilenmeye sevkedebileceği ümidi içinde bulunduğunu da vurgulamaktadır.

Böylece ilk şerh'in, fıkıhçılarla hadisçilerin aralarını telif hedefine yönelik olduğu ortaya çıkmış olmaktadır.

Daha sonra *Ebû Davud'un Sünen*'ini tanıtmakta ve onun hakkında *«Din ilmi alanında benzeri telif edilmemiş çok değerli bir kitaptır»* demekte ve muhtelif mezheblere mensub ulemâ ve fukahânın başvuru kitabı olarak İslâm dünyasının her yöresinde hüsn-i kabul gördüğünü bilhassa belirtmektedir. Sadece *Horasan* âlimlerinin daha ziyâde *Buhârî* ve *Müslim*'in *Sahih*leri-

115 - Hattâbî hk.'da toplu bilgi için bk. Mubârekfûrî, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezî** I, 252-255; Sezgin, **Tarihu't-turas**, I, 235-236.

ne itibar ettiklerini kaydetmekte, ne var ki, *Ebû Davud*'un *Sünen*'inin tertib açısından en güzel, fıkıh bakımından en zengin olduğunu bildirmektedir. *Tirmizî*'nin kitabının da «*güzel bir eser*» olduğunu ayrıca zikretmektedir.

Hadis'in, *sahih*, *hasen* ve *sakîm* (zayıf) diye üçe ayrıldığını bildiren ve bunların tariflerini veren *Hattâbî*, *Ebû Davud*'un, kitabına «*ulemânın terkinde icma ettikleri*» hiç bir hadisi almamış olduğunun kendisine nakledildiğini söylemektedir.

Ebû Davud'dan önceki ulemânın eserlerinin *Câmi'* ve *Müsned* türünden olduğunu, bunların ise, her konuya dair hadisleri ihtiva ettiklerini, fakat *Ebû Davud*'un *Sünen*'inde, şimdiye dek kimsenin yapmadığı bir işi yaptığını, *ahkâm ile ilgili hadisleri topladığını*, bu yüzden de rağbet gördüğünü pek canlı ifadelerle dile getirmektedir.

Ebû Davud ve *Sünen*'i hakkındaki ulemâ görüşlerini hülâsa olarak verdikten sonra şerhe başlamaktadır[116].

Şerh'te, sıradan her hadis mufassal bir şekilde ele alınmaz. Her bâbtan açıklanmasına ihtiyaç duyulan kelime ya da ifadeler kısa kısa açıklanır. *Ğaribu'l-hadis* çalışmasına fıkhî görüşlerin ilâve edilmesi, hadisler arasındaki muhtelif mânâların *cem ve telif*inin nasıl yapılabileceğine dair görüş beyânı ve bu açıklamalar esnasında kesinlikle belli bir mezhebin görüşünün takîb edilmemiş olması *Meâlimu's-sünen*'in en bariz vasıflarını oluşturmaktadır.

Meâlimu's-sünen, «*kâle*», «*kultu*» uslûbundaki şerhlerdendir. Özellikle âyetlere «kavluhu» diye işaret eder. Herhalde ilk şerh olmasının da bu uslûbun benimsenmesinde rolü bulunmaktadır.

Meâlimu's-sünen, *gerek müstakil* olarak[117], gerek *Sünen-i Ebî Davud*'un sayfa altlarına konulmak suretiyle basılmıştır.

Kendisinden sonra şerh yazan hemen herkes, Hattâbî'nin görüş beyan ettiği hadisleri açıklarken *Hattâbî*'ye atıf yapmadan geçemezler.

Hattâbî, *Meâlimu's-sünen*'i bitirince, yine istek üzerine bu kez *Buhârî*'nin *Sahih*'ine «*I'lâmu's-sünen*» adıyla ilk şerhi yazmıştır[118].

116 Bu özet, **Meâlimu's-sünen**'in başındaki **Hattâbî**ye ait mukaddimeden tarafımızdan yapılmıştır (I, 2-8, Haleb, 1351/1932). **Ebu Tâhir es-Silefî** (576/1180) de **Meâlimu's-sünen**'in sonuna konulmuş bulunan tanıtma yazısında, **Hattâbî**'nin şerhini tanıtmak için bizzat **Hattâbî**'nin önsözünün kâfi olduğu görüşündedir (IV, 357).

117 Haleb, 1351/1932.

118 **I'lâmu's-sünen**'in, Feyzullah Ef. No. 437, 261, 262; Ayasofya no. 687; Ahmed III, no: 293'te yazma nüshaları bulunmaktadır. Ayrıca **el-Emir Mu-**

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. el-Beğavi ve Şerhu's-sünne'si

Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud el-Ferrâ el-Beğavî (516/1122) tarafından, zamanında yaşayan insanların fıkıh kitablarına aşırı düşkünlük göstermeleri sebebiyle, fıkhın ikinci kaynağı olan sünnete dikkat çekmek üzere telif edilmiş olan *Şerhu's-sünne*, isminden de anlaşılacağı gibi herhangi bir kitabın şerhi değil, hadis kitablarından seçilmiş sünnet malzemesinin şerhidir. Bu niteliğiyle *Şerhu's-sünne, bir çeşit fıkhu'l-hadis* çalışmasıdır.

Şerhu's-sünne, ale'l-ebvâb bir sisteme sahiptir. Bâb başlıkları genelde *Buhârî*'den iktibas edilmiştir. *Sika ravilerin rivâyetlerinden seçilmiş hadislerdeki müşkili hall, ğarib kelimeleri tefsir ve hükümleri beyân etmektedir.* Bu açıdan da *Şerhu's-sünne, Hattâbî'nin Meâlimu's-sünen*'ine benzemektedir.

Ahkâmın beyânında *el-Beğavî*, kendi mezhebi hilâfına da olsa tercihlerde bulunmakta, muhalif görüştekilerin delillerini tenkitte aşırılık göstermemekte, son derece insaflı davranmaktadır.

el-Beğavî, bu eserinde, muhaddislerin ve fukahâdan sahih hadis'i esas alanların metoduna bağlı gözükmektedir. Ğarib kelimelerin izahında da lügatçıların usûlünü uygulamakta, iştikak ve istişhâd yollarına baş vurmaktadır. Bu hususta *Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, İbn Kuteybe* ve *Hattâbî* gibi âlimlerden kelimesi kelimesine nakiller yapmakta veya onların görüşlerini kendi ifâdesiyle mana olarak yansıtmaktadır.

Müellif, *sahih*ler, *müsned*ler, *sünen*ler, *mu'cem*ler ve *cüz*lerdeki kendileriyle ihticac edilen hadisleri bir araya toplamak ve değerlendirmek böylece de müslümanlara din ve dünya işlerinde kâfi bir başvuru kaynağı meydana getirmek gâyesinde olduğu için inanç esaslarından güzel ahlâka kadar her konuya yer vermiştir.

el-Beğavî, hadisleri, sahâbe, tâbiûn ve müctehid imamların görüşlerini topluca vermiştir. Bu açıdan hadisleri iyice kavramak isteyen ilim adamları için yegâne hadis kaynağıdır denilebilir[119].

Müellif, senedlerini zikretmediği hadislerin bir çoğunun *ma'mûlun bih* ve hadis imamlarının kitablarında mevcut olduklarını, kendisinin kısaltma

hammed Sa'd Abdurrahman tarafından **Mekke-Ümmu'l-kura Üniversitesi Şeriat Fakültesinde İ'lâmu's-sünen fî şerhi Sahihi'l-Buhârî li'l-İmam el-Hattâbî-** adıyla hazırlanmış bir de doktora tezi bulunmaktadır.

119 Buraya kadar verdiğimiz bilgi, nâşirlerin mukaddimesinden özetlenmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

amacıyla ve imamların nakline itimaden senedleri hazfettiğini belirtmektedir[120].

Hadis otoritelerinin güvenmedikleri ve kitablarında yer vermedikleri hiç bir hadisi almadığını, *maklûb, mevzû, mechûl* gibi otoritelerin reddettikleri ve terkinde ittifak ettikleri rivâyetlerden kitabını uzak tuttuğunu ve koruduğunu ayrıca kaydetmektedir[121].

16 cilt halinde ilk kez 1390-1400/1970-1980'de Dımeşk'te *Zuheyr eş-Şâviş* ve *Şuayb el-Arnavud*'un tahkiki ile basılmış olan *Şerhu's-sünne*, toplam olarak 4422 hadis'in açıklamasını ihtiva etmektedir. Fıkıh kitabları tertibi içindedir.

16. cild tamamen, hadislerin ilk harflerine göre a l f a b e t i k fihristinden ibârettir. Hadis, cild ve sayfa numarası ile sahâbi râvisinin kim olduğuna da fihristte yer verilmiştir. Oldukça kullanışlıdır.

Hadislerin sened ve metin kısmı değişik puntolarla dizilmiş ve metinler tam harekelenmiştir. Modern bir baskıdır.

Bu özellikleriyle *Şerhu's-sünne*, şerhler içinde çok ayrı bir özellik arzetmektedir.

3. en-Nevevî ve el-Minhac'ı

Müslim'in *Sahih*'ine yazılmış olan bir çok şerh[122] içinde en muteber kabul edileni *Nevevî*'nin *el-Minhac*'ıdır. *Nevevî*, bu şerhinin ön sözünde şu hususlara değinmektedir:

Geçmişte âlimlerin en yoğun şekilde meşgul oldukları sahanın hadis olduğunu, hatta hadis okunan bir mecliste binlerce öğrencinin toplandığını, ancak artık böylesine bir rağbetin görülmediğini, gayretlerin oldukça zayıflamış olduğunu, fakat buna rağmen yine de Hadis İlmine itina ve insanları bu sahaya teşvik etmek gerektiğini bildirmektedir. Hadis ve hatta ilim alanında en sahih eserin *Buhârî* ve *Müslim*'in sahihleri olduğunu kaydetmektedir. Kendisinin, *Buhârî*'ye bir şerh yazmakta olduğunu, bu arada *Müslim*'in *Sahih*'ine de ne anlaşılamayacak kadar muhtasar ne de bıktıracak kadar mufassal olmayan orta (*«mutevassıt»*) bir şerh yazmak üzere yola çıktığını söylemekte ve şöyle demektedir: «Eğer gayretlerdeki zaaf, isteklilerin azlığı ve uzunluk ge-

120 **Şerhu's-sünne**, I, 2 (Müellifin mukaddimesi).
121 bk. I, 2 (Müellifin mukaddimesi).
122 bk. K. Çelebi, **Keşf**, I, 557, 558; Mübârekfûri, **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi**, I, 257-260.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rekçesiyle kitabın yayılamıyacağı endişesi olmasaydı, bu şerhi yüz cildi aşacak ölçüde geniş tutar ve gereksiz hiç bir şeyi de tekrar etmezdim. Fakat ben orta bir yol tuttum. Usûl ve furûa ait hükümler, âdâb, kavâid-i şer'iyye, lüğavî manaların ve şahıs isimlerinin zabtı, künye sahiplerinin isimleri ve ricâlle ilgili bazı önemli hususlar, hadisler arasını cem' ve bazı pratik *(«amelî»)* meselelere işâret ettim. Hadis tekerrür etmişse, ilk geçtiği yerde gerekli izahlarda bulundum, daha sonra o ilk yere atıfla yetindim. Bazan da meselenin daha başka yönlerinin mevcudiyeti dolayısıyla yeniden bilgi verdim. İstifâdeyi arttıracağını umduğum için usul bilgilerine ait bazı konuları da bu mukaddimede vermeyi uygun buldum»[123].

Bu mukaddime ve usul bilgilerinden sonra başlayan şerh, *«kavluhû»* uslûbuna sahip şerhlerdendir.

Nevevî şerhinde, *Mâlikî* olan *Kadı Iyad* (544/1149)'ın *İkmalu'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim* adlı şerhinden oldukca istifade etmiş, ancak mezhep görüşlerinin ayrıldığı noktalarda kendi mezheb görüşü istikâmetinde yorumlarda bulunmayı ihmal etmemiştir.

Nevevî'nin şerhi gerek müstakil olarak gerekse *Kastallânî*'nin *Buhârî* şerhi *İrşâdu's-sârî* kenarında bir çok kez basılmıştır[124].

4. Buhârî Şerhleri

Hadis Edebiyâtının bir numaralı eseri olan Buhârî*'nin* Sahih'*i, üzerinde en çok çalışma yapılan eser olmanın yanında kendisine en fazla şerh yazılan kitab olma özeliğine de sahip bulunmaktadır.* Kâtip Çelebi *bu şerhlerden 82 tanesini saymaktadır*[125]. Buhârî*'nin* Sahih'*i halen de üzerinde en yoğun çalışmaların yapıldığı eser olma vasfını sürdürmektedir.*

Hadis edebiyâtı tarihinde ilk şârih olarak bilinen «büyük Türk mütefekkir ve muhaddisi»[126] Hattâbî *(388/998)'nin yazdığı İ'lâmu's-sünen, Buhârî*'ye yazılmış en eski ve ilk şerhtir[127].

Birçok esere yazılan şerhlerin asıl eseri unutturacak seviyede itibar görmüş olmasına rağmen, bunca şerhinden hiç biri Buhârî*'nin yerine geçebilecek bir nitelik kazanamamıştır. Ancak bunlar arasında öteki şerhleri nerede ise tamamen unutturmuş olanlar bulunmaktadır. Hepsini tanıtmamıza imkân bulun-*

123 bk. Nevevî, **Müslim Şerhi**, I ,4-8'den özet (**İrşâdu's-sârî** kenarında).
124 bk. Sezgin, **Tarihu't-turâs**, I, 214.
125 bk. **Keşf**, I, 545-554.
126 bk. **Tecrid Tercemesi**, XII, 90.
127 Yazma nüshaları için bk. Sezgin, **Tarihu't-tûras**, I, 177-178.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mayan Buhârî Şerhleri'*nden en meşhur üç tanesi hakkında bilgi vermekle yetineceğiz.*

a. İbn Hacer ve Fethu'l-bârî'si.

Fakih, müverrih ve muhaddis olarak haklı bir şöhrete sahip bulunan *İbn Hacer, Şemsüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî* 773/1371'de Mısır'da doğmuş Kur'ân'ı hıfzetmekle başladığı öğrenim hayatının ileri yıllarında hadis ile iştigali yeğlemiştir. *Mısır, Suriye, Hicaz* ve *Yemen*'e defalarca seyahat etmiş 10 yıl süreyle *Zeynüddin el-Irâkî* (806/1403)'den hadîs okumuştur. Bilâhare muhtelif câmi ve medreselerde büyük rağbet gören tefsir, hadis ve fıkıh dersleri vermiştir. 852/1448 tarihinde vefat etmiştir.

Hadis ilminin ana branşlarında değerli eserleri bulunan *İbn Hacer*'in *Buhârî*'ye yazdığı *Fethu'l-barî* adlı şerhi pek meşhurdur.

İbn Hacer'in Fethu'l-barî'si, bir mukaddime ve şerh'den meydana gelmektedir. *Buhârî* ve *Sahih*'ine tahsis edilmiş müstakil ve en şumûllü bir tetkik olan mukaddime *«Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî»* adını taşımaktadır. Mukaddimeyi *İbn Hacer* 813'te yazmıştır. 10 fasıldan oluşmaktadır. *Buhârî*'nin eserini tasnif sebebi, isim ve muhtevânın beyânı, hadisleri takti' ve ihtisar etmesi, muallâk hadis nakli, garîb lafızların şerhi, isim, lâkab ve künyeleri biribirine benzeyenlerin açıklanması, mühmel isimlerin ortaya çıkarılması, *Dârekutnî* gibi münekkidlerce tenkid edilmiş hadislerin müdafaası, ta'n edilmiş râvilerin tetkiki ve nihâyet *Sahih*'teki hadislerin sayımı gibi konular mukaddimede enine-boyuna ele alınmış bulunmaktadır.

Hadis tarihi yazarı *el-Hûlî, «Eğer bize, sadece mukaddime kalacak olsaydı, yine de müellifin (İbn Hacer) değerini göstermek için yeterdi»*[128] diye takdirini dile getirmektedir.

*İbn Hacer «Hedyü's-sârî»*de belirttiğine göre, şerhinde şu hususlara yer vermiştir:

a. Bâb başlığı ve hadisi zikrettikten sonra[129], aralarındaki münâsebeti —gizli ise—, açıklamak,

128 **Miftahu's-sünne**, s. 43.

129 Şerhinde müellif, çok uzayacağı için hadisleri müstakillen zikretmekten vaz geçmiş ve m e m z û ç ş e r h tarzında kaleme almıştır. Ancak onun baskısını yapanlar önce hadisleri müstakillen vermişler, müellifin mukaddimedeki sözünü de yerine getirmişlerdir. Hatta M. Fuad Abdülbâki, hadisleri numaralamış ve aynı hadisin nerede geçtiğine de hadis numarası olarak işâret etmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

b. Sened ve metne yönelik her türlü gerçeği, müsnedler, câmiler, müstahreçler, cüzler'den toparlayarak ortaya koymak,

c. Muallekât ve mevkufâtı mevsûl olarak zikretmek,

d. İsim olsun, vasıf olsun kitapta geçen bütün müşkil lâfızların sözlük anlamlarını ve Beyân İlmi açısından ifade ettikleri nükteleri tesbit ve zabt etmek,

e. Hadisten ulemânın istinbat ettiği hükümlere, ahlâkî öğütlere, terbiyevî özelliklere, tercih, nesh ve cem' gibi önemli noktalara işâret etmek,

f. Usul kaidelerine de ayrıca yeri geldikçe tenbihte bulunmak...

Mukaddimeden 4 yıl sonra 817'de başlayıp 25 yıl süre ile devam ettirdiği çalışması sonucu 842'de bitirdiği *Fethu'l-bârî*'nin değerlendirilmesi noktasında şu tesbitler önem taşımaktadır:

«İbn Hacer'in şerhi, hadis ilmi, takrîr güzelliği, ifâde düzgünlüğü ve maksadın ortaya konulması açılarından şerhlerin en üstünüdür»[130].

«...Hiç bir şerh, İbn Hacer'inki kadar mükemmel değildir..»[131]

İbn Hacer'in *Fethu'l-bari*'si, kendinden önceki literatürden geniş ölçüde istifâde etmiş olması ve Buhârî'nin kaynakları hakkında daha fazla bilgi ihtivâ etmesi bakımından ehemmiyet arzetmektedir[132]. *Fethu'l-bari*'nin değerini *Şevkânî*, *«lâ hicrete ba'de'l-Feth» = «Feth» elinde olduktan sonra (ilim için) hicrete gerek yok»*[133] diyerek belirtmektedir[134].

İbn Hacer, şerhinde *Sahih*'in *Ebû Zerr* rivâyetini[135] esas almıştır[136].

Fethu'l-bârî «kavluhu» üslûbuyla yazılmış şerhlerdendir. En yeni baskısı mukaddime dahil 14 cilddir[137].

b. Aynî ve Umdetü'l-kaarî'si

H. 762/1361'de *Ayıntab*'da doğan *Bedrüddin, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî el-Hanefî*, babasından ve yöre âlimlerinden ders aldı. Hatta

130 Enveru'l-Keşmîrî, **Feyzu'l-bâri**, I, 38.
131 el-Hûlî, **Miftâhu's-sünne**, s. 43.
132 F. Sezgin, **Buhârînin Kaynakları**, s. 158.
133 Bu, «Mekke'nin fethinden sonra Medine'ye hicret etmek yoktur» anlamındaki hadistir.
134 bk. el-Hûlî, **Miftahu's-sünne**, s. 43.
135 Bilgi için bk. bu kitap, I. Bölüm (el-Buhârî ve Sahih'i).
136 **Fethu'l-bâri**, I, 7.
137 Kahire, tarihsiz (Matbaa-i selefiyye), yazma nüshaları ve baskıları için bk. Sezgin, **Tarihu't-türas**, I, 183-185.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

babasının vefâtından sonra onun yerine *kadı* oldu. *Haleb*, *Hicaz* ve nihâyet *Mısır*'da değişik görevlerde bulundu. Uzun yıllar özel medresesinde ders okuttu. Bir çoğu şerh niteliğindeki pek çok eserin müellifi olan *el-Aynî*'nin en hacımlı eseri, *Umdetü'l-kaarî*'dir. *el-Aynî* 855/1451'de vefat etti.

el-Aynî, *Umdetü'l-kaarî*'yi yazmaya 821 yılı sonlarında başlamış ve 26 yıllık bir mesâî'den sonra 847'de bitirmiştir. O, bu şerhinin yazımında *İbn Hacer*'in *Fethu'l-bârî*'sinden de istifâde etmiştir. Aynı yıllarda yazılmakta olan *Fethu'l-bârî*'den *İbn Hacer*'in talebesi *Burhan b. Hıdır* aracılığı ile faydalanmıştır. Bu sebeple yer yer aynen nakiller, yer yer de *İbn Hacer*'e itirazlara rastlamak mümkündür. Hatta *İbn Hacer*'in *Hedyü's-sârî*'de incelediği on noktayı, *Aynî* hemen hemen aynı sıra ile *Fevâid* adıyla on başlık altında 6 sayfa içinde özetlemiştir.

Umdetü'l-kaarî, nakl ve tahkik yönünden *Buhârî* şerhlerinin en hacımlısı, tetkik ve inceleme cihetinden en derli-toplusudur. Hadisleri hemen hemen bütün yönleriyle ve gerektiği şekilde açıklamak amacıyla yazılmıştır. Aynî'ye göre, nakledilmiş metinlere dair bir şey öğrenmek isteyen, ma'kulât'a müteallik olarak aklına herhangi bir şey takılan da problemini *Umde*'den istifade ile çözebilecektir. Yararlanmayı kolaylaştırmak için de *Aynî*, açıklamalarını ayrı başlıklar altında vermeye özen göstermiştir. Onun en geniş olarak ele aldığı ve kullandığı başlıkları tam olarak görme imkanı bulduğumuz birinci hadisin açıklamasında 20 ara başlık tesbit etmekteyiz. Aynî hadisi verdikten sonra şu yan başlıkları sıralamaktadır:

1. Hadisin âyetle ilgisi (بيان تعلق الحديث بالآية). Bu başlık, bâb başlığında âyet yer almışsa, o âyet ile hadisin irtibatını göstermek için açılır.
2. Hadisin bâb başlığı («Terceme») (بيان تعلق الحديث بالترجمة) ile ilgisi. Bu ilgi, şârih tarafından çoğu kere, böyle bir başlık açılmadan «Mutâbakatu'l-hadis li't-terceme» gibi başlayan bir cümle ile açıklanmaktadır. Hadisin o bâb başlığı altında zikredilmiş olmasının sebebini ortaya koyan bu başlık altında verilen bilgiler, *Buhârî*'nin fıkhî anlayışının ortaya konulması açısından oldukça önemlidir.
3. Senedde yer alan râvilerin açıklanması (بيان رجاله).
4. Râvi isimlerinin okunuşunu harekeli olarak tesbit (بيان ضبط الرجال)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

5. Neseblerinin açıklanması (بيان الأنساب).

6. Râvilerle ilgili diğer bazı noktaların ortaya konulması

(بيان فوائد تتعلق بالرجال)

7. Senedin ihtiva ettiği bazı özellikler (بيان لطائف اسناده)

8. Hadisin nev'inin açıklanması (بيان نوع الحديث)

Bu altı başlık altında hadisin senedine yönelik hemen her husus ve neticede hadisin râvi sayısı, *ittisal, inkita'* ve *irsal* durumları açıklanır.

9. Hadisin *Buhârî*'de nerelerde geçtiği

(بيان تعدد الحديث في الصحيح)

10. Hadisi eserlerine almış olan öteki hadisçiler

(بيان من أخرجه غيره)

11. Hadisin rivâyetleri arasında görülen lafız farklılıkları

(بيان اختلاف لفظه)

Bu üç başlıkta da hadisin kaynak ve metin açısından değerlendirmesi yapılır. Bu başlıklar altında hadisin önce *Buhârî* içinde sonra da Hadis küllîyâtı içinde t a h r î c 'i yapılmış olmaktadır. Bu sebeple şerhleri, hadis tahricinde istifade edilecek eserlerden saymak gerektiğine dair görüş beyân edenler bulunmaktadır[138]. Ancak hadisin diğer kaynaklarına sadece *müellif ismi olarak* işâret edilmiş olduğunu da burada kaydetmek gerekmektedir.

12. İlk olarak bu hadisi seçmiş olmasının sebebi (بيان اختياره هذا في البداية) Bu başlık pek tabiî olarak sadece bu birinci *niyet hadisi*'ne aittir. Böyle bir başlık diğer hadislerde bulunmamaktadır.

13. Lügat açıklamaları (بيان اللغة)

138 bk. et-Tahhan, **Usûlu't-tahrîç**, s. 144.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI

14. İ'rab açıklamaları (بيان الاعراب)

15. Meânî İlmi açısından açıklama (بيان المعانى)

16. Beyân İlmi noktasından açıklama (بيان البيان)

17. Bedi' İlmi açısından açıklama (بيان البديع)

Bu başlıklar altında hadislerin dil ve edebiyât yönünden ince bir tahlili yapılmakta, dil hususiyetleri açıklanmaktadır.

18 Sorular ve cevaplar (الأسئلة و الأجوبة) hadisle ilgili olarak akla gelebilecek muhtemel sorular bu başlık altında cevaplandırılmaktadır. Bu sual ve cevaplar da bazan ğaib siğasıyla (أجيب), (قيل), şeklinde, bazan soru sahibi açıklandıktan ve soru verildikten sonra (قلت) diye başlayan cevaplarla işlenir. Hemen hatırlatalım ki burada söz konusu olacak sorular, buraya kadar zikredilen başlıklar altında incelenen her hususa ait olabilir. Yani gerek lafız gerekse mânâ ile ilgili olabilirler.

19. Hadisin *sebeb-i vürûdu* (بيان السبب و المورد)

20. Hadisten çıkarılabilecek fıkhî hükümler (استنباط الأحكام)

21. Hadis ile ilgili belirtilmesi faydalı olan öteki meseleler (فائدة)

Bu sıra, genelde böyledir ve hiç şüphesiz her hadis için bütün bu başlıkların açılması söz konusu değildir. Meselâ hemen ikinci hadiste bu başlıklar 10'a düşmektedir[139].

Açıkca görüldüğü gibi «*Aynî*'nin bu eseri, diğer şârihlerin karma-karışık

139 bk. **Umde**, I, 26-36.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yazmalarına mukâbil, bir usûl dâiresinde yazılmıştır.»[140]. «*Kavluhû*» uslûbunda kaleme alınmış olan *Umdetü'l-kaarî*, râviler hakkında verdiği bilgi, hadislerin mantıkî münâkaşası ve gramer açıklamaları bakımından ehemmiyet taşımaktadır[141].

Netice itibâriyle «*Aynî'nin şerhi, şerhlerin en güzeli, yorum bakımından en tamı, ulemâdan nakli en bol olanıdır. Ne var ki, söz dizimi açısından İbn Hacer'inki gibi değil, biraz dağınıktır*»[142].

Hanefi mezhebi görüşlerine göre yazılmış büyük ve mükemmel bir şerh olmasına rağmen, *İbn Hacer*'inki kadar şârih'in hayatında etrafa yayılmış değildir.

Umdetü'l-kaarî, 10 ve 25 cild halinde basılmış bulunmaktadır[143]. Matbaa-i Âmire baskısı, hatası az olan bir baskıdır.

c. el-Kastallânî ve İrşâdu's-sârî'si

Ahmed b. Muhammed el-Hatîb el-Kastallânî h. 851/1447'de *Mısır*'da doğmuştur. Bir çok hocadan ilim tahsil etmiş olan *Kastallânî*, hayatını *Kahire*'de vaizlikle geçirmiş ve *Yavuz Sultan Selim*'in *Mısır*'a girdiği gün (923/1517) vefat etmiştir.

Kıraat ve tasavvufla da meşgul olan *Kastallânî* daha çok muhaddis ve kelamcı olarak bilinmektedir[144]. *el-Mevahibu'l-ledüniyye*'si meşhur olan müellif, bilhassa *Buhârî*'nin *Sahih*'ine *yazdığı İrşâdü's-sârî* adlı şerhi dolayısıyla tanınmaktadır.

El yazmasında *Buhârî'ye* ait metnin kırmızı mürekkeble yazılmak suretiyle şerh kısmından ayrılmaya çalışıldığı anlaşılan *İrşâdü's-sârî*, m e m z û c ş e r h 'lerdendir. Ayrıca *Buhârî*'nin metnini ihtivâ etmez. Baskısında metin parantez içinde verilmiştir.

Kastallânî, nasıl bir şerh yapmak istediğini anlattığı önsözünde özellikle, rivâyet farklılıklarına işâret etmeye çalıştığını, ihtiyaç halinde açıklamaların tekrarından kaçınmadığını, hadisçiler nezdinde malum olan kelimelerin zabt ve tesbitini de avâm ve havâssın istifade edebilmesi için ihmal etmediğini belirtmektedir[145]. Önceki neşriyâttan iktibaslar yaptığını da açıklayan *Kas-*

140 bk. İA, II, 71.
141 Sezgin, **Buhârinin Kaynakları**, s. 158.
142 Enveru'l-Keşmirî, **Feyzu'l-bârî**, I, 38.
143 Yazma ve matbu nüshaları için bk. Sezgin, **Tarihu't-türâs**, I, 185-186.
144 bk. İA, VI, 399.
145 bk. **İrşâdu's-sârî**, I, 3.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

tallânî, sırasıyla, Ehl-i hadisin fazileti, hadis tarihi, hadis usûlü ile ilgili özet bilgiler vermektedir[146]. Sonra da *İbn Hacer*'in *Hedyü's-sârî*'sini bir fasılda özetlemektedir. *Buhârî*'nin hayatı ve menâkıbına ayırdığı 5. faslı da tenbîh ve irşad yan başlığı altında *Buhârî*'nin *Sahih*'inin rivâyet nüshaları ve *Buhârî şerhleri* hakkında verdiği bilgiler ve yaptığı değerlendirmelerle[147] bitirmektedir.

Kastallânî, şerhine *Buhârî*'nin *Yûnînî* edisyonunu esas almıştır[148]. Bu sebeple de onun şerhi bilhassa, nüsha farklarına ait taşıdığı işâretler ve «*Sahih'in rivâyetlerinin tenkidi bakımından*»[149] büyük önem taşımaktadır.

İrşâdü's-sârî, hemen her isim, kelime veya ifâdenin tam şeklini bunlara en yakın yerde en özlü biçimde ihtiva ettiği için özellikle «*öğretmen kitabı*» niteliğinde gözükmektedir.

İrşâdu's-sârî Bulak'ta 10 cilt halinde ve kenârında *en-Nevevî*'nin *Müslim Şerhi el-Minhac* ile birlikte basılmıştır. Bu baskının ofset baskıları da piyasada bulunmaktadır[150].

Bu üç şerhten başka, başta Türk âlimi *el-Kirmânî* (786/1384)'nin ve *Enveru'l-Keşmîrî*'nin *Buhârî* şerhleri de piyasada mevcut muteber şerhlerdendir.

5. Aliyyu'l-kaari ve Mişkâtu'l-mefâtih'i

Hadis diye uydurulmuş sözlerle ilgili edebiyâtı tanıtırken kısa biyoğrafisini sunduğumuz *Aliyyu'l-kaarî* (1014/1605)'nin *Mişkatu'l-Mesâbih* üzerine yazdığı *Mirkâtu'l-mefâtih* adlı memzuç şerh, bilhassa Hanefî ulemâ tarafından kaleme alınan şerh ve hâşiyelerde kendisine çokca müracaat edilen önemli bir şerhtir.

Aliyyu'l-kaarî, kendisinden önceki şârihler gibi, söz konusu şerhini hangi sebeplere dayalı olarak ortaya koyduğunu bizzat açıklamıştır. *Mişkâtu'l-Mesâbîh*'i kimlerden okuduğu ve *Mişkat*'in nüshaları hakkında bilgi verdikten sonra *Mişkat*'a menhec-i şerif üzere bir «*şerh-i lâtîf*» yazma düşüncesinin gerekçesi olarak şu noktalara dikkat çekmiştir:

«Hadis İlmi gibi şerefli bir bilim dalının öğrenimine karşı rağbetin azal-

146 bk. a.g.e., I, 3-19.
147 bk. a.g.e., I, 19-46.
148 bk. a.g.e., I, 41.
149 Sezgin, **Buhârînin Kaynakları**, s. 158.
150 Yazma ve basmaları için bk. Sezgin, **Tarihu't-türas**, I, 187-188.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dığı, himmet ve gayretlerin iyice zayıflədığı, bu durumun hicrî 1000 yılı sonrasının (sanki) karakter ve gereği olduğu ilim ve ilim ile amel konusunda çok ciddî boyutlarda bir gevşekliğin bulunduğu gözlemlenmektedir.

Öte yandan şârihlerin çoğu Şafiî bilginlerdir. Bunlar da hadisler ile mezheblerine göre istidlâlde bulunmaktadırlar. Hadis ile amel etmedikleri hatta ne eskiden ne de şimdilerde rivâyet nedir bilmedikleri zannına dayalı olarak Hanefîleri «ashab-ı re'y» diye isimlendirmektedirler. Bu sebeple, fıkhî deliller hakkında yeterli bilgisi olmayan halk, «Hanefîlerin ortaya koyduğu meselelerin bizzat kendi delillerine muhalif olduğu» gibi yanlış bir zanna kapılmasın diye Hanefîlerin delillerini ve meselelere dair görüşlerini ortaya koymaya ve böylece onları savunmaya çalıştım»[151].

Aliyyu'l-kaarî'nin bu gerekçelere dayandırdığı şerhi 5 büyük cild halinde matbu ve muteberdir.

6. el-Azîmâbâdî ve Avnu'l-ma'bud'u

Ebu't-Tayyib, Şemsu'l-hakk el-Azîmâbâdî ile küçük kardeşi[152] *Muhammed Eşref el-Azîmâbâdî*'den bazan birine, bazan ötekine[153], bazan da ikisine birden nisbet edilen[154] ve fakat aslında *Ebu't-Tayyib Şemsu'l-hakk*'ın; kardeşi *Muhammed Eşref*, oğlu *İdris b. Ebi't-Tayyib*, meşhur âlim *el-Mübârekfûrî*, *Ahmed ed-Deyânevî* ve bir grub âlimin yardımıyla meydana getirdiği[155] *Avnu'l-ma'bud şerhu Süneni Ebî Davud*, Hind uleması tarafından yazılmış şerhlerin en değerlilerindendir.

Avnu'l-ma'bud'un kaleme alınma sebepleri şöylece özetlenebilir:

Ebû Davud'un *Sünen*'inde geçen hadislerin, herhangi bir tercih yapılmadan ve mezheb delillerini zikretmeden, manâlarını anlamaya çalışmak ve imkân vermek, çok zarûrî olan yerlerde gerektiği kadar izahda bulunmak.

Hadislerin tercih ve tahkiki, mezheb delilleri, metin ve senedlerde söz konusu olacak illetler ve diğer bilgiler, çok daha geniş bir hacma sahip olan yine *Ebu't-Tayyib*'e ait olan *Ğâyetu'l-maksud*» adlı şerhe bırakılmıştır[156].

Anılan maksat ve çerçevede kaleme alınmış olan *Avnu'l-ma'bud*, m e m z û c şerhlerdendir. Ancak, *Sünen*'in metni harekeli olarak sayfa başların-

151 bk. **Mirkat**, I, 3.
152 bk. **Avnu'l-ma'bud**, XIV, 220.
153 bk. **Bezlu'l-mechûd**, I, (1), ve I, (39) (takdim yazıları).
154 bk. Sezgin, **Tarihu't-türâs**, I, 237.
155 bk. **Avnu'l-ma'bud**, XIV, 220-221.
156 bk. a.g.e., I, 11.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

da ayrıca verilmiştir. Bablar ve hadisler de sıradan rakamlanmıştır. Buna göre *Sünen-i Ebî Davud*'da 5252 hadis bulunduğu görülmektedir[157].

Avnu'l-ma'bud, Sünen'in muğlak ifâdelerinin halli ve maksadlarının keşfi için yeterlidir. Hatta başka şerhlerden okuyucuyu müstağnî kılacak zenginliktedir.

Avnu'l-ma'bud, Abdurrahman Muhammed Osman'ın zabt ve tahkiki ve *İbn Kayyim el-Cevziyye*'nin şerhi ile birlikte 14 cild halinde basılmış bulunmaktadır[158].

7. es-Sehârenfûrî ve Bezlu'l-mechûd'u

Halil Ahmed b. Mecid es-Sehârenfûrî 1267'de *Sehârenfur*'a bağlı bir köyde doğmuş, çevredeki ulemadan ilim tahsil etmiştir. Ömrünü ta'lim ve tedris ile geçirmiş, medreseler idare etmiştir. Tedris, te'lif ve tetkik bakımından meşguliyet sahası hadis olmuştur.

Hadis, fıkıh, cedel ve hilâf konularında yed-i tûlâ sahibi olan *Sehârenfûrî, Medine*'de 1346/1927'de vefat etmiştir.

O'nun ilminin özü, araştırmalarının hülâsası kabul edilen eseri, ömrünün son on yılında, öğrencisi *Muhammed Zekeriyya*'nın yardımıyla telif ettiği «*Bezlu'l-mechûd fi halli Ebî Davud*» adlı şerhtir.

Bezlu'l-mechûd m e m z û c şerhlerdendir. Ancak, *Sünenü Ebî Davud*'un metni harekesiz olarak sayfa başlarına konulmuştur.

Bezlu'l-mechûd'un yazılma sebebi, *ed-Nedvî*'ye göre ikidir[159]:

1. Şârih'in hadis'e karşı duyduğu engin sevgi, zevk ve ona hizmet hırsı.

2. Hadis ve fıkıh ilimlerini şahsında birleştirmiş Hanefî bir âlime ait kapsamlı bir *Ebû Davud* şerhinin mevcut olmaması...

Şârih *es-Sehârenfûrî*, hadislerin şerhinde çoğu kere sırasıyla *Aliyyu'l-Kaarî*'nin *Mirkat*'ına, *İbn Hacer*'in *Fethu'l-bârî*'sine ve *Aynî*'nin *Umdetu'l-kaarî*'sine; fıkhî meselelerde *Bedâyi'us-sanâyi*'e; ricâlin durumu ile ilgili hususlarda da *İbn Hacer*'in *Takrîb, Tehzib* ve *İsâbe*'sine, *es-Sem'ânî*'nin *el-Ensâb*'ına dayandığını belirtmektedir[160].

157 Bu konuda bk. bu kitap, I. Bölüm (Ebu Davud ve Süneni).
158 bk. Sezgin, **Tarihu't-türâs**, I, 237.
159 bk. Ebu'l-Hasen en-Nedvî, **Bezlu'l-mechûd**, I, 10 (Takdimu'l-kitab).
160 bk. **Bezlu'l-mechûd**, I, 44 (Şârihin Mukaddimesi).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

es-Sehârenfûrî, *Ebû Davud*'un ricâl ve hadisler hakkındaki sözlerine özel bir önem vermiş, *Sünen*'in nüshalarının mukâyese ve tashihine dikkat göstermiş, ta'liklerin tahricine çalışmış, kaynakları bulamadığı zaman bunu da açıkca belirtmiştir. Hadisler ile bâb başlığı (*«terceme»*) arasındaki irtibatın gizli kaldığı yerleri açıklamaya gayret etmiş, bâb başlıklarında tekrar varsa, bunun sebeplerini ortaya koymuştur. Hadis şârihlerinin ihtilâf ettikleri konularda sadra şifa açıklamalarda bulunmuş ve kendi tercihlerini ortaya koymuştur.

es-Sehârenfûrî, hadisçilerin metoduna uygun olarak, hadise ait meseleleri tetkik etmiş, Hadis ilmi verilerinin dışına taşmamıştır. Bu çok önemli bir meziyettir. Hadisçiliği ve Hadis ilmi usullerini ön planda tutmuştur. Zira *Hindistan*'da son zamanlarda bilhassa şerh, Hanefi Mezhebi ve ihtilâflı meseleler ile ilgili neşriyatta kelamî bir üslûb, aklî istidlaller ağır basmaktadır. Bu tarzın faydasına rağmen mütekaddimûn şârihlerinin metodu olmadığı da ortadadır.

Bezlu'l-mechûd sahibi, hadislerde yer alan fitne'lerin teşhisine de özel bir gayret sarfetmiştir.

10 mücelled ve 20 cild halinde *Muhammed Zekeriyyâ*'nın ta'liki ile bir kaç kez basılmış olan *Bezlu'l-mechûd*, *Ebû Davud*'un şerhleri arasında özel bir yere sahip bulunmaktadır.

9. el-Mübârekfûrî ve Tuhfetu'l-ahvezî'si

Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim el-Mübârekfûrî 1283/1866'da doğmuş, Kur'ân'ı hıfzederek öğrenime başlamış, *Urduca* ve *Farsça* öğrenmiştir. Yakın çevresindeki tahsilini müteakıb *Dehli*'ye gelmiş ve orada öğrenimine devam etmiştir. Memleketine döndüğü zaman sünnet-i seniyyeye hizmet için *Daru't-ta'lîm* adıyla bir medrese açmıştır. Daha sonra yörede bir çok medreseler açmış ve açtırmıştır. Çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.

Bir ara 4 yıl süreyle *Ebu't-Tayyib Şemsu'l-hak el-Azîmâbâdî*'nin daveti üzerine ona *Avnu'l-ma'bud*'un hazırlanmasında yardım etmiştir. Ömrünün sonunda gözlerini kaybeden *el-Mübârekfûrî*[161] biraz sonra tanıtacağımız şerhinin son iki cildini bu halinde talebelerinin yardımıyla tamamlamıştır. 1353/1935 yılında vefat etmiştir.

Ondan fazla kıymetli eser bırakmış olan müellifin eserleri arasında *Tirmizî*'nin cami'ine yazdığı *«Tuhfetu'l-ahvezî»* adlı şerhin ayrı bir yeri vardır.

161 Vefatından 3-4 ay önce ameliyatla bir gözü açılmıştır.

el-Mübârekfûrî bu şerhte; *Tirmizî*'nin her râvisi için gerektiği kadar biyografik bilgi vermiş, hadisleri tahrîç etmiş olan öteki muhaddisleri zikretmiş, sened ve metinlerdeki i ş k â l l e r i izah etmiştir. Hadislerin şerhi sırasında muhaddis fakihlerden ve seleften iktibaslar kaydetmiştir. *Tirmizî*'nin *hasen, sahih* gibi görüşlerini diğer muhaddislerin değerlendirmeleri ile desteklemiştir. *Tirmizî* tarafından genel olarak zikredilmiş olan ulema görüş ve ihtilaflarının delillerini ve kimlere ait olduklarını, râcih görüşlere de işâret etmek suretiyle açıklamıştır. Yine *Tirmizî*'nin, mezhep ulemasından yaptığı nakillerdeki *tesâhülü* —az da olsa— göstermiştir.

«*Kavluhu*» uslûbuyla kaleme alınmış olan şerhte, *Tirmizî*'nin metni sayfa başlarına ayrıca kaydedilmiştir. Bâb ve hadisler baştan sona müteselsilen numaralanmıştır[162].

el-Mübârekfûrî, şerhine, şerhe başlamazdan önce iki cildlik bir de mukaddime yazmıştır. *Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezî* adıyla basılmış olan bu mukaddime iki bâb'a ayrılmıştır. 41 fasıl'dan oluşan birinci bâbta, Hadis ilmi, hadisçilerin fazileti, hadislerin tedvini, hadis ile amel gereği, Hadis ilmine hizmet etmiş ulemanın çoğunun Arap olmadığı, Hadis ilminin *Hindistan*'daki durumu gibi konular işlendikten sonra, müelliflerin değişik amaçları ve bu amaçlar doğrultusunda meydana getirdikleri Hadis edebiyâtı çeşitleri, Hadis kitablarının tabakalarını ayrı ayrı ve büyük ölçüde *Kâtip Çelebi*'nin *Keşfu'z-zunûn*'undan yaptığı iktibaslarla işlemiştir.

İkinci bâb'ta, *Tirmizî* ve *Câmi*'inin bütün özellikleri tanıtılmıştır. Şerhte kullandığı kısaltmalar ve *Tirmizî* nüshalarının değerlendirilmesi ile mukaddime cildleri sona ermektedir.

Eser 10 cild, mukadimesi 2 cild halinde basılmıştır.

9. Muvatta' Şerhleri

Hadis Edebiyâtının en eski mahsüllerinden olan Muvatta' *üzerinde hicrî üçüncü asırdan beri şerhler yazılmıştır.* Kadı İyaz *(544/1149) «Hiç bir hadis kitabı* Muvatta *kadar âlimlerin itinasına mazhar olmamıştır» der ve kendi zamanına kadar yapılmış çalışmaları kaydeder.* Suyûtî *de* Tenviru'l-havâlik'*te bu konudaki neşriyâtı zikreder*[163]. ez-Zürkânî *(1122/1710) de «*Muvatta'*a çok sayıda şerh yazılmış olmasına rağmen» kendi ülkesinde çok azının bilindiğini kaydeder*[164].

162. Geniş bilgi için bk. **Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezi**, II, 189-216.
163 bk. **Tenviru'l-havalik**, I, 9-10; Ayrıca bk. Kâtip Çelebi, **Keşf**, I, 1907-1908.
164 bk. **Şerhu'l-Muvatta'**, I, 3.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Biz bu «çok sayıda»ki şerhlerden sadece üç tanesinden kısaca söz etmek istiyoruz.

a. el-Bâcî ve el-Müntekâ'sı

Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî el-Endelûsî (494/1100), daha önce geniş şekilde kaleme almış olduğu *el-İstîfâ'* adındaki eserini —istek üzerine— ihtisar etmiş, fıkhî meselelerin *Muvatta*'daki delillerine işaret edecek şekle getirmiş ve böyle bir seçim yapıldığı için de esere *el-Müntekâ* adını vermiştir.

el-Müntekâ'da şârih, senedleri, hadisle ilgili bütün meseleleri ve muhaliflerin görüşlerini ve delillerini zikretme yoluna gitmemiş, aksine hadis ve onunla ilgili temel meseleye yer vermiş ve bazan da bu meseleye uygun detaya işârette bulunmuştur.

el-Bâcî, bir âlimin aynı meselede değişik görüşlerinin olabileceğini, kendisinin de bu kitabındaki görüşlerinin şu anda varabildiği sonuçları gösterdiğini, nihâî ve kesin görüşleri anlamına alınmaması gerektiğini bildirmektedir. Ortaya koyduğu görüşleriyle, onlara muhâlif görüştekileri kınadığının sanılmamasını, görüş ve yorumlarıyla meselelerin müzâkere ve değerlendirilmesine yardımcı olmak istediğini kaydetmektedir[165].

M e m z û ç şerhlerden olan *el-Müntekâ*'da *«mes'ele»*, *«fasl»* kelimeleriyle ve hadis metinlerinin başına (ص) , sonuna (ش) harfleri konularak ve *«kavluhû»* diyerek açıklamalarda bulunulmuştur. Eseri neşredenler ayrıca sayfa kenarlarına *Muvatta* metnini koymuşlardır.

Malikî mezhebine göre kaleme alınmış, ahkâm yönü ağırlıklı bir şerh olarak *el-Münteka* 7 cild halinde Mısır'da 1331'de ilk kez basılmıştır. Daha sonra bu baskıdan ofset neşirler yapılmıştır

b. es-Suyûtî ve Tenviru'l-hevâlik'i

es-Suyûtî (911/1505) tarafından *«ta'likun latîf»* olarak takdim edilen *Tenviru'l-havâlik*[166] *İmam Malik* ve *Muvatta'* ile ilgili *Fevâidi* ihtivâ eden bir mukaddime ile başlamaktadır.

Memzûç şerh görüntüsü veren *Tenviru'l-havâlik*'te *Suyûti*, daha çok, önceki Mâlikî ulemânın görüşlerini zikretmek suretiyle hadisleri açıklamakta-

165 **el-Müntekâ**, I, 3.
166. **Tenviru'l-havâlik**, I, 2.

dır. Sayfa başlarında da *Muvatta* metni yer almaktadır. Sonunda ise, *Muvatta ricali* ile ilgili olarak *Suyuti*'nin kaleme aldığı bir eseri bulunmaktadır[167].

c. *ez-Zürkâni ve Şerhu'l-Muvatta'ı*

Muhammed b. Abdülbâki b. Yusuf ez-Zürkâni el-Maliki, Kahire'de doğmuş ve orada vefat etmiş (1122/1710) muhaddis, fakih ve usulcü bir âlimdir. *Mısır* diyârında muhaddislerin sonuncusu[168] diye de tanıtılan müellif, *Zürkân*'a dönüşünde, *Ezher*de okuduğu *Muvatta*'a çok uzun ve çok kısa olmayan orta bir şerh yazmak istemiş ve hatasızlık iddiasından uzak olarak «*Zeyd veya Amr için değil, Allah için*» diye takdim ettiği[169] şerhini kaleme almıştır.

Kehhâle'nin, adını «*Ebhecu'l-mesâlik bi şerhi Muvattai'l-İmam Mâlik*» diye verdiği şerh, m e m z û ç şerhlerdendir. *Muvatta* metni de ayrıca sayfa içlerinde verilmektedir.

ez-Zürkâni, İmam Mâlik ve *Muvatta* hakkında değişik yönlerden tanıtıcı bilgiler verdiği 12 sayfalık bir mukaddimeden sonra şerhe başlamıştır.

Şârih, hadislerin tahricini *kitap* ve *musannif ismi olarak* yapmakta, rivâyet farklarını göstermekte, daha çok *Mâliki* anlayışa göre *tercihler*de bulunmaktadır. Yer yer de diğer mezheplerin görüşlerine işaret etmektedir. Hadis ilmi usulleri açısından kaleme alınmış fıkhî neticelere işaret eden bir şerh görünümündeki eser, ilk kez *Mısır*'da 5 cild halinde modern bir şekilde basılmıştır[170].

C. HAŞİYE VE TA'LİKLER

Temelde şerh karakteri taşıyan ve fakat şerh'e göre çok daha sınırlı boyutlara sahip olan iki ayrı çalışma türü daha bulunmaktadır. Bunların ilki H a ş i y e 'dir.

H â ş i y e , bir metin veya şerhin muğlak yerlerini izah etmek için «*Kavluhu*» ifadesiyle başlayan açıklamalardan oluşan kitaptır. *Şerh*, genellikle *asl*'ın bütün ifâdelerini sıradan açıklar. *Hâşiye* ise, böyle bir zorunluk içinde değildir. Bir kitabın kenarına yazılan içindeki ibarelerle ilgili mülâhazalara da *hâşiye denir*.

167 Son baskısı Mısırda 1370/1951'de yapılmıştır.
168 bk. Zirikli, el-A'lam, VII, 55.
169 bk. Şerhul-Muvatta', I, 3.
170 Mısır, 1381/1961. Ayrıca 4 cildlik bir baskısı daha bulunmaktadır (Mısır, 1310).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Haşiye yazmaya t a h ş i y e , yazana da m u h a ş ş î denir.

Hadis edebiyâtında *Sindî* (1138/1725), —*Tirmizî*'ye yazdığı tamamlanmamış da olsa— *kütüb-i sitte* üzerine yazdığı hâşiyeleriyle meşhurdur. Bunlardan *Nesâî*'nin *Sünen*'ine yazdığı *Sünen* ile birlikte basılmış bulunmaktadır. O, bu *hâşiye*sinin «lafızların tam olarak tesbiti, i'rab durumu ve garib kelimelerin izahı nev'inden okuyan ve okutanın halline ihtiyaç duyacağı meselelere munhasır» olduğunu açıklamış ve bir bakıma *haşiye* kavramına da açıklık getirmiştir[171].

Bilhassa Osmanlıların son dönemlerinde yeni eser telifi yerine eski kitaplara h a ş i y e yazma yoluna gidilmiştir. Hâşiyeler, ders kitabı olarak okutulan metinler üzerinde daha yoğundur. Bunun ilmî hayattaki canlılığın belli ölçüde kaybolması anlamına geleceği de düşünülebilir.

Ikinci edebî tür, t a ' l i k 'dir. *Ta'lik*, herhangi bir eserin muhtevâsının b a z ı k ı s ı m l a r ı n ı t a s h î h , izah ve t a f s i l maksadıyla s a y f a k e n a r l a r ı n a veya sayfa altlarına *(«hâmiş»)* yazılan veya müstakil bir risâle yahut kitabta toplanan düşünceler, notlardır. *Ta'lik*, *hâşiye*'den daha seyrek olarak dile getirilen mülahazalar demektir.

Ta'likte, bazı düşüncelerin asıl metne ilâvesi de söz konusudur.

Ta'likin çoğulu *ta'likât*'tır. Arapça eserlerin kapağında görülen *«alleka aleyhi»* tabiri, «dipnotlarla açıklama ve ilâveler yapan» demektir.

Bazan şerh ve haşiye niteliğindeki çalışmalara da sahipleri tevâzuan ta'lik derler. Meselâ, *Ebu Davud*'un 14 ciltlik şerhi *Avnu'l-ma'bud*'a, *el-Azîmâbâdî ta'lik* demektedir[172].

Burada şerhlere yazılmış şerhlerin bulunduğuna da işâret etmek yerinde olacaktır. *Şerhu'ş-şerh* diye meşhur olan çalışmalar bulunmaktadır. Meselâ *Aliyyu'l-Kâari*'nin, *İbn Hacer*'in, *Nüzhetü'n-nazar*'ı üzerine yazdığı şerh böyledir.

Lugat, şerh, hâşiye, ta'lik ve şerhu'ş-şerh şeklinde sıralanan açıklama edebiyatı, biraz da toplumdaki ilim seviyesiyle irtibatlı olsa gerektir. Seviye düştükçe, açıklama ihtiyacı artmakta, bilginler de bu ihtiyacı karşılamak için açıklama üzerine açıklama getirmek zorunda kalmaktadırlar.

Tabiî, bu mesâilerde ibâre ve anlatımı daha güzelleştirme *(«tehzib»)* maksadı da söz konusudur.

171 bk. Nesâî, **Sünen**, I, 2.
172 bk. **Avnu'l-ma'bud**, I, 11-12

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

D. HADİS LUGATLERİ (GARİBU'L-HADİS'LER)

Değişik vesilelerle işâret ettiğimiz gibi aslında hadislerin anlaşılması yolunda ilk ortaya konmuş edebiyat türü «*garibu'l-hadis*» genel adını taşıyan hadis lügatleridir. *İbnu'n-Nedim*, kendi dönemi öncesinde meydana getirilmiş *garibu'l-hadis*lere dair bir sayfalık liste vermektedir[173]

Garibu'l-hadis edebiyâtını, sadece kelime açıklamaları ihtiva eden özel şerhler olarak kabul etmek mümkündür. Bu yüzden biz onları *Şerh Edebiyâtı*'na ayırdığımız bu kısımda bahis mevzuu etmeyi uygun bulduk. Hadis metinlerinde geçen, anlaşılması, açıklama gerektiren nadir kelimelerin, lugat ve hadislerdeki anlamlarını inceleyen bu branş, özel ihtisas isteyen önemli bir konudur. Hadisler hakkında zanna dayanarak görüş beyan etmekten sakınan geçmiş bilginler, kendilerine yöneltilen bu sahadaki soruları, *garîbu'l-hadis* mütehassıslarına havale ederlerdi[174].

Konuya ait ilk eseri *Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsannâ* (210/825) yazmıştır. Konu, h. II. asrın hemen başlarında müstakil eserler ile Hadis edebiyâtındaki yerini almıştır.

Bugün basılmış olarak elde mevcut bulunan en eski *garîbu'l-hadis*, *Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm* (223/838)'inkidir. Müellifin, «*Ben bu kitabımı kırk yılda yazdım. O benim hayatımın eseridir*» diye takdim ettiği kitap, alfabetik değildir. Özel olarak hazırlanacak alfabetik fihrist yardımıyla ancak kullanılabilmektedir[175].

Ebu Ubeyd'in eserini örnek almakla birlikte ondan çok daha geniş bir çerçeveye oturtulmuş olan ikinci önemli eser, *İbn Kuteybe* (276/889)'nin *Garîbu'l-hadis*'idir. Mütedâvil fıkhî kelimeler, Resulullah'ın hadislerindeki garib kelimeler, ferd ferd *Sahâbe*, *tabiûn* ve sonraki nesillerden olan kişilerin rivâyetlerindeki garîb kelimeler, kadınların rivâyetlerindeki garîb kelimeler, kime aid olduğu bilinmeyen fakat lugatçıların kullandığı hadislerdeki garîb kelimeleri ayrı ayrı ele alan eser *Bağdat*'ta ilk kez 3 cild halinde 1977'de basılmıştır. 140 sayfalık mukaddime ihtivâ eden bu baskı, bir cilde yakın fihristler (III, 769-1151) ile eserden yararlanmayı oldukça kolaylaştırmıştır.

1. ez-Zemahşeri ve el-Faik fi garîbi'l-hadis'i

Tefsir, hadis, lugat, edebiyat gibi bilim dallarında mütehassıs olan *Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri* (538/1143) tarafından kaleme alınmış

173 bk. **Fihrist**, s. 129.
174 bk. Suyûti, **Tedribu'r-sâvi**, s. 378 (Mısır, 1379/1959).
175 Haydarâbâd, 1384/1974 (Beyrut, 1396/1976 ikinci baskı).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olan alfabetik hadis lugatı *el-Faik fi garîbi'l-hadis*, konuya ait eserlerin en meşhur ve mütedavil olanlarındandır. Bir ve ikinci harfe göre alfabetik bir sıralama ile kelimeleri ihtivâ eden *el-Faik*, pratiklik açısından tam bir kolaylık sağlayabilmiş değildir.

el-Faik, 1324/1906'da *Haydarâbâd*'da ilk kez basılmıştır. Eserin daha başka baskıları da vardır.

2. İbnu'l-Esîr el-Cezerî ve en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs'i

Mecduddin Ebu's-Sa'âdât b. Esir el-Cezerî, *Musul* civarında bir köyde 544/1149'da doğdu. Muhtelif hocalardan edebiyât, nahv ve hadis öğrendi. Devlet görevlerinde de bulunan *İbnu'l-Esîr*, bir hastalıktan dolayı kötürüm oldu ve evine kapandı. Müellif eserlerini bu halinde yazdı. 606/1209'da vefat eden *İbnu'l-Esîr* hadis lügatı olarak halen en muteber eser olan *en-Nihaye fi garîbi'l-hadis*'i yazdı.

Müellif, kendisinden önceki dönemde meydana getirilmiş *garibu'l-hadis* edebiyâtından istifade ederek *en-Nihâye*'yi hazırlamıştır. Bu sebeple de muhteva ve metod açısından *garibu'l-hadis*'lerin en mükemmeli ve yararlanılması en kolay olanıdır. Müellif, kelimelerin kullanımına şahidler getirmenin yanında yer yer ahkâma işaret etmeyi de ihmal etmemiştir.

en-Nihâye muhtelif yer ve zamanlarda basılmıştır[176]. *Mahmud Muhammed et-Tanâhî*'nin tahkiki ile 5 cild halinde *Kahire*'de 1965 yılında yapılan baskısı modern fihristler de ihtiva etmektedir.

176 Tahran, 1269/1852; Mısır, 1311/1893, 1322/1904, 1383/1963.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HADİS USÛLÜ EDEBİYATI

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

I. HADİS USÛLÜ EDEBİYATI

Hadis İlmi temelde Rivâyetü'l-hadis *ve* Dirâyetü'l-hadîs *diye iki ana bilim dalına ayrılmaktadır. Hadis edebiyâtı da bu ikili taksime göre şekillenmekte ve incelenmektedir. Biz ilk iki bölümde* Rivâyetü'l-hadis *edebiyâtının muhtelif örneklerini tanıtmaya çalıştık. Burada ise,* Dirâyetü'l-hadîs *edebiyâtını meşhur ve muteber örnekleriyle tanıtmak istiyoruz.*

Mustalahu'l-hadis *ve* Usûlü'l-hadîs *diye de isimlendirilen* Dirâyetü'l-hadîs ilmi, «sened ve metnin durumlarını anlamaya imkân veren kaideler ilmi» *olarak tarif edilmektedir. Bu tariften açıkca anlaşılacağı gibi Dirâyetu'l-hadis İlmi, genel ve teorik kaideler vaz'ederek r a v i , r i v â y e t ve m e r v i y y konularının tetkik ve tenkidine zemin hazırlamaktadır. Bu ilmin edebiyâtı da* prensipler edebiyâtı *demektir.*

Zaten u s û l , a s l 'ın çoğulu olarak, asıllar, kökler, kaynaklar anlamındadır. Terim olarak da yol, yöntem, kâide, düzen ve metod anlamlarına gelen usûl, bir ilmin asıl mevzuundan önce öğrenilmesi gereken esaslar, prensipler ve başlangıç bilgileri ve teknikleri demektir. Böyle olunca, Hadis usûlü, Hadis ilminin dayandığı prensipler, hadis metodolojisi anlamına gelmektedir.

Hadis usulcüleri denilince de hadis ilminin dirâyete dayanan prensipler bölümü («usûliyyât») *ile meşgul olan âlimler* («usûliyyûn») *akla gelir.*

Dirâyetü'l-hadis İlmi *ve dolayısıyla* Hadis Usûlü Edebiyâtı *da temellerini Rivâyetül'-hadis İlmi ve Edebiyatı gibi ashâb-ı kiram'ın hadis nakli ve rivâyetinde gösterdikleri titizlik, araştırma* («tesebbüt - taharrî») *ve denetim faaliyetlerinde bulmaktadır. Ashâbın, üst seviyede bir dikkat ve titizliğe sahip olmaları yanında, biribirlerinden duydukları hadisleri daha iyi bilenden tahkik etmekten de geri kalmadıkları bilinmektedir.* Hz. Aişe'nin *20 kadar sahâbinin rivâyetlerini tashih ettiğine dair hadisleri Bedreddin ez-Zerkeşi (794/1391* el-İcâbe li îrâdi mestedrekethü Aişe ale's-sahâbe"[1] *adlı eserde toplamış*

1 Beyrut, 1390/1970.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bulunmaktadır. Öte yandan Hatib Bağdâdî (463/1071) de hadis öğrenmek ve bildikleri hadisleri kontrol etmek için uzun yolculuklara çıkan sahâbileri «er-Rihle fî talebi'l-hadîs»inde[2] tanıtmaktadır.

Ashab ile başlayan bu araştırma ve tetkik gayretleri, dirâyetü'l-hadis'e ait kaidelerin şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Tebliğ görevi ve Hz. Peygambere yalan isnad etmeme dikkati, hadis ilmine dair tüm faaliyetlerin temelinde yatan gerçek olmanın yanında hadis usulûnün, en erken bir dönemden itibaren uygulama alanına intikalini de gerçekleştirmiş olan asıl sebeptir. Ancak Hadis Usulûne dair edebiyâtı müstakil hüviyetleri ile Rivâyetü'l-hadis Edebiyâtından daha sonraki bir dönemde bulabilmekteyiz.

Aslında bu gelişme — mesele biraz yakından tetkik edilirse — tabiî bulunacaktır. Zira hadis metinlerinin hadis kitablarında bir araya getirilmesi, temelde «sahih» hadisleri tesbit amacından kaynaklanmaktaydı. Bu tesbit çalışmaları da belli kaidelere göre yapılıyordu. Bazıları kabul edilirken bir kısmı da güvenilir bulunmuyor ve reddediliyordu. Ne varki bu tesbit, redd ve kabullere esas teşkil eden kaideler («usûl») belli kitablarda toplanmış değildi. Kaidelerin biliniyor ve uygulanıyor olması yeterli görülmekteydi. Hadis metinlerinin bu uygulanan canlı kaidelere göre tesbitinden sonra, geleceğin araştırıcılarına Hadis Edebiyatının hangi kaidelere göre oluşturulduğunu anlatma görevi de yerine getirilirdi. Nitekim bu da geciktirilmemiş, kütüb-i sitte dönemini takib eden yıllarda usûl edebiyâtı da müstakil mahsüllerini vermiştir.

Ancak yine bu arada hatırlanması uygun olan bir durum söz konusudur. O da — müstakillen olmasa bile — bazı hadis usulû kaideleri daha önceki dönemlere ait eserlerde de yer almıştır. Meselâ İmam Şâfiî (204/819)'nin er-Risâle'si Ahmed b. Hanbel (241/855)'in, kendisine sorulan suallere verdiği cevaplar, Müslim (261/874)'in Sahih'ine yazdığı mukaddime, Ebû Davud (275/888)'un Mekkelilere yazdığı mektub, Tirmizî (279/892)'nin Câmi'i ve sonundaki Kitâbu'l-ilel'i bu konuda ilk anda sayılabilecek olan eserlerdir. Yine Buhârî (256/870)'nin üç tarihi, cerh ve ta'dil bilginlerinin değerlendirmeleri de hadis usûlü kâidelerinin ilk kaynaklarıdır. Hatta bu gerekçe ile Tirmizî'nin ilk usûl yazarı kabul edilmesi gerektiği fikri ileri sürülmüştür[3].

Ne var ki, biz Usûl Edebiyâtı diye müstakillen vücuda getirilmiş eserleri kasdetmekte ve onları ele almak istemekteyiz.

Bu, aynı zamanda hadis ilminde lisans üstü çalışması yapacak olanların müstağnî kalamayacakları Usul Edebiyâtını tetkik etmek anlamına da ge-

2 Beyrut, 1975.
3 bk. İtr. el-İmam et-Tirmizi ve'l-muvâzene, s. 260.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lecektir. İbn Hacer el-Askalânî *(852/1448)'nin* Nuhbetu'l-fiker Şerhi *Mukaddimesinde verdiği listeyi esas alarak şöyle bir sıralama yapmak mümkündür :*

1. el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î, *Ebu Muhammed el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd er-Râmehurmuzî (360/971).*

2. Ma'rifetu ulûmi'l-hadis, *el-Hakim Ebu Abdillah en-Neysâbûrî (405/1014).*

3. el-Müstahrac, *Ebû Nuaym el-Isfehânî (430/1038).*

4. el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye, *el-Hatîb Ebû Bekr el-Bağdâdî (463/1071).*

5. el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-sema', *el-Kaadî İyaz (544/1149).*

6. Mâ lâ yese'u'l-muhaddise cehluh, *Ebû Hafs Ömer b. Abdilmecîd el-Meyânci (580/1184).*

7. Ulûmu'l-hadîs, *İbnu's-Salah, Ebu Amr Osman b. Abdirrahman eş-Şehrizûrî (643/1245).*

   a. et-Takrîb ve't-teysîr, *Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî (676/1277).*
   b. İhtisâru Ulûmi'l-hadîs, *el-Hafız İbn Kesîr (774/1373).*
   c. Nuhbetu'l-fiker fî mustalahı ehli'l-eser, *İbn Hacer el-Askalânî (852/1448).*

8. Tedrîbu'r-râvî fî şerhi Takribi'n-Nevevî, *Celâleddin es-Suyûtî (911/1505).*

9. Kava'idu't-tahdîs, *es-Seyyid Cemaleddin el-Kaasımî (1332/1914).*

10. Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser, *Tahir el-Cezâirî (1338/1920).*

Pek tabiîdir ki Hadis Usulü Edebiyâtı *bunlardan ibâret değildir. Özellikle h. XIV. asır başlarından itibâren İslâm Dünyasında yeniden canlanan hadis usûlü çalışmaları giderek müsbet yönde gelişmektedir*[4].

Gerek bu listede yer alan gerekse almayan usûl edebiyâtı telif tarzı açısından, rivâyetü'l-hadis kitapları tekniği ile yazılmış eserler ve modern telif usulüyle yazılmış eserler *olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.*

Konuları, senedli bilgiler halinde işleyen edebiyât mütekaddimûna *aittir. Modern tarzdakiler ise,* müteahhirûnun *kaleme aldıklarıdır. Biz bu telif tarzı*

4 Bilgi için bk. Çakan, **Anahatlarıyla Hadis**, s. 153-159.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

farklılığını dikkate alarak Usûl Edebiyâtını iki grubta tanıtmaya çalışacağız.

A. MÜTEKADDİMÛN'A AİT USUL ESERLERİ

Mütekaddimûn'a ait usul eserleri olarak telif tarzı kriterine göre üç müellif ve eserini tanıtacağız. Bunların ilki, *er-Râmehurmüzî*'dir.

1. er-Râmehurmüzi ve el-Muhaddisu'l-fâsıl'ı

Ebû Muhammed, el-Hasen b. Abdirrahman b. Hallâd el-Fârisî er-Râmehürmuzî (360/971)'nin[5] bize ulaşan iki kitabından biri olan *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, usûl edebiyâtının ilkidir. Hadis otoritelerin («*eimme*»)den olduğu kitabının tetkikinden de anlaşılan *er-Râmehürmuzî*, memleketi olan *Huzistan*'da kadılık da yapmıştır. Ehl-i sünnet ulemasından[6] olan *er-Râmehürmuzî*'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'ı büyük bir şans eseri olarak yazma nüshalarıyla[7] bize kadar gelebilmiştir. Köprülü ktb. 397 ve Şehid Ali Paşa ktb. 531 numarada kayıtlı iki yazması da *İstanbul*'da bulunan eserin, *Muhammed Accac el-Hatîb* tarafından tahkikli modern bir baskısı *Beyrut*'ta 1391/1971'de gerçekleştirilmiştir.

Accâc'ın 148 sahife tutan mukaddimesinden sonra müellifin önsözüyle başlayan eser, bablar halinde devam etmektedir. İlk bab «Rasûlullahın sünnetini nakledenlerin fazileti»ne tahsis edilmiştir. 904 paragraftan meydana gelen kitabın son babı, ilk musannıfların listesini vermektedir.

el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î, baştan sona rivâyetü'l-hadis kitabları metoduyla kaleme alınmıştır. Açılan bablar senedli bilgiler vasıtasıyla işlenmektedir. Müellif her sözü, — hadismiş gibi — senedle naklet-mektedir.

el-Muhaddisu'l-fâsıl, usûl konularının tamamını ihtiva etmemektedir. Eserde daha çok s e n e d ile ilgili hususiyetler, hadis öğrenimi metodları ve bazı teknik konular işlenmektedir. Bu durum, eserin bütünüyle bize intikal etmemiş olduğu ihtimalini düşündürmektedir. *İbn Hacer* ise, onun bu durumunu, konusunda «*ilk eser*» olmasıyla yorumlamaktadır[8].

5 Bilgi için bk. Zehebî, **Tezkira**, III. 905-907; İbnu'l-Esir, **el-Lübâb**, II. 10.
6 bk. **Tedrib**, (muhakkıkın mukaddimesi).
7 bk. Sezgin, **Tarihu't-türas**, I, 313.
8 bk. **Nüzhetü'n-nazar**, s. 2.

2. el-Hakim en-Neysâbûrî ve Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs'i

el-Müstedrek'i tanıtırken kısa biyografisini verdiğimiz *el-Hâkim* (405/1014) tarafından kaleme alınmış bulunan *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*, bir önceki eser gibi hadis ve hadisçiler karşısındaki olumsuz tutumlardan yakınarak başlamasına rağmen, konuları, oldukça değişik bir tertib içinde, «n e v'» kelimesiyle oluşturulmuş başlıklar altında ve senedli bilgiler halinde vermektedir.

«*Ulûmu'l-hadîs*» teriminin ilk kez kullanıldığı kitab, 52 nevi'den oluşmaktadır. İlk nevi', *âlî isnâd*'ın tanımına tahsis edilmiştir. En son nevi' ise, *arz, semâ'* ve *kitâbet* gibi hadis öğrenim yollarına ayrılmıştır. Konuların işlenmesinde yer yer müellifin görüşlerine de rastlamak mümkündür.

İbn Hacer, tertib bakımından eserin mükemmel sayılamayacağını söylerken[9] *İbn Haldun*, (808/1405) «hadis ilminin güzelliklerini ortaya koyduğu»[10] görüşündedir. *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs, Tahir el-Cezâirî* (1338/1920) tarafından *Tevcihu'n-nazar*'da özetlenmiştir.

Ma'rife, Seyyid Muazzam Hüseyin tarafından Hindistan'da neşredilmiştir. Bu neşirden ofset usulüyle baskılar da yapılmıştır[11].

er-Râmehurmüzî ile aralarında çok büyük bir zaman farkı bulunmamasına rağmen bu iki müellif arasında konuya bakış ve tertip açısından oldukça farklılık görülmektedir. Bu da bu müelliflerden önce, usûl konusunda büyük bir ilmî birikimin mevcûdiyetini göstermektedir.

3. Hatîb el-Bağdâdî ve el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye'si

Sırf ilme vakfedilmiş bir hayatın sahibi olan *Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmet el-Hatîb el-Bağdâdî* 392/1002'de doğmuş, babasından ve çevredeki ulemâdan dinî ilimleri, hadis, kıraat ve fıkıh tahsil etmiştir. Çok çeşitli şehirlere ilim yolculukları yapmış, ilim merkezlerini ziyâret etmiştir. İlmî ihtiras ve hassasiyeti kendisini, değişik kaynakların tenkidlerine maruz bırakmıştır. Ancak O, gerek ilmî, gerek siyâsî olaylarda doğru olduğuna inandığı şekilde hareket etmekten çekinmemiştir.

9 bk. a.g. yer.
10 bk. İbn Haldun, Mukaddime, II, 476 (Z. K. Ugan tercümesi).
11 Medine, 1397/1977

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hatîb daha çok *hadis* ve *tarih* sahasında verdiği eserleriyle ün yapmıştır. 4500 hadis ihtivâ eden *Tarihu Bağdâd*'ını istisnâ edersek, hemen bütün eserleri hadis ilminin muhtelif şubelerine dâir kıymetli tetkiklerdir. Bunlar arasında *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, özellikle hadis usulü konularını, *er-Râmehurmüzî* gibi «bab» başlıkları altında ve tabiî s e n e d l i rivâyetler ile işlediği önemli bir eseridir.

Kendisinden sonraki âlimlerin müracaat kaynağı olan *el-Hatîb, el-Kifâye*'de ilk bab olarak «*Allahın kitabının hükmü ile Rasûlullahın sünnetinin hükmünün denkliği*»ni ele almıştır. Sünnetin kitab karşısındaki durumu, haberlerin çeşitleri, *haber-i vâhid*'in tetkiki gibi ciddî konulara yer verdiği kitabında ravî, rivâyet, cerh-ta'dîl gibi hadis usûlünün temel meselelerine temas ettikten sonra nassların teâruzu ve tercih konularıyla eserini bitirmiştir.

Açık bir gerçektir ki, *Hatîb, el-Hakim*'in *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*'inin hemen hemen iki misli bir hacma sahip olan *el-Kifâye*'de, usûl konularını daha teknik ve daha geniş olarak incelemiştir.

Gerek *el-Kifâye, Takyîdu'l-ilm, Şerefu ashâbi'l-hadîs, er-Rihle fî talebi'l-hadîs* ve bazı risâleleri[12] gibi neşredilmiş olan ve gerekse *el-Câmi' li âdâbi'ş-şeyh ve's-sâmi'* gibi henüz neşredilmemiş eserleriyle kendisinden sonra gelecek ilim erbâbına gerçekten müstağnî kalamayacakları kıymetli eserler bırakmıştır. Zaten o, mütekaddimûnun sonuncusudur. Kendisinden önceki neşriyâtın özünü onun eserlerinde bulmak mümkündür.

Mütekaddimûn'a ait bu üç usûl eseri bir arada mütalaa edildiği zaman usûl konularını büyük ölçüde işlemiş oldukları görülür. Bundan sonraki dönemde kaleme alınacak usûl edebiyâtı, pek tabiî olarak, bu üç eserden oldukça faydalanacaktır.

B. MÜTEAHHİRÛNA AİT USÛL ESERLERİ

Bu dönemi, yukarıda da işâret ettiğimiz gibi, konuların, senedli bilgiler vasıtası ile işlenmesi geleneğinin terkedildiği eserler ve müellifler oluşturmaktadır. Bu gelişmede, hadis metinlerini ihtiva eden *rivâyetü'l-hadîs*'e ait kitablarda senedlerin terkedilmeye başlamasının tesiri görülmektedir. Zira *el-Beğavî* (516/1122) *Mesâbihu's-sünne* ile bu geleneği başlatmış, ondan sonra gelen *Kadı İyaz* (544/1149) da usûle dair kaleme aldığı *el-İlma*'da senedli bilgi

12 Kifâye, Haydarabad'da 1357'de; Takyidu'l-ilm, Dimeşk'de, 1949'da; Şerefu ashabi'l-hadis, Ankara'da 1971'de, er-Rihle ise, Lübnan'da 1975'te basılmıştır. Bazı risâleleri de Medine'de 1969'da basılmış bulunmaktadır.

verme usûlünü hadisler dışında terketmiştir. Böylece gerek rivâyet gerek dirâyet ile ilgili hadis kitaplarında senedlerin terki VI. hicrî asırda başlamış oldu.

1. Kadı İyaz ve el-İlma'ı

Hakkında «*İyaz olmasaydı, mağribin adını kimse anmazdı*» denilen *Ebu'l-Fazl İyaz b. Musa el-Yahsûbî*[13] *Sebte*'de 496/1102'de doğmuştur. Öğrenme hırsıyla dolu bir tahsil hayatı sonunda hadis otoritesi, usûlcü, mütekellim ve fakih olarak meşhur olmuştur. *Endülüs, Kurtuba, Mursiye, Gırnata*'ya seyahatlar yapmıştır. Fıkıh, tarih ve hadis ilimlerine dair yazdığı eserleri ile tanınmıştır.

Hareketli ve mücâdele dolu bir hayat sahibi olan *Kadı İyaz* 544/1149'da vefat etmiştir.

Hadis şerhi konusunda *Meşârıku'l-envâr, İkmalu'l-Mu'lim* ve *Şerhu Hadisi Ümmü Zer*'[14] isimli üç eseri bulunan *Kadı İyaz*, usul konusunda sadece *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ*'ı yazmıştır.

Müellif *el-İlma*'da konuları, «*bab*»lara ayırarak ve genellikle, senedsiz değerlendirmelerle işlemektedir. Senedli olarak verdiği bilgiler ekseriyetle delil olmak üzere sevkettiği hadislerdir.

Her babın konusunu müellif, kendi ifâdeleriyle takdim etmekte, görüş ve rivâyetleri değerlendirmektedir. *Kadı İyaz*, yukarıda tanıttığımız üç hadis usûlü eserinden bol bol istifâde etmiş bulunmaktadır.

Müellif, hadis ve sünen ilmini öğrenmenin vücûbu, Hadis İlminin ve hadisçilerin şerefi, hadis tâlibinin uyması gerekli âdâb ve elde etmesi uygun olan ahlâkî nitelikler gibi giriş bilgilerinden sonra, hadis öğrenmek için uygun olan yaş, öğrenim yolları ve rivâyet usulleri, hatt, rivâyet lafızları, takyid, zabt ve semâ' meselelerinin tahkiki, bu konuda kolaylık taraftarları, yazı, mukâbele, şekil ve benzeri yollarla takyid, tashih, temrîz, tazbib, lafzen ve manen rivâyet, kıraat ve tahriçte isnadın ref'i, hadis okutma yaşı gibi teknik konuları mağrib ve maşrık ulemasının görüşlerine ayrı ayrı temas etmek suretiyle işlemektedir. En sonda da «*hâtimetü'l-kitab*» (sonuç) olarak «*âsâr-ı müfide ve âdâb-ı hamide*»ye yer vermektedir.

Kadı İyaz, hadis öğrenim yollarından olan *icâzet*'in altı çeşidini açıkla-

13 Geniş bilgi için bk. Zehebî, Tezkira, IV, 1304-1307.

14 Bu eser üzerinde muhterem hocam M. Y. Kandemir Bey'in henüz basılmamış bir doktora tezi bulunmaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dıktan sonra bu kısmı kendisinin ilk kez ortaya koyduğunu belirtmektedir[15]. *el-İlma'*'ı tahkik eden *Sakr* da *Kadı*'yı bu noktada başarılı görmekte ve verdiği bilgiler dolayısıyla takdir etmektedir[16]. *İbn Hacer* de *el-İlma'* için «*kitâbun latîf*» değerlendirmesini yapmakta, kitapta birçok konunun bulunmamasını da «*küçük hacımlı*» olmasına bağlamaktadır[17].

Usûl konularının belli bir bölümünü incelemiş olmasına rağmen, meselenin özünü ifâdede gösterdiği başarı, kendisinden sonraki usûl yazarlarını etkilemiştir. *İbnu's-Salah, Kadı İyaz*'ı taklid ettiğini açıkça söylemekte ve fakat her iktibastan sonra onun adını zikretmemektedir[18].

el-İlma' mağribte yazılmış olan ilk hadis usûlü eseridir. Zira müellif, usûl meseleleriyle ilgili herhangi bir esere vakıf olmadığını söylemektedir. Peşinden de kitabında işlediği konuların her biri hakkında yazılmış müstakil eserlerin bulunduğunu kaydetmektedir. Bu iki cümle bir arada değerlendirilince müellifin, mağribte yazılmış bir usûl eserine rastlamadığı anlaşılmaktadır[19].

el-İlma', Ayasofya Ktb. 433 nodaki nüshası dahil üç yazma nüshasından yararlanılarak[20] *es-Seyyid Ahmed Sakr*'ın tahkiki ile ilk kez Kahire'de 1389/1970 yılında basılmıştır. Detaylı fihristler de ihtiva eden bu baskı oldukça kullanışlıdır.

2. el-Meyanci ve Mâ lâ yese'u'l-muhaddise Cehluh'u

Ebû Hafs, Ömer b. Abdülmecîd el-Kuraşî el-Meyancî (580/1184)[21] tarafından yazılmış olan *Mâ lâ yese'u'l-muhaddise cehluh* adlı muhtasar risâlede, hadis tahammül yolları, mana ile hadis rivâyetinin cevazı konusu, lahn, kendisinden hadis rivâyet edilecek-edilmeyecek kişiler, sahih hadislerin tarifi ve *Buharî, Müslim* ve *Muvatta*'da kaç sahih hadis bulunduğu, *Hasen, Meşhur, Garîb, Mursel, Mevkuf, Munkatı'* ve *Mu'dal* hadislerin kısa tarifleri yer almaktadır. 10 sayfalık bir hacme sahip olan bu küçük cüz, «*rivâyet ilmini öğrenmek isteyenlerin şevkini artırmak maksadıyla*»[22] kaleme alınmıştır. Risâle, *Suphi Sâmerrâî* tarafından 1967 yılında *Bağdatta* neşredilmiştir.

15 bk. el-İlma', s. 107.
16 a.g.e., s. 25.
17 bk. Nüzhetü'n-nazar, s. 2.
18 bk. el-İlma', s. 29 (Sakr'ın takdimi)
19 bk. el-İlma', s. 5
20 bk. el-İlma', s. 30-31 (Sakr'ın takdim yazısı).
21 Bilgi için bk. K. Çelebi, Keşf, II, 1575
22 Mâ lâ yese'u'l-muhaddise cehluh, s. 3

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

3. İbnu's-Salah ve Ulûmu'l-hadis'i

İbnu's-Salah diye meşhur olan *Ebû Amr Takiyyuddin Osman b. Abdirrahman eş-Şehrizûrî eş-Şâfi'i* 577/1181 de *Şerehan* köyünde doğmuştur. Babasından fıkıh okumuş, sonra Musul ve Horasan'a gitmiş, Horasan'da hadis öğrenmiştir. *Şam*'a dönmüş ve oradaki medreselerde hocalık yapmaya başlamıştır. Daha sonra da *Dımaşk*'teki *Eşrefiyye Dâru'l-hadis*'inde hocalık ve yöneticilik yapmıştır.

İbnu's-Salah, tefsir, hadis, fıkıh ve esmâu'r-ricâl ve hadis ilmiyle ilgili diğer konularda otorite idi. Vefât ettiği 643/1245 yılına kadar hayatını doğruluk, salah ve ilmî mesâî içinde geçirmiştir.

İbnu's-Salah'ın kaleme aldığı on kadar kıymetli eser bulunmaktadır[23]. Bunlardan, «*Mukaddimetü İbni's-Salah*» diye meşhur olmuş bulunan *Ulûmu'l-hadis*, usûl edebiyâtının vazgeçilmez kaynaklarındandır.

Ulûmu'l-hadis'i müellif, *Eşrefiyye Daru'l-hadis*'indeki hocalık yıllarında, ilimde belli bir mesâfe katettikten sonra kaleme almış ve derslerinde dikte etmiştir. Ele aldığı konuları *el-Hâkim* gibi «*nevi*»ler halinde ve fakat senedsiz olarak işleyen *İbnu's-Salah*, toplam 65 nevi içinde usul meselelerine, önceki edebiyâtta görülmeyen yeni bir tertib vermiştir. O, kendisinden önceki usulcülerin ele aldığı konuları, alâkalarına göre dağınıklıktan kurtarıp bir araya toplamaya çalışmıştır. Fakat buna rağmen kendisi de tertibte tam bir ahenk sağlayabilmiş değildir[24]. Senedle ilgili konuların içinde, birden metinle ilgili meselelere yer vermek gibi durumlara o da düşmüştür. Bunun sebebi de, eserini d e r s notu halinde hazırlayıp imlâ ettirmiş ve belki de asıl düzenli nüshanın kaybolmuş olduğu ihtimalleri ile açıklanmaktadır. Bu arada O'nun bu tertibinin kendisinden sonraki ulemâ tarafından aynen takib edildiğini de burada kaydetmek gerekir.

İbnu's-Salah, önceki müelliflerin temas etmediği konuları ilk kez belli bir tarife kavuşturmuş, öncekilerin ifâdelerini kendi uslûbu içinde tehzib etmiştir. Karşı çıktığı hususları açıkca belirtmiştir. Genellikle kendi görüşlerine, konuların sonunda «*kultü*» ifâdesiyle yer vermiştir. O hemen her konuyu büyük bir ilmî ihtiyat ve tevâzu ifâdesi olarak «*Allahu a'lem*» diye bitirmiştir.

Müellif, ele aldığı konuları misallendirmiş ve uzun uzun anlatım yoluna gitmemiştir. Bu da *Ulumu'l-hadis*'in gerektiğinde *ezberlenebilecek bir ders kitabı* olarak düşünüldüğünü göstermektedir.

Doğrudan *Sahih Hadis*'in târifine tahsis edilmiş birinci nevi ile başlayan eser, râvilerin vatanlarının bilinmesine ayrılmış olan 65. nevi' ile bitmektedir.

23 bk. **Ulûmu'l-hadis**, s. 26-27 (İtr'ın takdimi).
24 bk. **Nüzhetu'n-nazar**, s. 2.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yazıldığı günden beri hemen hemen yegâne hadis usûlü kaynağı olarak büyük rağbet görmüş olan *Ulumu'l-hadîs*, yazma-basma 5 nüshadan istifade edilerek *Nurettin İtr* tarafından tahkikli olarak *Haleb*'te 1386/1966'da yayınlanmıştır.

4. Ulûmu'l-hadis'e Dayalı Usul Eserleri

Yukarıda da işâret ettiğimiz gibi İbnu's-Salah, Ulumu'l-hadîs'i *yazdıktan sonra, usûl konusundaki çalışmaların yegâne kaynağı olmuştur. Kendisini takib eden usûlcüler hep onun eserini esas almışlardır. Bu yüzden biz, bundan sonraki eserleri* Ulumu'l-hadis'e dayalı olmak *ortak vasfı içinde değerlendirmeyi uygun bulduk.*

İhtisar, nazma çekme, şerh *ve* nüket *gibi değişik ilmî faaliyetlere kaynaklık etmiş olan* Ulumu'l-hadîs *üzerinde gerçekten çok sayıda eser vücuda getirilmiştir*[25]. *Biz bunlardan meşhur ve mütedâvil olanlarından bir iki örnek tanıtmakla yetineceğiz.*

a. *en-Nevevî ve et-Takrîb'i*

Belli konulara tahsis edilmiş eserleri anlatırken kısaca biyografisine temas ettiğimiz büyük muhaddis *Nevevî* (676/1277), *Ulumu'l-hadîs*'i önce «*İrşâd*» adıyla ihtisar etmiş sonra bunu da ikinci kez ihtisar ederek *et-Takrîb ve't-teysîr li ehâdisi'l-beşîr ve'n-nezîr*» adını vermiştir[26].

«Anlatılmak istenileni (*«maksûd»*) ihmal etmeden, ibârelerin izahına dikkat gösterilerek» yapılmış olan bu ihtisarda, ifâdeler düzeltilmiş, konular iyice özetlenmiş ve kitabın hacmı 64 sayfaya indirilmiştir.

Nevevî'nin ihtisarda gösterdiği başarı ve kendisinin hadis ilmindeki tartışılmaz otoritesi, *Takrîb*'in başlı başına müstakil bir esermiş gibi usul konularında kaynak olarak kullanılması sonucunu vermiştir. Hatta o kadarki, *Suyutî* (911/1505) ona *Tedribu'r-râvî* adıyla daha sonra tanıtacağımız muteber bir şerh yazacaktır.

25 Bu konudaki literatür hakkında detaylı bilgi için bk. Koçyiğit, «İlmu usûli'l-hadîs veya İlmu mustalahi'l-hadîs», İlah. Fak. Der. C. XVII, yıl, 1969, s. 132-135 (Ankara-1971).

26 K. Çelebi kitabın ismini «et-Takrîb ve't-teysir li ma'rifeti sûneni'l-beşiri'n-nezir» olarak vermektedir (bk. Keşf, I, 465).

Takrîbu'n-Nevevî diye meşhur olan eser gerek müstakillen[27] gerekse *Tedrîb* ile birlikte basılmıştır. *Takrîb, el-Kirmânî*'nin *Buhârî* şerhi başına da mukaddime olarak konulmuş bulunmaktadır. *Takrîb*'in şöhreti, aynı müellifin «*İrşâd*»ını unutturmuştur.

b. *İbn Kesir ve İhtisaru Ulumi'l-hadis'i*

Ebu'l-Fidâ İmâduddin İsmail b. Kesir 701/1301'de doğmuş, 4 yaşındayken babasını kaybetmiştir. 7 yaşında *Şam*'a gidip tahsile başlamıştır. Neticede *el-Mizzî* (742/1341)'den icâzet almış ve ona damad olmuştur. *Şeyhulislâm İbn Teymiyye*'ye de talebelik yapmıştır.

Muhaddis, müfessir, fakih ve müverrih olarak birçok meşhur ve muteber eser vermiştir. Vefat edinceye kadar (774/1372) ders vermek ve kitap telif etmekle meşgul olmuştur.

20'ye yakın eserinin usûl ile ilgili olanı *İbnu's-Salah*'ın *Ulûmu'l-hadîs*'inden yaptığı ihtisardır. Talebe arasında meşhur olan bu eseri, tertibini bozmadan özetlemiş, dağınık bulduğu konuları bir araya getirmiş, *Beyhakî* (458/1066)'nin *el-Medhal*'inden de yararlanarak ihmal edilmiş gördüğü bazı *fevâidi* de ikmal etmiştir[28].

İbn Kesir, İbnu's-Salâh'a çokça itiraz etmiştir. Kendi görüşlerini çok açık bir şekilde ifâde etmiştir.

İbn Kesir'in bu ihtisarına XX. asrın sünnet hâdimlerinden *Ahmed Muhammed Şâkir* (1958) tarafından *el-Bâisu'l-hasîs* adıyla kısa ve pek değerli bir şerh yazılmıştır. Eser, gerek metin olarak gerekse *el-Baisu'l-hasîs* ile beraber birkaç kez basılmıştır[29].

Halen, muhtelif islâm ülkelerinde ders kitabı olarak okutulan eserin hatimesinde her ne kadar *el-Baisu'l-hasis* adı İbn Kesir'e izâfe ediliyorsa da doğru değildir. İbn Kesir'in özetinin adı *İhtisaru Ulumi'l-hadis*'dir. *el-Bâisu'l-hasîs* ise, A. M. Şakir'in — kitabın ikinci baskısına yazdığı mukaddimede açıkladığı gibi — adı geçen ihtisara yazdığı şerhin adıdır [bk. s. 3]. Karışıklık, *İhtisar*'ın ilk baskısını yapan Muhammed Abdurrezzak Hamze'nin, «*İhtisaru Ulûmi'l-hadîs ev el-Bâisu'l-hasîs ilâ ma'rifeti Ulûmi'l-hadîs*» adını vermiş olmasından kaynaklanmaktadır.

27 Mısır, 1388/1968.
28 bk. el-Bâisu'l-hasis, s. 19.
29 1377/1958, Mısır (3. baskı).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

c. *İbn Hacer ve Nuhbetü'l-fiker'i*

Bu kitabın değişik bölümlerinde eserlerinden örnekler tanıttığımız *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî* (852/1448)'ye ait olan *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahı ehli'l-eser* ve bunun müellife ait şerhi *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker* adlı, hacmi küçük, değeri büyük eser, her ne kadar değişik ve geliştirilmiş bir tertibe sahip ise de temelde *İbnu's-Salah'ın Ulumu'l-hadis*'inin bir ihtisârıdır. Nitekim kendisi bu durumu şöyle dile getirmektedir :

«Bazı dostlar, kendileri için bu kitabı (*«Ulûmu'l-hadis»*) özetlememi benden istediler. Ben de onu küçük bir kitap halinde ihtisar ettim ve *Nuhbetu'l-fiker fî mustalahı ehli'l-eser* ismini verdim. İhtisar sırasında bazı faydalı ilâveler yaptım ve kendime göre bir şekil verdim. Daha sonra, hadis öğrenmeye yeni başlayanlar için zor gelebilecek yerlerini açıklamak, müşkillerini halletmek için bir şerh yazmak istedim... Şerh sırasında metni de muhafaza ettim...»[30]

Nevevî ve *İbn Kesir* ihtisarlarında *İbnu's-Salah*'ın tertibine uymuşlardı. *İbn Hacer* ise, konuların tertibini kendine göre bir sıralamaya tâbi tutmuştur[31]. Bu tertib konusunda *Prof. Dr. Talat Koçyiğit* şu değerlendirmeyi yapmaktadır : *«Bu tertip, usul-i hadise müteallik meşhur kitaplar arasında belki ilk defa görülen ve zamanımızın ilim anlayışına son derece uyan şâyân-ı dikkat bir tertibtir.»*[32].

Öte yandan *İbn Hacer*, sadece tertibini değiştirmekle de kalmamış, konuların anlatımı esnasında *İbnu's-Salah*'a ilmî itirazlarda da bulunmuştur. Onun küçük hacımlı bir ihtisar olmasına rağmen, müstakil bir usul eseri gibi rağbet görmüş olması, herhalde tertibi ve *İbn Hacer*'e ait bu değerlendirmeler sebebiyledir.

Kâtip Çelebi'nin *«hadis ilimlerine dair sağlam («metin») bir metn»* diye[33] takdîm ve takdir ettiği *Nuhbe* ve *şerhi Nüzhetü'n-nazar Prof. Dr. Talat Koçyiğit* tarafından *«Hadis Istılahları Hakkında Nuhbetü'l-fiker Şerhi»* adıyla ve faydalı dipnotlar ilâvesiyle tercüme ve neşredilmiştir[34].

Özellikle Osmanlı ilim muhitlerinde büyük bir rağbet görmüş ve ders kitabı olarak okutulmuş olan *Nuhbetü'l-fiker* ve şerhi *Nüzhetü'n-nazar* üzerin-

30 **Nüzhetü'n-nazar**, s. 3; **Nuhbetü'l-fiker Şerhi** (trc.), s. 21
31 Tertibini bozarak ihtisar eden başka âlimler de vardır (bk. Tedribu'r-râvi, 14).
32 Koçyiğit, a.g.e., s. 15
33 bk. Keşf, II, 1936.
34 Ankara, 1971.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT

de muhtelif âlimler tarafından şerh, tercüme ve hâşiye çalışmaları yapılmıştır[35].

İbnu's-Salah'ın *Ulûmu'l-hadis*'ine dayalı olarak meydana getirilmiş usul eserleri bunlardan ibaret değildir. Ancak biz bu kadarını şimdilik yeterli gördük.

5. es-Suyûti ve Tedrîbu'r-râvi'si

el-Câmi'u's-sağır adlı eseri dolayısıyla biyografisine kısaca temas ettiğimiz *Celâleddin es-Suyûti* (911/1505)'nin Hadis Usûlü konusundaki eseri *Tedrîbu'r-râvi fi şerhi Takribi'n-Nevevi*'dir.

İbnu's-Salah'ın *Ulûmu'l-hadis*'ini bin beyitte anlatmış («*Elfiye*») olan *Suyûti*, aynı eserin *Nevevi* tarafından yapılmış ihtisarına şerh yazmak yolunu niçin seçtiğini şöyle özetlemektedir : «*Şeyhu'l-İslâm Ebû Zekeriyya en-Nevevi*'nin *et-Takrîb ve't-teysîr*'inin faydası büyük, değeri yüksek, fevâidi yaygın, öğrenciler için maddeleri bol bir kitap olduğunu; fakat bunca vasıflarına rağmen, telifinden bu yana, kimsenin ona şerh yazmamış olduğunu gördüm. Herhalde bu hizmet, Allah Teâlâ'nın kulları içinden dilediği birine sakladığı lutfudur, zaten O'nun dilemediğinin var olması da mümkün değildir, dedim. Böylece *Takrîb*'e, mânâlarını yeterince açıklayan, lafızlarını doğru olarak tesbit eden, aslı («*Ulûmu'l-hadîs*») ile arasındaki — fazlalık veya noksanlık kabilinden — görülen farklılıkları ihmal etmeyen, i'tirazları dikkate alan, gerekiyorsa müdâfaa eden ve ona başka yerde toplu halde bulunmayan bir takım *mebahis* ve *fevaidi* ekleyen, *daha önce kimsenin ortaya koymadığı bir şerh yazmak hususunda içimde kuvvetli bir azim peydah oldu*. Neticede de Allah'a dayanarak ve ondan yardım dileyerek bu işe giriştim. Bunu, husûsî olarak *Takrîb*'e, umumî olarak da İbnu's-Salah muhtasarları ve bu bilim dalına ait öteki kitablara yazılmış bir (genel) şerh olmak üzere kaleme aldım..»[36]

Bizzat *Suyûti* tarafından dile getirilen bu muhtevâsından ötürü *Tedrîb*, muteber hadis usûlü eserleri arasındaki yerini almış bulunmaktadır.

Suyûti, «*fevâid*» dediği hadis ilmi ile ilgili tarifler, hadisçiler, usul kitapları ve yazarları, ve hadis ilmine ait neviler ile alakalı mülahazalardan oluşan *mukaddime*'den sonra şerhe başlamaktadır[37].

35 Konuya ait çalışmalar için bk. K. Çelebi, Keşf, II, 1936-1937; Zeyl, II, 63.
36 Tedribu'r-râvi, s. 4.
37 Mukaddime'den önce, eseri neşre hazırlayan Abdülvehhab Abdüllatif'in, Suyûti, Nevevi ve Tedrib'i tanıtan 32 sayfalık uzunca bir takdimi yer almaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Suyûtî, *Tedrib*'in son kısmına da hadis ilimlerinin nevilerini 65'den 93'e iblağ eden değerlendirmelerini eklemiş bulunmaktadır[38].

Tedrîb, Abdulvehhab Abdüllatif'in tahkiki ile ilk kez Kahire'de 1379/1959'da basılmıştır. Başka neşirleri de bulunmaktadır.

6. el-Kaasımî ve Kava'idü't-tahdîs'i

Cemâleddin b. Muhammed Said b. Kasım el-Kasımî Şam'da 1282/1866'da doğmuş, orada büyümüş ve öğrenm görmüştür. Bir ara *Mısır*'a göç etmiş bilâhare *Şam*'a dönmüştür. 1332/1914'de vefatına kadar muhtelif islâmî ilimlere dâir eser yazmak ve ders vermekle ömrünü geçirmiştir.

79 eseri bulunduğu söylenen *el-Kasımî*'nin d e r l e m e yoluyla meydana getirdiği hadis usûlü eserinin adı *Kava'idu't-tahdîs min fünûnî mustalahi'l-hadîs*»tir[39].

el-Kasımî, hadis usûlü ile ilgili her konuyu en iyi işlemiş olan müelliflerden seçme parça ve bölümler nakletmek suretiyle *Kavâidu't-tahdîs*'i oluşturmuştur. Hemen hemen müellifin şahsî fikrine rastlamak hiç mümkün değildir. Buna rağmen tertib ve seçme *(«intihab»)*daki başarısı ile muteber hadis usûlü kaynakları arasına girmiştir.

Kavaidu't-tahdis, bir mukaddime ve 10 bab'tan oluşmaktadır. Bir *hatime* ve bir de *tetimme* kısmı ile tamamlanmaktadır.

F ı k h u ' l - h a d î s konusunu etraflıca (yaklaşık 1/3 oranında) inceleyen eser, hadis usûlü ile ilgili mevzulara gayet açık bir şekilde temas etmiş bulunmaktadır.

Kavaidu't-tahdis, usûl gibi teknik bir konuda dahi iyi bir seçimle orijinal eser ortaya konulabileceğinin delili olmak bakımından ayrıca bir önem taşımaktadır[40].

38 bk **Tedrîb**, s. 533-546.

39 Eser, Muhammed Behçet el-Baytar'ın ta'likiyle Dımeşk'ta 1353/1935'de basılmıştır.

40 Kasımî'nin, selefî akide sahibi ve taklid'den uzak biri olduğu ve bu sebeple takibe uğradığı, «el-Mezhebu'l-cemâli» diye yeni bir mezheb kurmakla itham edildiği ve neticede berat ettiği anlaşılmaktadır (bk. Zirikli, **el-A'lâm**, II, 131).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI

7. Tâhir el-Cezâirî ve Tevcihu'n-nazar'ı

Tahir b. Salih el-Cezâirî (1268/1852) *Şam*'da doğmuş dil ve edebiyat âlimi bir zattır. *Şam*'da «*Daru'l-kütübi'z-zahiriyye*»nin kuruluşunda ve *'mecmeu'l-ilmî el-arabî'* üyeliğinde ve sonra reisliğinde bulunmuştur. Türkçe dahil birçok şark dilini güzel konuşan *el-Cezâirî* 1338/1920'de Şam'da vefat etmiştir. Kendisinin 20 kadar eseri bulunmaktadır. Bunlardan «*Tevcihu'n-nazar ilâ ilmi'l-eser*» hadis usûlüne dairdir. *Tevcihu'n-nazar*, muteber hadis usûlü eserlerinin en son yazılanlarından biridir[41].

Muhtevâsında *Hâkim en-Neysâbûrî*'nin «*Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*'inin bir özeti de yer alan *Tevcihu'n-nazar*, müellifin talebesi müsteşrik Goldziher (1921) tarafından Almancaya tercüme edilmiştir[42].

II. YENİ HADİS USÛLÜ ÇALIŞMALARI

Burada «yeni»den maksadımız, h. XIV. asır başından günümüze kadar geçen dönemdeki Hadis Usûlü çalışmalarıdır.

Bu dönemdeki çalışmalar, temelde, hadis ve sünnet ile ilgili müsteşrik iddia ve ithamlarını red ve iptal gibi bir zorunluluğu da bünyesinde taşımaktadır.

Hiç kuşkusuz, aradan geçen uzun zamanın beraberinde getirdiği yeni anlayış ve araştırma imkânları, İslâm ülkelerinde büyük ölçüde istiklalini kazanmış ilmî kuruluşların faaliyete geçmiş olması gibi sebepler hadis ve sünnete yönelik araştırmalarda yeni izah yöntemlerinin geliştirilmesini sağlamış bulunmaktadır.

Ayrıca, her ilim adamının kendi araştırma sonuçlarını okutma eğilim ve geleneğinin yerleşmesi, eski bir metni baştan sona takip etmek usûlünün terkedilmiş olması bu canlılığı sağlayan ve sürdürecek olan müsbet bir akademik gelişme görünümündedir.

Öte yandan çok uzun zamandan beri kütüphanelerin vefakâr raflarında zamanın tahribine karşı mukavemet göstermeye çalışan yazma eserlerin Hindistan'ın başlattığı tıpkı basımlarının, giderek tahkikli neşir şeklinde artış göstermesi, bu faaliyete diğer islâm ülkelerinin de katılması son dönemdeki canlılığın bir başka âmilidir.

41 bk. **Ma'rifetu ulumi'l-hadis**, s. Muhakkikın mukaddimesi.
42 bk. **Zirikli, el-A'lâm**, I, 80.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Cemâleddin el-Kasımî (1332/1914) ile başlayan bu yeni dönem usûl çalışmaları, *Tahir el-Cezâirî* (1338/1920)'nin *Tevcihu'n-nazar*'ı, *Abdülaziz el-Hûlî*'nin *Miftâhu's-sünne ev tarihu funûni'l-hadîs*'i[43], *Muhammed Accac el-Hatîb*'in *«es-Sünne kable't-tedvîn*'i[44], *Ebû Zehv*'in *el-Hadis ve 'l-muhaddisûn*'u[45], *Mustafa Sıbâî*'nin *«es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşri'i'l-islâmî»si*[46], *Suphi Salih*'in *Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuh*'u[47], *Muhammed es-Semâhi*'nin *el-Menhecu'l-hadis fî ulûmi'l-hadîs*'i[48] *Abdülhayy el-Leknevî*'nin hadis ilimleri ve meseleleriyle ilgili eserleri ve bunların *Abdulfettah Ebû Gudde* tarafından yapılan tahkikleri, *Ahmed Muhammed Şâkir*'in çalışmaları, *Nureddin İtr*'in *Menhecu'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs*'i[49], *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-hadisiyye*'si[50] gibi değerli edebiyâta kavuşmuş bulunmaktadır.

Nâsıruddin el-Albânî, *Yusuf el-Aş* ve *Mustafa el-A'zamî* gibi daha birçok müellifin ilmî gayretleri sürmektedir. Muhtelif islâm ülkelerindeki üniversitelerde de henüz basılmadığı için ancak listelerden isimlerini takip edebildiğimiz ilmî tetkikler ve tezler bu alandaki çalışmaların giderek yaygınlık ve yoğunluk kazandığını göstermekte ve gelecek için ümit vermektedir.

Hadis usûlü çalışmaları Türkiye'de, ciddî şekilde *Ahmed Naim* (1934) Bey'in *Tecrid Tercemesi*'ne yazdığı gerçekten kıymetli mukaddime ile başlamıştır.

Ahmed Naim Bey, usûl konularını daha önce tanıttığımız usûl edebiyâtından en çok *Nuhbetu'l-fiker*'e benzerlik gösteren bir tertib içinde 58 anabaşlık altında, klasik usul edebiyâtında bulunmayan konuları («metodolojiden bir bahis» gibi..), asrın münakaşa ettiği noktaları da ilâve ederek kendine has güzel bir Osmanlı Türkçesi ile dile getirmektedir.

Ahmed Naim'in bu çalışmasının çok rahatlıkla, şimdiye kadar kaleme alınmış Türkçe hadis usûlü eserlerinin muhteva açısından en zengini olduğunu söyleyebiliriz. *Tecrid Mukaddimesi*'nin iyi anlaşılması, hadis usûlüne dair temel noktaların kavranmasına yetecektir[51].

43 Kahire, 1339/1921
44 Kahire, 1383/1963
45 Mısır, 1378/1958
46 Kahire, 1961
47 Beyrut, 1959
48 Halep, 1979
49 Halep, 1979 (32. baskı)
50 Şam, 1977
51. Bu kıymetli mukaddimeye detaylı bir mevzu indeksi yapmak, ondan yararlanmayı kolaylaştıracaktır. Türkçede yapılacak usul çalışmalarında Ahmed Naim Bey'in bu mukaddimesine mutlaka baş vurulmalıdır.

Ahmed Naim Bey'den sonra Türkçe Hadis Usûlü çalışmalarının «kaynak» değeri taşıyan eseri, «*Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*»dir. Merhum *Prof. Dr. Tayyib Okiç Bey*'in «hayat eseri» denebilecek kitap, ele aldığı konular hakkında verdiği zengin bibliyografya ile bilhassa dikkat çekmektedir[52].

Daha sonra, genellikle ders kitabı ihtiyacını karşılamak maksadıyla usul eserleri kaleme alınmıştır.

Bu arada özellikle zikredilmesi gerekli olan bir eser de *Prof. Dr. Fuad Sezgin*'in *Buhârînin Kaynakları* adlı araştırmasıdır. Usul eseri olmamasına rağmen konusu gereği hadis ilminin başlangıç dönemine ait pek önemli meselelere temas etmiş olması ve bilhassa konu etrafındaki müsteşrik iddialarını çürütmesi açısından önem arzetmektedir. İlmî araştırmalara örnek niteliktedir.

Özellikle son yıllarda İlâhiyat Fakültelerinde yapılan ve yapılmakta olan tezler[53], hadis usûlü ve ilimleri sahasında Türkçe çalışmaların seviyesinin ve sayısının yükseldiğini göstermektedir.

Hadis tarihi ve edebiyâtına dâir yayınların giderek artış göstermesi ve hadis kaynaklarının — başarılı olmayan tercümelerle de olsa — Türkçeye kazandırılması herhalde özel konulara yönelik ciddî araştırmaları da peşinden getirecektir.

52 Yazıldığı döneme göre normal sayılabilecek katı transkripsiyon uygulamasından arındırılması ve yeni baskısının yapılması eserden istifade oranını artıracaktır.

53 Bu çalışmaların bir kısmını «Ek» bölümünde bulacaksınız.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HADİS EDEBİYÂTINDAN FAYDALANMA USÛLLERİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

HADİS EDEBİYÂTINDAN FAYDALANMA USÛLLERİ

İlk üç bölümde tanıtmaya çalıştığımız hadis edebiyâtından kolayca ve mümkün olduğu kadar tam ve sür'atli olarak faydalanabilmek elbetteki ilmî mesâî sarfeden herkes için büyük önem taşımaktadır.

Öte yandan araştırılacak olan hadis'in, Tasnif Devri Hadis Edebiyâtında yer alıp almadığı, alıyorsa farklılık arzedip arzetmediği, sıhhat durumunun ne olduğu ciddî bir araştırıcının cevap vermek zorunda bulunduğu hususlardır.

Hadislerin kaynağını bulmak, bir başka ifâde ile, hadislerin ilk ve asli hadis kaynaklarında yer alıp almadığını tesbit etmek, sadece ilmî araştırma açısından değil, günlük hayatta karşılaşılan herhangi bir sözün hadis olup olmadığını merak edenlerin yönelttikleri soruları cevaplandırmak bakımından da önemlidir. Bu konu, eskiden beri hadis ile meşgul olanları ciddî şekilde meşgul eden ve yoran bir iş olmuştur. Hatta İmam Müslim gibi bir büyük muhaddisin, kendisine sorulan bir hadisi ararken, uyumamak için fazla miktarda aldığı belâzur sebebiyle vefat ettiği[1] rivâyeti, meselenin ne derece ciddî olduğunu bir başka açıdan belgelemektedir.

Hiç kuşkusuz bugün, düne nisbetle daha yeni imkân ve kolaylıklar geliştirilmiş bulunmaktadır. Ancak yine de mesele öneminden hiçbir şey kaybetmemiştir.

Hadis Edebiyâtı tarihine bu açıdan şöyle bir göz attığımızda, başlangıçta, her hadisin elde edildiği kaynağı, şahıs isimleri («râviler») olarak baş tarafında («sened») ihtiva ettiğini, sened zikretmenin, hadisin kaynağını göstermek anlamına geldiğini görmekteyiz. Hadis Edebiyâtının tasnifinden sonra, artık, sened ve metniyle birlikte hadisin yazılı metninin bulunduğu kitabtaki yerini göstermek önem kazandı. Zamanla bu gelişme, aynı hadisin, kaynak niteliği taşıyan kitabların hangilerinde yer aldığının topluca bilinmesine ve değerlendirilmesine yol açmıştır. Ale'r-ricâl sistemden ale'l-ebvâb sisteme geçilmesinden başlayarak, hadis edebiyâtı tarihi içinde görülen Müstahraç, Müstedrek, cem', ale'l-ahrûf (alfabetik) eserlere, miftah ve fihristlere

1 bk. İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-nihâye, XI, 34.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

varıncaya kadar her yeni telif türü biraz da bu noktadaki problemi çözmeye yardımcı olmak amacından kaynaklanmıştır.

Tabii her yeni telifin kullanmasını bilmek, getirilen kolaylıktan yararlanabilmenin ilk şartıdır. Bu demektir ki, bir hadisin kaynağını bulmanın («tahrîc») belli usuleri ve belli malzemesi bulunmaktadır. Bu yönde devamlı bir gelişme de gözlemlenmektedir. Ancak, elde mevcut malzemeyi ve bahis konusu usulleri detaylı bir şekilde müstakillen inceleme konusu yapan bir eser son zamanlara kadar yazılmış değildir.

Bilhassa master ve doktora seviyesinde ilmî çalışma yapan araştırıcıların ihtiyaçlarını göz önüne alarak Hadis Edebiyatından yararlanma yolları konusunda ilk eser, Dr. Mahmud et-Tahhân tarafından «Usûlu't-tahrîc ve dirâsâtü'l-esânîd» adıyla neşredilmiş bulunmaktadır[2].

Daha önce de Muhammed Accâc el-Hatîb tarafından «es-Sebîl ilâ ma'rifeti mevâdı'ı'l-hadîs»[3] adıyla kaleme alınmış bir Arapça makale bulunmaktadır.

Türkçemizde de Dr. Abdullah Aydınlı'nın, Accâc'ın anılan makâlesinden yararlanarak yazdığı «Hadislerin Bulunması ve Tesbiti Konusunda Yapılan Çalışmalar»[4] başlığını taşıyan bir makâlesi bulunmaktadır.

Çalışmamızın Hadis Edebiyatı'na âidiyeti ve konunun, İslâm ilimleri alanındaki tetkikler açısından arzettiği fevkalâde önem dolayısıyla meseleyi biz, sadece hadis bulmak olarak değil, aynı zamanda terim («ıstılah») ve şahıs («ricâl») bulmak şeklinde üç ayrı açıdan, hadis edebiyâtından nasıl faydalanılacağını bu bölümde incelemeye çalışacağız. Böylece birçok araştırıcının ilk yardımına koşmuş olabileceğimizi ümit etmekteyiz.

I. HADİS EDEBİYÂTINDAN HADİS BULMAKTA FAYDALANMAK

Öncelikle, hadis edebiyâtından hadis bulmayı kolaylaştırmak için telif edilmiş anahtar kitaplar ve fihristleri tanıtacak, sonra hangi usûllerle bu edebiyattan faydalanarak hadislerin bulunabileceğini göstermeye çalışacağız.

2 Haleb, 1398/1978.
3 Advâu's-şerîa, Sy. 2, s. 33-37, 1390-1391, Riyad.
4 bk. Hareket Dergisi, Eylûl 1981, s. 51-55.

MARMARA ÜNİV

A. HADİSLERİN KAYNAĞINI BULMAKLA İLGİLİ ESERLER

Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi hadislerin kaynağını bulmakta yardımcı olmak maksadıyla telif edilmiş, çoğunlukla belli eserleri kapsayan bir takım çalışmalar yapılagelmiştir. Daha çok bunlar, asli ve muteber hadis edebiyâtı ile ilgili olarak meydana getirilmişlerdir.

Bu çalışmaların ilki E t r a f K i t a b l a r ı *'dır*[5].

1. Etraf Kitabları ve Zehâiru'l-mevâris

İslam bilginlerince meydana getirilmiş olan *Etraf Kitabları, Sahihayn* veya k ü t ü b - i s i t t e 'deki hadisleri ihtivâ etmektedirler.

Genel nitelik olarak, bu eserlerde önce, çalışmaya konu alınan kitablardaki hadislerin bir araya toplandığını, her sahâbinin rivâyetlerinin tesbit edildiğini, sonra da sahabi isimlerinin alfabetik olarak sıralandığını ve hadislerden birer pasajın yazılarak, bu hadisin o kaynaklardaki yerlerine kitab (bölüm) ismi olarak işâret edildiğini görmekteyiz.

Bu tür edebiyâtın en eskisi *Halef b. Hamdûn el-Vâsıtî* (401/1011)'nin «*Etrâfu's-Sahihayn*»ıdır[6]. *Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî* (507/1114) nin «*Etrâfu'l-ğarâib ve 'l-efrâd*»ı da kütüb-i sitte üzerinde yapılmış bir e t - r a f çalışmasıdır.

el-Mizzî (741/1340)'nin *Tuhfetu'l-eşrâf bi ma'rifeti'l-etrâf*'ı *kütüb-i sitte* üzerine yazılmış, 19595 hadis ihtiva eden bir etraf kitabıdır.

E t r a f edebiyâtının en yenisi, *Şeyh Abdülğanî b. İsmail en-Nablûsî* (1143/1730)'nin «*Zehâiru'l-mevâris fi'd-delâleti alâ mevâzı'i'l-ehâdis*»idir.

Bu kitab, k ü t ü b - i s i t t e ve M u v a t t a ' ı kapsamaktadır. Etraf Kitabları arasında basılmış olan yegâne kitab olma şans ve vasfını da taşımaktadır[7]. Ezher Ulemâsından *Mahmud Rebi*'in çalışmasıyla 4 cild halinde *Mısır*'da 1352/1934 yılında basılmış bulunmaktadır.

Önsözünde, Hadis İlminde fihristlere olan ihtiyaç ve daha önce yazılmış Etraf Kitabları hakkında kıymetli tesbit ve bilgiler bulunan *Zehâiru'l-mevâris*'de *Buhârî* için (خ) , *Müslim* için (م) , *Ebû Davud* için (د) , *Tirmizî* için (ت) , *Nesâî* için (ن) , *İbn Mâce*

5 Toplu bilgi için bk. Kettânî, **Risâle**, s. 137-139.
6 bk. **Miftahu Kunûzi's-sünne**, A. M. Şakir'in tanıtma yazısı, Lahor, 1391/1971'den ofset.
7 Bilgi için bk. İtr, **Menhec**, s. 202-203.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

için (٤) *Muvatta* için de (ط) remizleri kullanılmıştır.

Zehâiru'l-mevâris 7 bölüm halinde tertib edilmiştir. Her Bölüm de kendi içinde alfabetik olarak düzenlenmiştir.

1. Bölüm (bab): Kemal sahibi erkek sahabilerin hadisleri
(1'den III. cildin 133. sayfasına kadar)

2. Bölüm (bab): Sahabilerden k ü n y e leriyle meşhur olanlar
(III, 133'den IV, 157'ye kadar)

3. Bölüm (bab): Haklarında varid olan söylentilere göre erkek sahabilerden m ü b h e m olanların hadisleri
(IV, 157'den IV, 177'ye kadar)

4. Bölüm (bab): Kadın Sahabilerin hadisleri
(IV, 177'den IV, 302'ye kadar)

5. Bölüm (bab): Kadın sahâbilerden künyeleriyle meşhur olanların hadisleri
(IV, 302'den IV, 308'e kadar)

6. Bölüm (bab): Kadın sahabilerden m ü b h e m olanların hadisleri
(IV, 308'den IV, 312'ye kadar)

7. Bölüm (bab): Mürsel hadisler. Son kısımda künyeler, mübhemler ve kadınların mürselleri ile ilgili üç fasıl bulunmaktadır.
(IV, 312'den IV, 341'e kadar).

Bu bölümler içinde toplam olarak 12302 hadisin, bahis konusu 7 kitabtaki yerlerine kitab (bölüm) ismi olarak ve hangi sahabiden rivâyet edilmiş olduğu da belirtilmek suretiyle işâret olunmaktadır.

Hadis, taranan kitabların aynı bölümlerinde geçiyorsa, ilk kitaptaki bölüm adını verdikten sonra diğer kitabların remizlerinin peşinden (فيه) diye işârette bulunulmakta; değişik bölümlerde geçiyorsa her defasında o bölümlerin ismi açıkca yazılmaktadır. *Câbir b. Abdillah*'ın rivâyetleri ile ilgili kısımdan[8] aldığımız şu örnekte bu hususiyetleri görmek mümkündür :

8 bk. **Zehâiru'l-mevâris**, I, 161.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI

١٤٥٨ (حديث) " اذا دخل أحدكم بيته فذكر الله عند طعامه
و عند دخوله قال الشيطان ما من بيت "
(م) في الأطعمة عن محمد بن المثنى
(د) فيه (ه) في الدعاء عن يحيى بن خلف

2. Miftahlar

Hadis bulmakta, ya da hadislerin belli kaynaklarda bulunup bulunmadığını kolayca tesbit etmekte yardımcı olmak üzere islam bilginlerince meydana getirilmiş bir başka çalışma da M i f t a h adını taşıyan bir çeşit fihristlerdir.

Miftahlarda hadisler ilk kelimelerinin alfabetik sırası içindedirler.

Miftah adıyla *Buhârî*'nin ve *Müslim*'in *Sahih*leri üzerine yapılmış fihrist çalışması *Muhammed eş-Şerif b. Mustafa et-Tokâdî* (1312/1897)'ye aittir.

Eser «*Miftahu's-Sahihayn, Buhârî ve Müslim*» adını taşımaktadır. 1313 yılında *İstanbul*'da önce ayrı ayrı sonra da bir arada basılmıştır. Eserde, *Buhârî* ve *Müslim*'deki k a v l i hadisler, ilk kelimelerine göre alfabetik olarak verilmiş, karşılarında da kitab ismi ve bab rakamları, cilt ve sayfa no'ları gösterilmiştir.

Ayrıca *Buhârî*'deki hadisler için *İbn Hacer, Aynî* ve *Kastallânî* şerhlerinin cild ve sayfa numaraları; *Müslim* hadisleri için de *Kastallânî* kenarındaki *Nevevî* şerhinin cild ve sayfa numaraları verilmiştir.

Hiç kuşkusuz bu miftahtan faydalanabilmek için, *Tokâdî*'nin çalışmasına esas aldığı baskıları elde etmek gerekir. Değişik baskıların kullanılması halinde, *Miftah*'ta görülen sayfa numaraları geçerliliğini kaybetmektedir.

Tokâdî, Buhârî'nin *Sahih*'i için Mısır 1296 baskısını; *İbn Hacer*'in şerhi için Mısır 1301; *Aynî* için Kostantiniyye 1309; *Kastallânî* şerhi için Mısır 1293 baskısını kullanmıştır. *Müslim*'in *Sahih*'i için de Mısır 1290 baskısını esas almıştır.

Doğrudan ve birinci dereceden bir hadis kitabı olmamasına rağmen, *Seyyid Ahmed el-Ğimârî*'nin «*Miftahu't-tertîb li ehâdisi Tarihi'l-Hatîb*» adıyla

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hatîb'in *Bağdad Tarihi*ndeki toplam 4500 hadis için yazdığı miftah da burada anılmağa değer niteliktedir[9].

Merhum *Muhammed Fuad Abdülbâki* tarafından *Müslim*, *İbn Mâce* ve *İmam Malik*'in *Muvatta*'ı için hazırladığı fihristler de anılan kitablardaki hadisleri alfabetik olarak, cild ve sayfa numaraları ile birlikte kolaylıkla bulunabilecek hale getirmiştir.

Buraya kadar kısaca tanıttığımız Etraf, Miftah ve fihrist çalışmaları, belli eserlere munhasır kalsalar bile yine de hadis bulmayı kolaylaştırıcı gayretlerdir. Ne var ki, herkesin her zaman aradığı hadisin ilk kelimesini bilmesi mümkün değildir.

O halde daha başka usullerle, her araştırıcının her safhada aradığı hadisleri kolaylıkla bulabilmesine imkân vermek gerekmektedir.

İşte bu gereği karşılamak üzere hazırlanmış geniş kapsamlı fihristler müsteşriklerce gerçekleştirilmiştir.

3. Müsteşriklerce Hazırlanmış Fihristler

Asıl amaçları, yetişecek yeni müsteşriklere kolaylık sağlamak da olsa, Hadis sahasında gerçekleştirdikleri MİFTAHU KUNUZİ'S-SÜNNE *ve kısaca Konkordans* («CONCORDANCE») *diye anılan* el-MU'CEMU'L-MÜFEHRES Lİ ELFÂZI'L-HADİSİ'N-NEBEVİ *adlı fihristler, hadis çalışmalarına müsbet katkılarda bulunan ve giderek bu çalışmaların temel müracaat kitabları niteliğini alan takdirle karşılanması gerekli gayretlerdir. Şimdi bu iki fihrist çalışmasını tanıyalım :*

a. *Miftahu kunûzi's-sünne*

Müsteşrik *A. J. Wensinck* (Vensink) tarafından ingilizce olarak ve 14 kitab esas alınarak hazırlanan bu mevzu fihristi,[10] *Muhammed Fuad Abdulbâki* tarafından arapçaya çevrilmiş ve böylece İslam Dünyasına yayılmıştır.

Kitab, alfabetik olarak ana konu ve şahıs isimlerini vermekte sonra da bu ana konunun tali bahislerini vermekte ve her defasında da ihtiva ettiği 14 kitabtan hangilerinin nerelerinde o konuyu bulmak mümkünse, remizlerle ve rakamlarla işaret etmektedir.

9 Kitab Kahire'de 1955 yılında basılmıştır.
10 bk. M. F. Abdülbâki, İbn Mâce'nin Sünen'ine yazdığı tanıtma yazısı, II, 1526.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

Miftahu Kunûzi's-sünne'nin ihtiva ettiği kitaplar ve remizleri şöylece sıralanabilir :

1.	Sahihu'l-Buhârî	: بخ	Leyden, 1862-68/1907-8 baskısı
2.	Sahihu Müslim	: مس	Bulak, 1290 baskısı
3.	Sünenu Ebî Davud	: بد	Kahire, 1280 baskısı
4.	Sünenu't-Tirmizî	: تر	Bulak, 1292 baskısı
5.	Sünenü'n-Nesâî	: نس	Kahire, 1312 baskısı
6.	Sünenu İbn Mâce	: مج	Kahire, 1313 baskısı
7.	Sünenu'd-Dârimî	: می	Dehli, 1337 baskısı
8.	Muvatta-ı Mâlik	: ما	Kahire, 1279 baskısı
9.	Müsnedu Ahmed b. Hanbel	: حم	Kahire, 1313 baskısı
10.	Müsnedu't-Tayâlisî	: ط	Haydarâbâd, 1321 baskısı
11.	Siretu İbn Hişâm	: هش	Göttingen, 1859 baskısı
12.	Tabakât-ı İbn Sa'd	: عد	Leyden, 1904-1908 baskısı
12.	Tabakâtu İbn Sa'd	: قد	Berlin, 1882 baskısı
14.	Müsnedu Zeyd b. Ali	: ز	Milano, 1919 baskısı

Ayrıca ك ile kitab'a

» باب bab'a

» ح hadis'e

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ص ile sayfa'ya

ج » cüz'e (cild'e)

ق » kısım'a

işâret edilmiştir. (قا) işâretiyle de «Baş kısmıyla son kısmını karşılaştır» denmek istenmiştir. Rakamların sol tarafında görülecek *üç küçük mîm* harfi ile de hadisin defalarca tekerrür ettiğine; sayıların sol üst köşesindeki rakamlarla da o hadisin o sayfa ya da babta o kadar tekerrür ettiğine işâret edilmiştir.

Bu 14 kitab için verilen rakamlar hepsi için aynı şeyi ifade etmezler. Bu açıdan da bu kitabların şöylece grublandığı görülmektedir :

1. *Kitab ve hadis numaraları verilenler :* Bunlar, *Müslim, Muvattâ, Tayalisî'nin Müsned'i* ve *Zeyd b. Ali*'nin *Müsned*'idir.

2. *Kitab ve bab numaraları verilenler :* Bunlar, *Buhârî, Ebu Davud, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, Dârimî*'nin kitaplarıdır.

3. *Cild ve sayfa numaraları verilenler :* Bunlar da, *Ahmed b. Hanbel*'in *Müsned*'i, *İbn Sa'dın Tabakât*'ı, *İbn Hişâm*'ın *Siyret*'i ve *Vâkıdî'nin Meğazî*'sidir.

Bunlardan *İbn Sâ'd* için *Kısım*'a da işâret edilmiş; Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i için cild kısaltması yerine, yazı ile *evvel, sânî*... diye cild sayısı belirtilmiştir[11].

Burada, *Zeyd b. Ali* (122/739)'ye izâfe edilen *MÜSNED* üzerinde bir noktaya işâret etmekte fayda vardır. Bu kitab, *Şia*'dan **Zeydiyye**'nin fıkıh sahasında temel kaynağıdır. Ne var ki bu kitabı *Zeyd b. Ali*'den rivâyet eden *Ebû Halid Amr b. Hâlid el-Vâsıtî*, hadis imamlarınca kendisine güvenilmeyen ve yalancılıkla itham edilen biridir. Hatta *Ahmed b. Hanbel* onun «*mevzu hadisler rivâyet ettiği*»ni söylemektedir[12]. Bu husus bilinerek bu kitabtan ihtiyatla yararlanılmalıdır.

11 Cild ve sayfa numarası verilenler dışındaki kitaplar için, kitap ismi, numarası ve bab veya hadis sayısını gösteren listeler kitabın baş tarafına konulmuş bulunmaktadır.

12 bk. Miftahu künûzi's-sünne, (A. M. Şâkir'in tanıtma yazısı).

b. *Concordance*

Fransızca olarak *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane*, arapça olarak *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Hadisi'n-Nebevi* adını taşıyan ve kısaca *Konkordans* diye anılan hadis fihristi, *Amsterdem Kıraliyet Akademisi*'nin himâyesinde ve değişik ülkelere ait 15 kadar akademi ve enstitünün ilmî ve mâlî desteğiyle gerçekleştirilmiş modern bir çalışmadır.

Kütüb-i sitte'ye ilâve olarak *Dârimî*'nin *Sünen*'i, *İmam Malik*'in *Muvatta*'ı ve *İmam Ahmed b. Hanbel*'in *Müsned*'ini ihtivâ eden *Concordance*'ın hazırlanması için çalışmalar fiilen 1916 yılında *Junboll, Wensinck, Horovitz* ve başka bazı müsteşriklerin planlamasıyla başlatılmıştır.[13] Muhtelif ülkelerden 40 kadar ilim adamı tarafından sürdürülen çalışmanın ilk ürünü, birinci cildi tam 20 yıl sonra 1936'da *Leyden*'de neşredilmiştir. 7. cildi ise 1969'da yayınlanmıştır.

Şahıs ve yer isimleri dışında hadislerde yer alan önemli ifâdelerin, lugat tekniği içinde[14] anılan 9 kitabtaki yerlerine işâret eden *Concordance*, ihtiva ettiği kitablar için *Miftahu kunuzi's-sünne*'den ayrı olarak aşağıdaki kısaltmaları kullanmaktadır :

Buhârî : خ

Müslim : م

Ebu Davud : د

Tirmizî : ت

Nesâî : ن

İbn Mâce : جه [İlk iki formada (ق) şeklindedir.]

Dârimi : (دى)

Muvatta : ط

Ah. b. Hanbel : حم [İlk iki formada (حل) şeklindedir.]

13 bk. Sıddıkî, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, s. 19

14 bk. İbn Mâce, **Sünen**, II, 1526 (M. F. Abdülbâkî'nin tanıtma yazısı).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ayrıca bu kısaltmalar her sayfa altında gösterilmek suretiyle araştırıcıya yardımcı olunmuştur.

Bu 9 kitab için verilen rakamlar değişik anlamdadırlar. Bu açıdan şöyle bir grublandırma yapmak gerekmektedir :

1. *Bölüm (kitab) adından sonra bab numarası verilenler:*
Bunlar, *Buhârî, Ebû Davud, Tirmizî, İbn Mâce, Nesâî* ve *Dârimî*'nin kitablarıdır.

2. *Bölüm (kitab) adından sonra h a d i s numarası verilenler :*
Bunlar da sadece *Müslim*'in *Sahih*'i ve *İmam Mâlik*'in *Muvatta*'ıdır.

3. *Cild ve sayfa Numarası verilenler :*
Bu, yalnızca *Ahmed b. Hanbel*'in *M ü s n e d* 'idir.

Concordance'tan kolaylıkla yararlanabilmek için, herşeyden önce, *Muhammed Fuad Abdülbâkî* tarafından hazırlanmış bulunan ilk sekiz kitabın, kitab (bölüm) ve bab isim ve numaralarını gösteren T e y s î r u ' l - m e n f e a[15] adlı eser yardımıyla, dikkatli bir şekilde kendi kitablarımıza kitab ve bab numaralarını işlemek gerekmektedir.

Ayrıca aynı numaraların sayfa başlarına kaydedilmesi daha kolaylaştırıcı olacaktır.

Öte yandan *Concordance*'tan kısa zamanda aranılan hadis hakkında bilgi alabilmek için, o hadiste geçen «*en nâdir ve müştakk*» kelimenin tesbit edilmesi ve o kelimeden hareketle aramaya başlamak gerekir.

Bir hadis için bir-iki kelimeden bakıldıktan sonra bulunamazsa, hemen bu hadisin *Concordance*'ın ihtiva ettiği dokuz kitapta bulunmadığı hükmüne varmamak lâzımdır. Daha başka kelimelerden araştırma sürdürülmelidir. Hazırlayıcıların hangi kelimeyi önemli gördüklerini her zaman doğru olarak kestirmek mümkün olmayabilir. Tahmin edilmeyen bir kelimeden o hadisi almış olabilirler.

Concordance'ta kelimeler, mazî, müzarî, emir.. malum, mechul sırasıyla ve şahıs zamirleri de emsile-i muttaride sırasına göre dizilmişlerdir. Bu husus da göz önünde bulundurulursa, daha kısa zamanda sonuca varılabilir.

Concordance'tan faydalanma süresinin kısaltılması biraz da onu çok çok şahsen kullanarak kazanılacak melekeye bağlıdır.

Ayrıca, *Concordance*'tan tesbit edilen kitab, bab veya hadis numaraları-

15 Mısır, 1353.

nın ait oldukları kaynaklardan tek tek kontrol edilmesi, hele bilhassa metinlerin gösterilen yerde bulunup bulunmadıklarının tetkiki asla unutulmamalıdır. Bu yapılmadan *Concordance* üzerinden verilecek isim ve rakamlarda az da olsa, hata ihtimali bulunacağından, bazen büyük mahcubiyetler doğabilir. Araştırmacılar bu pek önemli noktayı ihmal etmemelidirler.

Şu iki nokta da bilinmelidir :

a. *Concordance*'ta, *Müslim*'in *Sahih*'inde sadece sened'i zikredilmiş fakat metni verilmemiş rivâyetlere atıf yapılmamıştır.

b. *Muvatta*'daki sadece merfu hadislere atıf yapılmış, *İmam Malik*'e ve öteki zevâta ait görüşlere («*âsâr*») işâret edilmemiştir.

Bir Uygulama

Şimdi bir uygulama yaparak elimizdeki hadisin *Concordance* aracılığıyla hadis edebiyatındaki yerini bulmaya çalışalım :

Elimizde şöyle bir metin bulunmaktadır :

لا يلدغ المؤمن من جحر واحد مرتين

En kısa yoldan bu hadis hakkında *Concordance*'tan bilgi alabilmek için «*Lâ yüldeğu*» kelimesinin mâzisi (لدغ) ve (جحر) kelimelerinden bakabiliriz.

Ledeğa' maddesinden bakıyoruz, *Concordance*'ın VI. cildinin 111. sayfasının ikinci sütûnunda şu satırları buluyoruz :

(باب) لا يلدغ مؤمن ، المؤمن من جحر (واحد) مرتين .

خ أدب ٨٣ ،، م زهد ٦٣ ،، د ادب ٢٩ ،،

جه فتن ١٣ ،، دى رقاق ٦٥ ،، حم ٢ ، ١١٥ ،

٢٢٩

Cuhr, kelimesinden bakıyoruz, *Concordance*'ın I. cildinin 332. sayfasının ikinci sütûnunda şu satırları buluyoruz :

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

لا يلد غ المؤمن من جحر واحد مرتين خ أدب ٨٣،، م زهد ٣٣،،
د أد ب ٢٩،، جه فتن ١٣،،
حم ٢، ١١٥

Ayrıca bu hadis için *el-Mü'min* kelimesinin mâzisi *Âmene* maddesinden hareketle, *el-Mü'min* kelimesinin merfu' olarak geçtiği satırlara bakabiliriz. Bu hadisi, *Concordance*'ın I. cildinin 114. sayfasının ilk sütûnunda şu satırlarla buluyoruz :

لا يلدغ المؤمن من جحر مرتين خ أد ب ٨٣،، م زهد ٣٣،، جه
فتن ١٣،، دى رقاق ٦٥،،
حم ٢، ١١٥، ٢٧٩

Birinci kelimeden bu hadisi bulabilmek için madde başı olan *Ledeğa* kelimesinden itibâren yaklaşık bir sütûn; *Cuhr* kelimesinden itibâren yaklaşık 1/3 sütûn; *el-Mü'min* kelimesi için ise, *Âmene*'den itibâren yaklaşık 12 sütûn'u takib etmemiz gerekmiştir. Bu demektir ki, bu hadisi en kısa yoldan bulabilmek için *C u h r* kelimesine bakmak gerekmektedir. Gerçekten de en nâdir müştak kelime de odur.

Hadisimizin geçtiği üç yerde, az-çok farklılıklarla verildiğini, gösterilen kaynaklarda da verilen şekle göre farklılıklar olduğunu görmekteyiz. Şöyle ki, *Ledeğa* maddesinde, hadisin metnindeki değişiklikler bir arada gösterilmiş, bu gösterilen şekillerden herhangi birinin geçtiği yer de kaynak olarak kaydedilmiştir.

Cuhr kelimesinde ise verilen metnin aynen geçtiği kaynaklar verilmiş, bir yukarıda görülen (دى رقاق ٦٥) kaydı ile *Ahmed b. Hanbel*'e ait olarak yukarıda işâret edilmiş olan (٢٧٩) rakamı görülmemektedir.

el-Mü'min kelimesinde verilen metin, burada verildiği şekilde yer almadığı için, en yukarıda görülen (د أد ب ٢٩) kaydı bulunmamaktadır.

Şimdi yukarıda gördüğümüz kaynaklarla ilgili satırları, *Concordance*'ın usûlüne göre açıkca yazalım :

(خ أدب ٨٣) : *Buhârî*'nin *Kitâbu'l-edeb*'inin 83. babı[16],

(م زهد ٦٣) : Müslim'in *Kitâbu'z-zühd*'ünün 63. hadis'i,

(د أدب ٢٩) : Ebû Davud'un *Kitabu'l-edeb*'inin 29. bab'ı,

(جه فتن ١٣) : İbn Mâce'in *Kitabu'l-fiten*'inin 13. bab'ı,

(دى رقاق ٦٥) : Darimî'nin *Kitabu'r-rikak*'ının 65. bab'ı,

(حم ٢، ١١٥، ٣٧٩) : Ahmed b. Hanbel'in Müsnedinin II. cildinin 115 ve 379. sayfaları..

Aynı kaynakları, Türkçe bir araştırmada;

Buhârî, edeb 83; Müslim, zühd 63; Ebû Davud, edeb 29; İbn Mâce, fiten 13; Darimî, rikak 65; Ahmed b. Hanbel, II, 115, 379 şeklinde verilecektir. Bu müelliflerin isimleri, kitablarının yerine geçmektedir. Ayrıca, *Sahih*, *Sünen* gibi kitablarının adını yazmaya gerek yoktur .

Şimdi araştırdığımız hadisi, burada gösterilen kaynaklardaki yerlerinde görmek istediğimizi düşünelim. Bu takdirde karşımıza, Müellif isimlerinden sonra gördüğümüz, *edeb*, *zühd*, *rikak* gibi bölümlerin o kitabların hangi cildinde ve hangi sayfalarında yer aldığını bilmemiz gerekmektedir.

Bunun için de *M. Fuad Abdülbâkî* tarafından neşredilmiş bulunan *Teysîru'l-menfea* adlı eser yardımıyla oradaki kitab ve bab numaralarını *Buhârî*, *Ebû Davud*, *Tirmizî*, *Nesâî*, ve *Dârimî*'nin elimizdeki nüshalarına işlemiş olmamız gerekmektedir. *(Müslim*, *Muvatta* ve *İbn Mace*'nin kitablarının M. Fuad Abdülbâkî neşirleri *Concordance*'a uygundur. *Ahmed b. Hanbel* için de cild ve sayfa no'su verilmektedir).

Ayrıca her cildin sırtına görülecek şekilde, kaçıncı kitabların o ciltte bulunduğunu, meselâ (٢٣ ـ١) şeklinde yazacak olursak, işimiz daha ko-

16 Concordance'da 83 rakamının sol üst köşesinde çift yıldız bulunmaktadır. Bunun anlamı y û l d e ğ u kelimesi 83. bab'ta iki kez geçiyor demektir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

laylaşmış olacaktır. Yine her cildin başına o cildde bulunan kitab isim ve numaralarını ve kaçıncı sayfada olduklarını da kaydetmeliyiz[17].

Sonra *Ahmed b. Hanbel*'in *Müsned*'i hariç, öteki sekiz kitaba ait şu genel fihrist elimizin altında bulunmalıdır:

17 Bu kayıt işinde elimizdeki nüshaların her cildi sonundaki içindekiler fihristinden yararlanabiliriz. Kitab ve bab numaralarını bu kısma işleyerek gerektikçe oradan bakıp aradığımız kitab ve babı bulabiliriz.

فهرس عام

لأسماء كتب أصول السنة الثمانية

مرتبة على حروف الهجاء، مع ذكر رقم كل كتاب منها

ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

اسم الكتاب	البخاري	مسلم	أبو داود	الترمذي	النسائي	ابن ماجه	الدارمي	مالك	
	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	
(حرف الألف)									
الآحاد	٩٥	—	—	—	—	—	—	—	انظر: أخبار الآحاد
الآداب	—	—	—	٤٠	—	—	—	—	انظر: الاستئذان
آداب القضاة	—	—	—	—	٤٩	—	—	—	انظر: القضاة
الإجارة	٣٧	—	—	—	—	—	—	—	
الإحباس	—	—	—	—	٢٩	—	—	—	
الأحكام	٩٣	—	—	١٣	—	١٣	—	—	
أخبار الآحاد	٩٥	—	—	—	—	—	—	—	انظر: الآحاد
الأدب	٧٨	٣٨	٤٠	٤١	—	٣٣	—	—	
الأذان	١٠	—	—	—	٧	٣	—	—	
استتابة المرتدين	٨٨	—	—	—	—	—	—	—	
الاستسقاء	١٥	٩	٣	—	١٧	—	—	١٣	انظر: صلاة
الاستعاذة	—	—	—	—	٥٠	—	—	—	
الاستقراض وأداء الديون	٤٣	—	—	—	—	—	—	—	
الاستئذان (والآداب)	٧٩	—	—	٤٠	—	—	١٩	٥٤	انظر: الآداب
أسماء النبي (ﷺ)	—	—	—	—	—	—	—	٦١	
الأشربة	٧٤	٣٦	٢٥	٢٤	٥١	٣٠	٩	٤٢	
الأضاحي	٧٣	٣٥	١٦	١٧	—	٢٦	٦	—	انظر الضحايا
الأطعمة	٧٠	—	٢٦	٢٣	—	٢٩	٨	—	

اسم الكتاب	البخاري	مسلم	أبو داود	الترمذي	النسائي	ابن ماجه	الدارمي	مالك	
	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	
تابع حرف الألف									
الاعتصام بالكتاب والسنة	٩٦	—	—	—	—	—	—	—	
الاعتكاف	٣٣	١٤	—	—	—	—	—	١٩	
افتتاح الصلاة	—	—	—	—	١١	—	—	—	انظر: الصلاة
الإقامة	—	—	—	—	—	٥	—	—	
الأقضية	—	٣٠	٢٣	—	—	—	—	٣٦	
الإكراه	٨٩	—	—	—	—	—	—	—	
ألفاظ فى الأدب	—	٤٠	—	—	—	—	—	—	
الإمارة	—	٣٣	١٩	—	—	—	—	—	انظر: الخراج
الإمامة	—	—	—	—	١٠	—	—	—	
الأمر بالوضوء لمن مس القرآن	—	—	—	—	—	—	—	١٥	انظر: مس القرآن والقرآن
الأنبياء	٦٠	—	—	—	—	—	—	—	
إيجاب الأضاحى	—	—	١٦	—	—	—	—	—	
الأيمان والنذور (والمزارعة)	٨٣	٢٧	٢١	—	٣٥	—	—	٢٢	انظر: النذور والحرث
الإيمان وشرائعه	٢	١	—	٣٨	٤٧	—	—	—	
(حرف الباء)									
بدء الخلق	٥٩	—	—	—	—	—	—	—	
بدء الوحى	١	—	—	—	—	—	—	—	
البر والصلة	—	٤٥	—	٢٥	—	—	—	—	
البيعة	—	—	—	—	٣٩	—	—	٥٥	
البيوع	٣٤	٢١	٢٢	١٢	٤٤	—	١٨	٤٠١	
(حرف التاء)									
التجارات	—	—	—	—	—	١٢	—	—	
تحريم الدم	—	—	—	—	٣٧	—	—	—	
التراويح	٣١	—	—	—	—	—	—	—	
الترجل	—	—	٣٢	—	—	—	—	—	

اسم الكتاب	البخاري	مسلم	أبو داود	الترمذي	النسائي	ابن ماجه	الدارمي	مالك	
	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	
التطبيق	—	—	—	—	١٢	—	—	—	
التطوع	—	—	٥	—	—	—	—	—	
تعبير الرؤيا	٩١	—	—	—	—	٣٥	—	—	انظر: الرؤيا
تفسير القرآن	٦٥	٥٤	—	٤٤	—	—	—	—	
تقصير الصلاة في السفر	١٨	—	—	—	١٥	—	—	—	انظر: السفر وقصر الصلاة وصلاة المسافر
التمنى	٩٤	—	—	—	—	—	—	—	
التهجد	١٩	—	—	—	—	—	—	—	
التوبة	—	٤٩	—	—	—	—	—	—	
التوحيد	٩٧	—	—	—	—	—	—	—	
التيمم	٧	—	—	—	٤	—	—	—	
(حرف الثاء)									
ثواب القرآن	—	—	—	٤٢	—	—	—	—	
(حرف الجيم)									
جزاء الصيد	٢٨	—	—	—	—	—	—	—	انظر: الصيد
الجزية	٥٨	—	—	—	—	—	—	—	
الجماعة	—	—	—	—	—	—	—	٨	انظر: صلاة الجماعة
الجمعة	١١	٧	—	٤	١٤	—	—	٥	انظر: غسل يوم الجمعة
الجنائز	٢٣	١١	٢٠	٨	٢١	٦	—	١٦	
الجنة	—	٥١	—	٣٦	—	—	—	—	انظر: صفة الجنة
الجهاد والسير	٥٦	٣٢	١٥	٢١	٢٥	٢٤	١٦	٢١	انظر: فضائل الجهاد والسير
جهنم	—	—	—	٣٧	—	—	—	٥٧	انظر: صفة جهنم
(حرف الحاء)									
الحج	٢٥	١٥	—	٧	٢٤	—	—	٢٠	انظر: مناسك الحج
الحدود	٨٦	٢٩	٣٧	١٥	—	٢٠	١٣	٤١	
الحرث والمزارعة	٤١	—	—	—	—	—	—	—	انظر: الأيمان
الحروف والقراءآت	—	—	٢٩	—	—	—	—	—	انظر: القراءآت

اسم الكتاب	البخاري	مسلم	أبو داود	الترمذي	النسائي	ابن ماجه	الدارمي	مالك
	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم
حسن الخلق	—	—	—	—	—	—	—	٤٧
الحمام	—	—	٣٠	—	—	—	—	—
الحوالات	٣٨	—	—	—	—	—	—	—
الحيض	٦	٣	—	—	٣	—	—	—
الحِيَل	٩٠	—	—	—	—	—	—	—
(حرف الخاء)								
الخاتم	—	—	٣٣	—	—	—	—	—
الخراج والإمارة والفيء	—	—	١٩	—	—	—	—	— أنظر: الامارة والفيء
الخصومات	٤٤	—	—	—	—	—	—	—
الخمس	٥٧	—	—	—	—	—	—	— أنظر: فرض الخمس
الخوف	١٢	—	—	—	١٨	—	—	١١ أنظر: صلاة الخوف
الخيل	—	—	—	—	٢٨	—	—	—
(حرف الدال)								
الدعاء	—	—	—	—	—	٣٤	—	—
الدعوات	٨٠	—	—	٤٥	—	—	—	—
دعوة المظلوم	—	—	—	—	—	—	—	٦٠
الديات	٨٧	—	٣٨	١٤	—	٢١	١٥	—
(حرف الذال)								
الذبائح والصيد	٧٢	—	—	—	—	٢٧	—	٢٤ انظر: الصيد والذبائح
الذكر والدعاء	—	٤٨	—	—	—	—	—	—
(حرف الراء)								
الرضاع	—	١٧	—	١٠	—	—	—	٣٠
الرقاق	٨١	—	—	—	—	—	٢٠	—
الرقبى	—	—	—	—	٣٣	—	—	—
رمضان	—	—	٦	—	—	—	—	٦ انظر: شهر رمضان
الرهن	٤٨	—	—	—	—	١٦	—	—

اسم الكتاب	البخاري	مسلم	أبو داود	الترمذي	النسائي	ابن ماجه	الدارمي	مالك	
	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	
الرؤيا	٩١	٤٢	—	٣٢	—	٣٥	١٠	٥٢	انظر: تعبير الرؤيا
(حرف الزاى)									
الزكاة	٢٤	١٢	٩	٥	٢٣	٨	٣	١٧	
الزهد	—	٥٣	—	٣٤	—	٣٧	—	—	
الزينة	—	—	—	—	٤٨	—	—	—	
(حرف السين)									
السارق	—	—	—	—	٤٦	—	—	—	انظر: قطع السارق
سجود القرآن	١٧	—	٧	—	—	—	—	—	
السفر	—	—	٤	—	—	—	—	٩	انظر: صلاة السفر
السلام	—	٣٩	—	—	—	—	—	٥٣	
السلم	٣٥	—	—	—	—	—	—	—	
السنة	—	—	٣٩	—	—	—	—	—	
السهو	٢٢	—	—	—	١٣	—	—	٤	
السير	—	—	—	١٩	—	—	١٧	—	انظر: الجهاد
(حرف الشين)									
الشرب (المساقاة)	٤٢	—	—	—	—	—	—	—	انظر: المساقاة
الشركة	٤٧	—	—	—	—	—	—	—	
الشروط	٥٤	—	—	—	—	—	—	—	
الشعر	—	—	—	—	—	—	—	٥١	
الشعر	—	٤١	—	—	—	—	—	—	
الشفعة	٣٦	—	—	—	—	١٧	—	٣٥	
الشهادات	٥٢	—	—	٣٣	—	—	—	—	
شهر رمضان	—	—	٦	—	—	—	—	—	انظر: رمضان
(حرف الصاد)									
الصدقات	—	—	—	—	—	١٥	—	٥٨	
صفات المنافقين	—	٥٠	—	—	—	—	—	—	

اسم الكتاب	البخاري	مسلم	أبو داود	الترمذي	النسائي	ابن ماجة	الدارمي	مالك	
	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	
صفة الجنة	—	—	—	٣٦	—	—	—	—	انظر : الجنة
صفة جهم	—	—	—	٣٧	—	—	—	—	انظر : جهم
صفة القيامة	—	—	—	٣٥	—	—	—	—	انظر : القيامة
صفة النبي (ﷺ)	—	—	—	—	—	—	—	٤٩	
الصلاة	٨	٤	٢	٢	٥	٢	٢	١	وانظر : المواقيت، وافتتاح الصلاة، ووقوت الصلاة
صلاة الاستسقاء	—	٩	٣	—	—	—	—	—	انظر : الاستسقاء
صلاة التراويح	٣١	—	—	—	—	—	—	—	
صلاة الجماعة	—	—	—	—	—	—	—	٨	انظر : الجماعة
صلاة الخوف	١٢	—	—	—	١٨	—	—	—	
صلاة العيدين	—	٨	—	—	١٩	—	—	—	انظر : العيد
صلاة الليل	—	—	—	—	—	—	—	٧	
صلاة المسافرين	—	٦	٤	—	—	—	—	٩	انظر : السفر
الصلاة في مسجد مكة والمدينة	٢٠	—	—	—	—	—	—	—	
الصلح	٥٣	—	—	—	—	—	—	—	
الصوم (الصيام)	٣٠	١٣	١٤	٦	٢٢	٧	٤	١٨	
الصيد والذبائح	٧٢	٣٤	—	١٦	٤٢	٢٨	٧	٢٥	انظر : الذبائح
(حرف الضاد)									
الضحايا	—	—	—	—	٤٣	—	—	٢٣	انظر : الأضاحي
(حرف الطاء)									
الطب	٧٦	—	٢٧	٢٦	—	٣١	—	—	
الطعام	—	—	—	—	—	—	—	—	انظر : الأطعمة
الطلاق (واللعان)	٦٨	١٨	١٣	١١	٢٧	١٠	١٢	٢٩	
الطهارة	—	٢	١	١	١	١	—	٢	
(حرف العين)									
العتق (العتاق) (والولاء)	٤٩	٢٠	٢٨	—	—	١٩	—	٣٨	

اسم الكتاب	البخاري	مسلم	أبو داود	الترمذي	النسائي	ابن ماجه	الدارمي	مالك
	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم
عشرة النساء	—	—	—	—	٣٦	—	—	—
العقول	—	—	—	—	—	—	—	٤٣
العقيقة	٧١	—	—	—	٤٠	—	—	٢٦
العلم	٣	٤٧	٢٤	٣٩	—	—	—	٥٩
العمرى	—	—	—	—	٣٤	—	—	—
العمرة	٢٦	—	—	—	—	—	—	—
العمل فى الصلاة	٢١	—	—	—	—	—	—	—
فى العيدين	١٣	٨	—	—	—	—	—	١٠ انظر: صلاة العيدين
العين	—	—	—	—	—	—	—	٥٠ انظر: الوضوء من العين
(حرف الغين)								
الغسل (والتيمم)	٥	—	—	—	٤	—	—	—
غسل يوم الجمعة	—	—	—	—	—	—	—	٥ انظر: الجمعة
(حرف الفاء)								
الفتن	٩٢	٥٢	٣٤	٣١	—	٣٦	—	—
الفرائض	٨٥	٢٣	١٨	٢٧	—	٢٣	٢١	٢٧
فرض الخمس	٥٧	—	—	—	—	—	—	—
الفرع والعتيرة	—	—	—	—	٤١	—	—	—
الفضائل	—	٤٣	—	—	—	—	—	—
فضائل أصحاب النبي (ﷺ)	٦٢	٤٤	—	—	—	—	—	—
فضائل الجهاد	—	—	—	٢٠	—	—	—	— انظر: الجهاد
فضائل القرآن	٦٦	—	—	—	—	—	٢٣	—
فضائل المدينة	٢٩	—	—	—	—	—	—	—
فضل ليلة القدر	٣٢	—	—	—	—	—	—	—
الفيء	—	—	—	—	٣٨	—	—	— انظر: قسم الفيء، الخراج، الإمارة
(حرف القاف)								
القبلة	—	—	—	—	٩	—	—	١٤

MARMARA UNIVERSITESI YAYINEVI

اسم الكتاب	البخاري	مسلم	أبو داود	الترمذي	النسائي	ابن ماجة	الدارمي	مالك	
	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	
(تابع حرف القاف)									
القدر	٨٢	٤٦	—	٣٠	—	—	—	٤٦	
القراءات	—	—	٢٩	٤٣	—	—	—	—	انظر : الحروف
القراض	—	—	—	—	—	—	—	٣٢	انظر : الأمر بالوضوء ومس القرآن
القرآن	—	—	—	—	—	—	—	١٥	
القسامة	—	٢٨	—	—	٤٥	—	—	٤٤	
قسم الفيء	—	—	—	—	٣٨	—	—	—	انظر : الفيء
قصر الصلاة فى السفر	—	—	—	—	—	—	—	٩	انظر : السفر
القضاة (آداب)	—	—	—	—	٤٩	—	—	—	انظر : آداب القضاة
قطع السارق	—	—	—	—	٤٦	—	—	—	
قيام الليل وتطوع النهار	—	—	—	—	٢٠	—	—	—	
القيامة	—	—	—	٣٥	—	—	—	—	انظر : صفة القيامة
(حرف الكاف)									
كراء الأرض	—	—	—	—	—	—	—	٣٤	
الكسوف	١٦	١٠	—	—	١٦	—	—	١٢	
الكفارات	٨٤	—	—	—	—	١١	—	—	
الكفالة	٣٩	—	—	—	—	—	—	—	
الكلام	—	—	—	—	—	—	—	٥٦	
		٥							
(حرف اللام)									
اللباس (لبس الثياب)	٧٧	٣٧	٣١	٢٢	—	٣٢	—	٤٨	
اللعان	—	١٩	—	—	—	—	—	—	انظر : الطلاق
اللقطة	٤٥	٣١	١٠	—	—	١٨	—	—	
ليلة القدر	٣٢	—	—	—	—	—	—	--	
(حرف الميم)									
المحصر	٢٧	—	—	—	—	—	—	--	
المدبر	—	—	—	—	—	—	—	٤٠	

اسم الكتاب	البخاري	مسلم	أبو داود	الترمذي	النسائي	ابن ماجه	الدارمي	مالك	
	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	
المدينة	٢٩	—	—	—	—	—	—	٤٥	انظر : فضائل المدينة
المرضى	٧٥	—	—	—	—	—	—	—	
المزارعة	—	—	—	—	٣٥	—	—	—	انظر : الأيمان والنذور
مسّ القرآن	—	—	—	—	—	—	—	١٥	انظر: الأمر بالوضوء، القرآن
المساجد (والجماعات)	—	٥	—	—	٨	٤	—	—	
المسافرين (صلاة)	—	٦	—	—	—	—	—	—	انظر: صلاة، السفر، تقصير
المساقاة والمزارعة (الشرب)	٤٢	٢٢	—	—	—	—	—	٣٣	
المظالم والغصب	٤٦	—	—	—	—	—	—	—	
المغازي	٦٤	—	—	—	—	—	—	—	
المكاتب	٥٠	—	—	—	—	—	—	٣٩	
الملاحم	—	—	٣٦	—	—	—	—	—	
المناسك	—	—	١١	—	٢٤	٢٥	٥	—	انظر : الحج
المنافقين	—	٥٠	—	—	—	—	—	—	
المناقب	٦١	—	—	٤٦	—	—	—	—	
مناقب الأنصار	٦٣	—	—	—	—	—	—	—	
المهدى	—	—	٣٥	—	—	—	—	—	
مواقيت الصلاة	٩	—	—	٢	٦	—	—	—	
المياه	—	—	—	—	٢	—	—	—	
(حرف النون)									
النحل	—	—	—	—	٣١	—	—	—	
النداء للصلاة	—	—	—	—	—	—	—	٣	
النذور والأيمان	٨٣	٢٦	—	١٨	—	—	١٤	٢٢	انظر : الأيمان
النفقات	٦٩	—	—	—	—	—	—	—	
النكاح	٦٧	١٦	١٢	٩	٢٦	٩	١١	٢٨	
(حرف الهاء)									
الهبة (والولاء)	٥١	٢٤	—	٢٩	٣٢	١٤	—	—	انظر : الولاء

اسم الكتاب	البخاري	مسلم	أبو داود	الترمذي	النسائي	ابن ماجة	الدارمي	مالك	
	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	رقم	
(حرف الواو)									
الوتر	١٤	—	٨	٣	—	—	—	—	
الوصايا (الأمر بالوصية)	٥٥	٢٥	١٧	٢٨	٣٠	٢٢	٢٢	٣٧	
الوضوء	٤	—	—	—	—	—	١	—	
الوضوء من العين	—	—	—	—	—	—	—	٥٠	انظر: العين
وقوت الصلاة	—	—	—	—	—	—	—	١	
الوكالة	٤٠	—	—	—	—	—	—	—	
الولاء والهبة	—	—	—	٢٩	—	—	—	—	انظر: الهبة، العتق

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu fihristle görüldüğü üzere *Kitâbu'l-edeb, Buhari*'de 78. kitabtır. Bu kitab, 8 cildlik *Buhâri* baskısının 7. cildinin 68. sayfasında başlamaktadır. 83. bab ise, aynı cildin 103. sayfasında yer almaktadır. Orada aynen şu satırlar bulunmaktadır :

باب لا يلدغ المؤمن من جحر مرتين و قال معاوية لا حكيم الا
ذو تجربة حدثنا الليث عن عقيل عن الزهرى عن ابن المسيب
عن أبى هريرة رضى الله عنه عن النبى صلى الله عليه و سلم
انه قال " لا يلدغ المؤمن من جحر واحد مرتين "

Müslim'de zühd kitabı 53. kitabtır. 5 cildlik *Müslim* baskısının 4. cildinin 2272. sayfasında başlayan *Kitâbu'z-zühd*'ün 63. hadisi aynı cildin 2295. sayfasındadır. Metin aynen şöyledir :

باب لا يلدغ المؤمن من جحر مرتين ٣٣ (٢٩٩٨) حدثنا قتيبة بن
سعيد حدثنا ليث عن عقيل عن الزهرى عن ابن المسيب عن أبى
هريرة عن النبى صلى الله عليه و سلم قال " لا يلدغ المؤمن
من جحر واحد مرتين "

Müslim'in bu beş cildlik baskısının 5. cildi detaylı fihristlerin yer aldığı modern ve örnek bir ilmî mesâi ürünüdür.

Ebû Davud'un Sünen'inde *Kitâbu'l-edeb* 40. kitabdır. *Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd* neşrinin 4. cildinin 237. sayfasında başlamaktadır. 29. bab ise, aynı cildin 266. sayfasındadır. Aradığımız hadis de aynı sayfada şu şekilde yer almaktadır :

٤٨٦٢ حدثنا قتيبة بن سعيد ثنا ليث عن عقيل عن الزهرى عن
سعيد بن المسيب عن أبى هريرة عن النبى صلى الله عليه
و سلم أنه قال " لا يلدغ المؤمن من جحر واحد مرتين "

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İbn Mâce'nin *Sünen*'inde *Kitâbu'l-fiten* 36. kitabtır ve II. cildin 1295. sayfasında başlamaktadır. 13. bab ise aynı cildin 1316. sayfasındadır. Aradığımız hadis ise aynı babın devamında 1318. sayfasında iki ayrı rivâyet zinciri ile şöylece yer almaktadır :

٣٩٨٢ حدثنا محمد بن الحارث المصري ثنا الليث بن سعد
حدثني عقيل عن ابن شهاب أخبرني سعيد بن المسيب أن
أبا هريرة أخبره أن رسول الله صلى الله عليه و سلم
قال " لا يلدغ المؤمن من جحر مرتين "

٣٩٨٣ حدثنا عثمان بن أبي شيبة قال ثنا أبو أحمد الزبيري
ثنا زمعة بن صالح عن الزهري عن سالم عن ابن عمر قال
قال رسول الله صلى الله عليه و سلم " لا يلدغ المؤمن
من جحر مرتين "

Dârimî'nin *Sünen*'inde *Kitabu'r-rikâk* 20. kitabtır ve *Sünen*'in II. cildinin 297. sayfasında başlamaktadır. 65. bab ise, aynı cildin 319. sayfasındadır. Hadisimiz bu sayfada şöylece yer almaktadır :

(باب لا يلدغ المؤمن من جحر مرتين)

(أخبرنا) عبد الله بن صالح قال حدثني الليث قال ثنا عقيل
عن ابن شهاب قال اخبرني سعيد بن المسيب أن أبا هريرة أخبره
أن رسول الله صلى الله عليه و سلم قال " لا يلدغ المؤمن
من جحر واحد مرتين "

Hadisimiz *Ahmed b. Hanbel*'in *Müsned*'inin II. cildinin 115. sayfasında;

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

حدثنا عبد الله حدثنى أبى ثنا الفضل بن دكين ثنا زمعة عن ابن شهاب عن سالم عن ابن عمر أن رسول الله صلى الله عليه و سلم قال " لا يلدغ المؤمن من جحر مرتين "

şeklinde ve 379. sayfasında da;

حدثنا عبد الله حدثنى أبى حدثنا قتيبة حدثنا ليث يعنى ابن سعد عن عقيل عن الزهرى عن ابن المسيب عن أبى هريرة عن النبى صلى الله عليه و سلم قال " لا يلدغ المؤمن من جحر واحد مرتين "

şeklinde yer almaktadır.

Böylece aradığımız hadisin, *Concordance* yardımıyla 6 kitabtaki yerini ve metinlerini görmüş olduk. Ayrıca bu hadisin, *Tirmizî*, *Nesâî* ve *Muvatta'* da yer almadığını da öğrendik.

B. BİR HADİSİN KAYNAĞINI BULMAKTA İHTİMALLER VE BAŞ VURULACAK ESERLER

Bir hadisin kaynağını bulmak, herşeyden önce araştırılacak metnin h a - d i s olduğunu kesinlikle bilip bilmemeye bağlıdır. Sonra da metnin elde mevcut bölümüne, konusunun veya sahâbî râvisinin bilinmesine vs. değişik durumlara göre değişik ihtimaller söz konusudur.

Şimdi biz, bu ihtimalleri ve her ihtimale göre hangi eserlerden[18] yararlanarak hadisi bulabileceğimizi göstermeye çalışacağız.

Araştırılacak söz için iki ihtimal vardır :

1. Hadistir.
2. Hadis olduğu kesin olarak belli değildir.

18 Bu kısımda ismi geçecek eserler hakkında daha önceki bölümlerde bilgi verdiğimiz için burada isimlerini zikretmekle yetineceğiz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1. **Araştırılacak Olan Söz Hadisdir:**

Bu takdirde 4 ihtimal söz konusudur:

a. *Hadisin metni bilinir.*

Bu takdirde de iki ayrı ihtimal mevcuttur:

aa. *Hadisin ilk kelimesi (yani baş kısmı) eldedir.*
Bu halde yapılacak iş, hadis metinlerini *alfabetik* olarak ihtivâ eden ve kaynak gösteren *el-Cami'u's-sağîr, Râmûzu'l-ehâdîs* gibi eserlere; ikinci olarak da *Müslim, Muvatta, İbn Mace* ve *Miş-kâtu'l-mesâbih* gibi sonunda *alfabetik* fihrist bulunan kitablara başvurmaktır.
Elde mevcut olan bu ilk kelime müştakk bir kelime ise, pek tabiî olarak *Concordance*'a da bakılabilir. Ayrıca aslında hadis olup olmadığı kesin belli olmayan metinler için başvuru kaynağı olan, *Keşfu'l-hafâ* ve *el-Mekâsıdu'l-hasene* gibi eserlere de müracaat edilebilir.

bb. *Hadisin herhangi bir (veya birkaç) kelimesi eldedir.*
Bu halde yapılacak iş, mümkünse, elde mevcut kelimelerin her birinden hareketle *Concordance*'tan yararlanmaktır.
Ayrıca elde mevcut kelimeler, hadisin konusu hakkında bir fikir verebilir. *Concordance*'dan bulunamaması halinde, *Miftahu Kunuzi's-sünne* gibi mevzu fihristlerine veya musannef türü eserlerin ilgili konularına tek tek bakılabilir.

b. *Hadisin konusu bilinir*

Bu takdirde yapılacak iş, öncelikle konuyu *Miftahu Kunûzi's-sünne*'de aramaktır.

Bu miftahın muhtevâsı dışında kalan, *Zevâid, Müstedrek, Müstahraç* ve *Camiu'l-usûl, Kenzu'l-ummal* ve *et-Taç* gibi *ale'l-ebvâb* («musannef») eserlere de baş vurmak gerekir. Şayet eldeki hadisin konusu, müstakil hadis kitaplarında incelenmiş, *edeb, tergıb-terhib, zikir-dua, delâil, şemâil,* siyer vs. gibi bir konu ise, o takdirde doğrudan bu konulara tahsis edilmiş eserlere başvurmak doğru olur.

c. *Hadisin sahabî râvisi bilinir.*

Bu takdirde yapılacak iş, hiç kuşkusuz, *ale'r-ricâl* telif edilmiş M ü s n e d ve M u ' c e m l e r ' e başvurmaktır. Bunun için de *Ah-*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

med b. Hanbel'in *Müsned*'i ile *Taberânî*'nin *Mu'cemu'l-kebîr*'i en geniş ölçüde istifade edilecek asli hadis kaynaklarıdır.

Tabii bu konuda yararlanılacak bir başka yardımcı eser türü de Etraf Kitablarıdır. Çünkü *etraf* kitabları, öncelikle sahâbî isimlerini alfabetik sıraya koyar, sonra o sahâbiden gelen rivâyetleri sıralamaya çalışırlar.

d. *Hadisin pek belirgin bir özelliği bilinir.*

Bu durumda üç ihtimal söz konusudur. Şöyle ki, bu belirgin özellik;

aa. *Hadisin senedindedir.*

Meselâ, babanın oğlundan rivâyeti, *mürsel* veya *müselsel* bir sened niteliği varsa, bu konulara tahsis edilmiş *Hatib Bağdâdî*'nin «*Rivâyetü'l-âbâ ani'l-ebnâ*, *Ebû Dâvud es-Sicistânî*'nin *el-Merâsîl* ve *Celâleddin es-Suyûtî*'nin *el-Müselselâtu'l-kübrâ*[19] isimli eserlerine müracaat edilmelidir.

bb. *Hadisin metnindedir.*

Meselâ, metnin *Kudsî Hadis* olduğuna ya da *uydurulmuş bir söz* olduğuna dair bir özellik varsa, bu takdirde, *Kudsî Hadislere* ve *Mevzû Hadislere* ait eserlere başvurulmalıdır.

cc. *Hadisin sened ve metnindedir.*

İllet ve *ibhâm* gibi bazı belirgin vasıflar hadisin hem senedinde hem de metninde bulunabilir. Bu takdirde de *İbn Ebî Hatim er-Râzî* (327/939)'nin her konudaki illetli hadisleri *ale'l-ebvâb* ihtivâ eden *İlelu'l-hadîs*'ine, *Ebû Zur'a Ahmed b. Abdurrahim el-Irâkî* (826/1423)'nin *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd*'ı, *İbnu'l-Cevzî* (597/1200)'nin *el-İlelu'l-mütenâhiye*'si gibi eserlere bakılmalıdır.

2. Araştırılacak Sözün Hadis Olduğu Kesin Belli Değildir:

Bu takdirde en yakın ihtimal olarak şu iki hal düşünülebilir :

a. *Halk Dilinde Dolaşan sözlerdendir.* Ya da hadistir ama, kısalığı ve veciz oluşu sebebiyle *kelâm-ı kibâr* gibi dillerde dolaşır olmuştur.

19 Bu üç eser hakkında bilgi için bk. et-Tahhan, *Usulu't-tahriç*, s. 150.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu halde yapılacak iş, metnin ilk kelimesine göre alfabetik olarak bu kabil sözler hakkında bilgi veren *el-Mekasıdu'l-hasene* ve *Keşfu'l-hafâ* gibi eserlere başvurmaktır.

b. *Hadis Diye Uydurulmuş sözlerdendir.*

Bu takdirde de *Mevzuât Edebiyâtına*, meselâ *İbn Arrâk*'ın *Tenzihu'ş-şeria*'sına veya *Aliyyu'l-Kaarî*'nin *el-Esrâru'l-merfû'a* veya *el-Masnu'* 'una başvurulmalıdır.

Hadis olduğu kesin olarak belli olmayan sözlerin ilk kelimesi elde ise, *Mevzuat Edebiyâtının* alfabetik olanlarına; konusu biliniyorsa *ale'l-ebvâb* olanlarına başvurmak kısa yoldan o sözün uydurma olup olmadığını anlamaya yarayacaktır[20].

Şimdi bütün bu söylediklerimizi şöyle bir çizimle şekillendirebiliriz.

20 Hadis bulmakta Türkçede bir başka problem söz konusudur. Şöyleki, çoğu kişi duyduğu ya da takvim yapraklarında okuduğu Türkçe sözlerin gelip hadis olup olmadıklarını, hadis ise kaynağını sormaktadırlar. Bu takdirde yapılacak iş, sözün konusundan hareketle ale'l-ebvab eserlere başvurmaktadır. Ya da o Türkçe metnin, Arapçasının ne olabileceğini düşünüp tahmin edilen kelimelerden hareketle bulmaya çalışmak gerekmektedir. Tabiatıyla bu iş, zaman zaman oldukça yorucu olmaktadır. Belki Türkçede yaygın sözleri Türkçe olarak alfabetik bir sıra içinde verdikten sonra Arapça metinlerini kaydeden bir çalışma bu ihtiyacı karşılayacaktır.

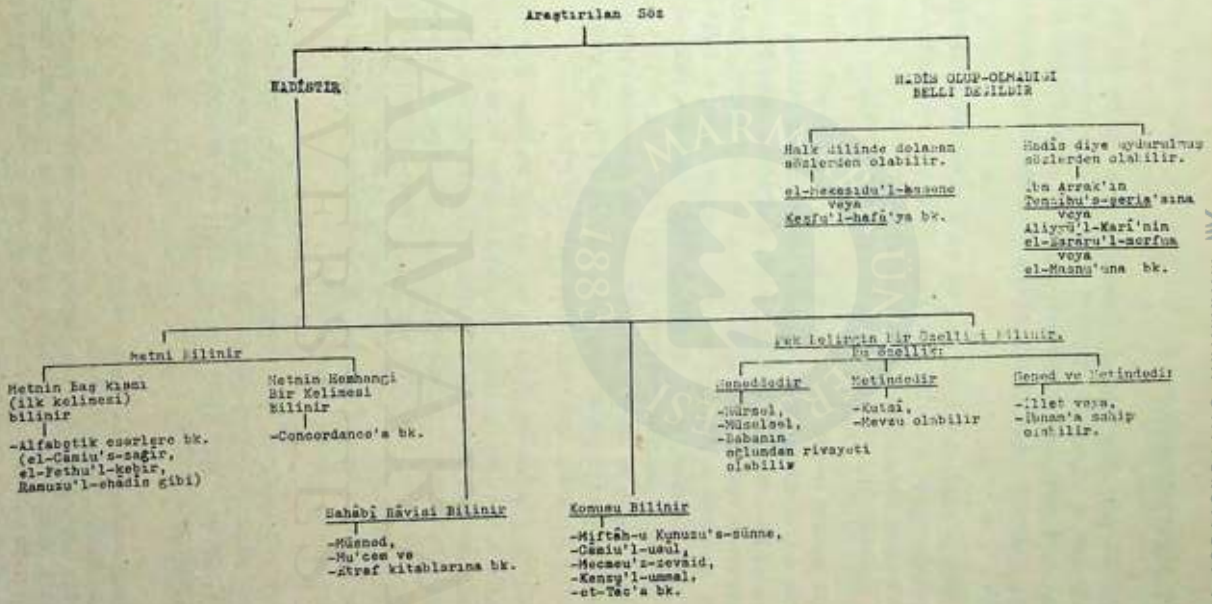

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

C. TAHRÎC EDEBİYÂTI

Hadislerin kaynağını bulup gösterme işine terim olarak t a h r î c dendiğini yukarıda kaydetmiştik. Muhtelif islâmî ilimlere dair eser yazan âlimler, bilhassa kelamcılar, müfessirler, usulcüler, fakihler, mutasavvıflar ve lügatçılar çoğu kez, delil olarak kullandıkları hadislere kaynak göstermemişlerdir.

Bu gelişme karşısında hadisçiler, bu kabil eserlerdeki hadislerin aslî hadis kaynaklarındaki yerlerini göstermek üzere ilmî mesâiler sarfetmişler, müstakil eserler yazmışlardır. Bu çalışmalar sonunda t a h r i c e d e b i y a t ı («kütübü't-tahrîc») dediğimiz birçok eser[21] literatürde yerini almıştır.

Ancak burada hemen işâret edelim ki, *tahrîc edebiyâtı*'nı, M ü s t a h r e ç adıyla tanıdığımız edebiyât ile asla karıştırmamak gerekir. Zira m ü s t a h r e ç, belli bir (veya birkaç) hadis kitabındaki hadis metinlerinin değişik senedlerle rivâyet edilmiş olduğunu göstermek üzere, tasnif devrinde meydana getirilmiş eserlerdir.[22] Bu yüzden müstahreçler, *el-Müstahreç ale'l-Buhârî* veya *el-Müstahreç ale's-Sahihayn* gibi, çalışmaya esas alınan kitaba izâfetle isimlendirilmişlerdir. Halbuki t a h r i c e d e b i y a t ı, bir kere daha tekrar edelim ki, değişik ilim dallarına ait eserlerdeki hadislerin tasnif devri hadis kaynaklarındaki yerlerine işâret etmek ve bu hadislerin sıhhat durumlarını incelemek üzere meydana getirilmişlerdir.

Akâid, fıkıh, tefsir, tasavvuf ve *mev'ize* gibi konulara dair meşhur eserlerin, hadis kaynakları açısından araştırmaya tabi tutulmaları, bu eserlerde yer aldığı için halk nazarında gerçekten hadis olarak kabul görme şansına sahip *zayıf* hatta *uydurma* hadislerin gerçek durumlarıyla ortaya konulması sonucunu verecektir. Araştırma konusu eserlerin, kullandıkları deliller açısından asıl değerlerini de tesbit etmek anlamına gelen bu çalışmalar, netice itibâriyle müslümanları ve onlardan da önce sünneti korumak demektir. Önemi ve faydası bu açıdan fevkalâdedir[23].

Biz burada, herhangi bir yazma ya da basma eser üzerinde tahrîç çalışması tarzında master veya doktora tezi yapacak olanlara örnek teşkil etmesi için h. V. asırda ortaya çıkan meşhur tahric edebiyâtından birkaç tanesini hatırlatmakla yetineceğiz.

21 Bilgi için bk. Kettani, **Risâle**, 151-155.

22 bk. Kettani, **Risâle**, s. 24-29.

23 Halk arasında yaygın olan eserleri, sünnet malzemesi açısından tetkik etmek, Hadis Anabilim Dalında master çalışması yapacaklar için uygun olur. Dürretu'n-nâsihîn üzerinde böyle bir çalışma, araştırma görevlimiz A. Tobay tarafından gerçekleştirilmiştir (İstanbul, 1984).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Tefsir'de *Abdurrauf b. Ali el-Münâvî* (1031/1622)'nin *Tuhfetu'r-râvî fi tahrici ehâdisi'l-Beydâvi*»si, genel dinî konularda *Hâfız Zeymüddin Abdurrahim b. el-Hüseyn el-Irâkî* (806/1403)'nin *el-Muğni an hamli'l-esfâr fi'l-Esfâr fi tahrici mâ fi'l-İhyâ mine'l-Ahbâr*'ı[24] ve Fıkıh'ta da *Abdullah b. Yusuf ez-Zeylei* (762/1360)'nin *Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-Hidâye*'si önemlidir[25].

Ayrıca, *Şerh Edebiyâtı*'nı tanıtırken de değindiğimiz gibi bazı şerhlerin, ele aldıkları hadisin kaynaklarına ya müellif adı veya kitab («bölüm») adı olarak işâret etmiş oldukları için onları da bir çeşit *tahric edebiyâtı* kabul etmek mümkündür[26].

II. HADİS EDEBİYÂTINDAN ISTILAH BULMAKTA FAYDALANMAK

Hadis Usûlü Edebiyâtına Mustalahu'l-hadis Edebiyâtı da denilmektedir. Bu da hiç kuşkusuz, hadis ilmine ait ıstılahların *Usûl Edebiyâtında* bulunacağını ifâde etmektedir.

Ancak biz burada meseleye bir başka noktadan yaklaşmak istiyoruz. Şöyle ki, hadis ıstılahları, *Hadis Usûlü Edebiyâtından* önce mevcuttu. Bu ıstılahlar hadis edebiyâtının şekillenmesinde etkili olmuşlardır. Hatta usûl edebiyâtından önce rivâyetu'l-hadîs kitablarında da yer almışlardır. *Tirmizî* (279/892) nin *Câmi*'i bu açıdan çok canlı bir misaldir.

er-Râmehurmûzî (360/971)'den başlamak üzere değişik muhtevâ ve hacımda hadis ıstılahlarına yer veren eserlerin en muteberlerini önceki bölümde özetle tanıttık. Ancak herhangi bir hadis kitabında karşılaşılan bir terimin ne ifâde ettiğini kolayca bulmak ve öğrenmek, her araştırmacının sık sık ihtiyaç duyduğu bir konudur. Böylesi bir ihtiyaç da ancak hadis terimlerini a l f a b e t i k olarak tanıtan eserlerle karşılanabilecektir. İşte bizim burada söz konusu etmek istediğimiz, *Istılah* bulmakta yardımcı olacak olan bu tür eserlerdir.

Pek tabii olarak *Keşşâfu Istılâhâti'l-funûn* ve çeşitli ansiklopediler gibi, ıstılahların genel olarak yer aldığı eserlerde hadis ıstılahlarını belli ölçüde bulmak kâbildir. Özel olarak *Hadis Istılahları*'na tahsis edilmiş bir eserin bu konudaki ihtiyacı daha geniş ölçüde karşılayacağına ise şüphe yoktur. Ne var ki bu konuda sadece yeni bir-iki Arapça-Türkçe teşebbüs ve eserden bahsedebileceğiz.

24 Bu eserin bir muhtasarı İhya ile birlikte basılmış bulunmaktadır.
25 Nasbu'r-râye'nin 4 cildlik Kahire 1357/1938 baskısı tahkikli ve güzel bir baskıdır. Kısa bir tanıtımı için bk. et-Tahhân, **Usulu't-tahriç**, s. 19-24.
26 bk. et-Tahhân, **Usulu't-tahriç**, s. 144.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

A. HADİS TERİMLERİYLE İLGİLİ ARAPÇA ESERLER

Yukarıda belirlediğimiz sınırlar içinde hadis terimlerini bulmaya yardımcı olacak Arapça eser olarak görüp inceleyebildiğimiz sadece bir çalışma bulunmaktadır. O da çok yenidir.

1. Mu'cemu'l-mustalahâti'l-hadisiyye

Şam Üniversitesi Profesörlerinden *Dr. Nureddin İtr* tarafından kaleme alınmış olan bu eser, hadis metinlerinin, senedlerinin ve râvilerin değerlendirilmesi ile ilgili olarak hadisçilerin kullandıkları terimlerin kısa tanıtımlarını ve bazan hükümlerini vermektedir. Terimlerin Fransızca tarifleri de eserde yer almaktadır. Ayrıca her terim için, *İbnu's-Salah*'ın *Ulumu'l-hadîs'i; Nevevî*'nin *Takrîb*'i; *Suyûtî*'nin *Tedrib*'i ve kendisinin *Menhecu'n-nakd*'inden sayfa numaraları gösterilmiştir. Böylece bu terimler hakkında geniş bilgi almak isteyenlere yardımcı olunmak istenmiştir.

Bir çeşit ıstılahlar sözlüğü olan bu küçük eser, *Şam'da* 1397/1977'de basılmıştır.

B. HADİS TERİMLERİYLE İLGİLİ TÜRKÇE ESERLER

İstenildiği zaman kolayca hadis terimleri hakkında bilgi alınabilecek a l f a b e t i k eserler Türkçede de biri basılmış öteki henüz basılmamış iki yeni teşebbüsten ibâret bulunmaktadır. Bundan böyle terimler konusunda da değişik kapsam ve muhtevâda eserlerin hadis edebiyâtına katılacağını ümit etmekteyiz.

Biz şimdilik mevcut iki çalışmayı kısaca tanıtalım :

1. Hadis Istılahları

Eserleriyle Türkçe hadis edebiyâtında önemli bir hizmet payına sahip bulunan *Prof. Dr. Talat Koçyiğit* tarafından kaleme alınmış olan *Hadis Istılahları*, müellifin belirttiği gibi, —özellikle Türkçede— hadis terimlerini alfabetik olarak ihtiva eden ve yayınlanmış ilk eserdir. Bir çeşit alfabetik hadis usûlü kitabıdır. Üçyüz otuz kadar ıstılahı 480 sayfa içinde tanıtmaktadır. Terimler hakkında, hadis usulü edebiyâtında yer alan bilgileri toplu halde vermekte, ayrıca dipnotlarda kaynaklara atıflarda bulunmaktadır[27].

27 Ankara, 1980 (A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınlarından).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ancak gerçekten geniş hacmına ve alfabetik sistemine rağmen, ilk planda söz konusu edilebilecek olan bir çok terime ya madde başı olarak ya da hiç bir şekilde yer verilmemiş olması, eserden beklenen istifadeyi büyük ölçüde kısıtlamaktadır. Eser, özel olarak böyle bir mahiyette olması baştan düşünülmemiş de sonradan elde mevcut —değişik vesilelerle hazırlanmış— yazıların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş gibi bir görünüm arzetmektedir. «Hadis Istılahları»nın, hacmından beklenen zenginliğe kavuşturulması, eserden istifade imkanlarını artıracaktır.

2. Hadis Terimleri Sözlüğü

Henüz basılmamış olmasına rağmen, yakında yayınlanacağını öğrendiğim ve müellifi *Dr. Abdullah Aydınlı*'nın müsaadesiyle tetkik ettiğim *«Hadis Terimleri Sözlüğü»*, ıstılahlar hakkında kısa yoldan bilgi edinme ihtiyacına büyük ölçüde imkân veren bir çalışmadır. *Hadis Istılahları*'ndan daha fazla terimi çok daha küçük bir hacımla ve her terimin geniş olarak tetkik edilebileceği kaynakları da gösterir şekilde hazırlanmış bulunan bu değerli çalışma, yayınlanması halinde, hadis ilmi alanında öğrenim gören ve araştırma yapanlara büyük ölçüde yardımcı olacaktır.

Ayrıca Türkiye Diyânet Vakfı tarafından yayına hazırlanan *İslam Ansiklopedisi*'nde de İslâmî İlimlere ait bütün ıstılahların yer alacağını öğrenmiş bulunmaktayız.

Önümüzdeki yılların, hadis ilminin diğer branşlarında olduğu gibi terimler sahasında da yeni ürünleri istifâdeye arzedeceği muhakkak gözükmektedir.

II. HADİS EDEBİYATINDAN ŞAHIS («RÂVİ, RİCÂL») BULMAKTA FAYDALANMAK

Sünnete hizmeti ana gâye edinmiş olan hadisçiler, hadis ilimleriyle ilgili her konuda ciddi ve seviyeli çalışmalar yapmışlar, eserler kaleme almışlardır. Bu cümleden olarak hadisle ilgili her kişiyi («rical») tam anlamıyla tanıtıcı çeşitli edebi mahsüller de ortaya koymuşlardır.

Bu gayretler R i c â l E d e b i y â t ı 'nı meydana getirmiştir.

Şunu ifade edelim ki, ricâl edebiyâtı, usûl edebiyâtı ile birlikte Hadis İlminin D i r â y e t u ' l - h a d î s kısmını oluşturur. Biz bu çalışmada pratiği esas aldığımız için, U s u l E d e b i y â t ı 'nı üçüncü bölümde, r i c a l e d e b i y â t ı n ı da hadis râvilerini bulma ve değerlendirme kaynağı olması açısından burada ele almayı uygun bulduk.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

A. RİCÂL EDEBİYATI

Tabakât, Tarihu'r-ruvât, Esmâu'r-ricâl, Terâcümü ahvâl, Tezkire, Nakdu'r-rical («Cerh ve ta'dil») ve *el-Esmâ ve'l-künâ* vs. isimleriyle anılan ve bilinen eserleri R i c â l E d e b i y â t ı ismi altında ve belli alt başlıklarla tetkik edeceğiz. Hemen ifâde edilmesi gerektir ki, Hadis İlmi ile meşgul olan zevâtın isâbetle belirttikleri gibi, *Ricâl Edebiyâtı*, Hadis edebiyâtının en gelişmiş ve bir başka kültürde eşi bulunmayan bir bölümüdür[28].

Değişik açılardan grublandırması yapılabilecek olan bu zengin edebiyâtı biz, t a n ı t ı m ve t e n k i d fonksiyonlarını nazar-ı dikkate alarak bu açıdan sınıflandırmaya tâbi tutacağız. Bilhassa t a n ı t ı m ı esas alan eserleri de k a p s a m açısından g e n e l veya ö z e l nitelikli eserler olarak ele alacağız.

1. Ricâl Tanıtımı İle İlgili Edebiyât

Bu edebiyatı önce g e n e l sonra da ö z e l nitelikli olanlarıyla ve en çok kullanma şansı bulunanlarıyla tanıtmaya çalışacağız.

a. Genel Nitelikli Tanıtım Edebiyâtı

Burada tarihî sırayı da göz önüne alarak önce *İbn Sa'd*'ın *et-Tabakâtu'l-kübrâ*'sını sonra da *Buhârî*'nin *et-Târihu'l-kebîr*'ini kısaca tanıtacağız.

aa. İbn Sa'd ve et-Tabakâtu'l-kübrâ'sı

Ebû Abdillah, Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî, h. 163'de *Basra*'da doğmuş, *Kufe, Mekke, Medine* ve *Bağdat*'a ilim yolculuklarında bulunmuştur. *Bağdat*'ta *Meğazî* sahibi tarihçi *Vâkıdî* (207/822) nin katibliğini yapmış, *Vakidî*'nin vefatına kadar ondan ayrılmamış, bu yüzden de *«Kâtibu'l-Vâkıdî»* diye meşhur olmuştur.

İbn Sa'd'ın kâtibliğini yaptığı *Vâkıdî*, tarih, siyer, meğazî ve futûh ilimlerine vâkıf bir âlimdir. Hocası *Ebû Ma'şer* tenkid edilmiş ise de *Vâkıdî*'nin tabakât, tarih ve meğazi sahasındaki eserleri dünyanın dört bir yanına yayılmıştır. Bunun sebebini *Hatib Bağdadî*, *«Vakıdî bu mevzuları, sahâbe ve şehid çocuklarından âlimlerden ve ilk meğazî sahibi Ebu Ma'şer'den en ince*

28 Bu konudaki görüşler ve bilgi için bk. Sıddikî, H. E. **Tarihi**, s. 149-150.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

teferruatına kadar öğrenmiştir. Sonra o, bildiği bütün gazvelerin cereyan ettiği yerleri bizzat ziyâret ve tetkik ederek gazvelere ait detayları tesbite önem vermiştir» diyerek açıklamaktadır.

Vâkıdî'nin *Meğazîsi* günümüze intikal etmiştir. *Miftahu Kunuzi's-sünne*'de muhtevâsı verilen 14 eserden biri de *Vakıdî*'nin *Meğazî*'sidir[29].

Vâkıdî, hadis münekkidleri tarafından *gevşeklik* ve *hadis uydurmakla* itham edilmiştir. *Ahmed b. Hanbel* ve *Yahya b. Main* onu tenkid edenlerdendir. *İmam Malik*, *Şâfii* ve *Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm* ise *Vakıdî* hakkında hüsn-i zanna sahiptirler[30].

İbn Sa'd hakkında *«Hocası zayıf ama kendisi sikadır»* denilmiş[31], hocasından farklı olan dikkat ve titizliği gösterilmiştir. *İbn Sa'd*, hocası *Vâkıdî*'nin rivâyetini, ensab, meğazî ve fetihnâmeler ile uğraşan bir başka âlimin rivayeti ile destekleme yolunu benimsemiş, hocasının değinmediği konuları o yeniden yazmıştır.

et-Tabakâtu'l-kübra

İbn Sa'd'ın en meşhur eseri *Tabakât*'tır. Kendisine ait olduğu *İbnu'n-Nedim* tarafından belirtilen *et-Tabakâtu's-suğra* ve *Ahbarû'n-Nebî*, *Tabakât*'ın birer bölümüdürler.

Tabakât, üçüncü asra ait bir telif olmasına rağmen, kendisinden önce yazılmış olduğu kaynaklarda belirtilen eserlerin günümüze intikal etmemiş olmaları[32] ve nev'i içinde *«en değerli kitab»* olması[33] dolayısıyla ilk hatırlanan eser olma şansına sahip bulunmaktadır.

Tabakat kitablarının genel planları, muhtevâları ve bu mevzuda eser yazanların metodları hakkında belli bir fikir sahibi olabilmek için *İbn Sa'd*'ın *Tabakât*'ını tanımak gerekmektedir.

Tabakât'ın kaynağı, öncelikle ağızdan toplanan şifâhî bilgilerdir. Sonra sınırlı da olsa, yazılı vesikalardır.

Sahâbe, tabiûn ve müellifin kendi devrinde yaşıyan muhaddis, tarihçi ve ensab âlimlerinden toplam olarak *4300* kadar şahsın biyografisini ihtivâ eden *Tabakât*, ilk iki cildinde Hz. Peygamber'in hayatını vermektedir.

29 bk. Bu kitap, IV. bölüm.
30 bk. Suphi Salih, **Hadis İlimleri**, s. 295.
31 bk. Kevseri, **Tabakât** I, 2 (Mısır, 1358).
32 Sıddîkî, **H.E. Tarihi**, s. 146.
33 Suphi Salih, **Hadis İlimleri**, s. 291.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tabakât'ta ağırlıklı iki konu, ashâb ve tabiûn'un biyografileridir. Zaman ve mekan unsurları, özellikle tabakât kitablarında ayrı bir önemi hâizdirler. Tabakaları *zaman* ve *mekan kriterleri*ne göre, birbirlerine karışmayacak şekilde sıralayabilmek, ya da en münasib olan yerde ricâlin anlatılabilmesi pek kolay olmayan bir başarıdır. Zira bir çok tabakaya ya da bir kaç yere mensub olanlar bulunmaktadır.

İbn Sa'd, zaman ve *mekan kriterlerinin her ikisini birden* hem sahabiler hem de tabiiler hakkında kullanmaya çalışmıştır. Meselâ o, sahabileri zaman bakımından 5 tabakaya ayırmış gözükmektedir :

a. Bedir Harbine katılan muhacirler
b. Bedir Harbine katılan ensâr
c. Bedir Harbine iştirak edemeyen ilk müslümanlar (Bunlar Habeşistana hicret edenler, ya da Uhud'a katıldıkları halde Bedir'e katılmamış olanlardır).
d. Mekke fethinden önce müslüman olanlar
e. Mekke fethinden sonra müslüman olanlar.

Mekan bakımından da şahısları *Medine, Mekke, Taif, Yemen, Yemâme, Kufe, Basra, Şam* ve *Mısır*'da kalanlar, buralara seyahat edenler, ve neticede bu şehirlerde yerleşip kalanlar şeklinde sıralamaya çalışmıştır.

İbn Sa'd, neredeyse *Tabakât*'ında hiç kendini göstermez. Tenkid etmekten özellikle kaçınmış gibidir. Ancak arada bir de olsa tenkid yaptığına da rastlanır. Meselâ, «*Mekke Fethi* günü Hz. Peygamberin, annesinin mezarı başında ağladığı»na dair rivâyeti, «*Böyle bir iddia yanlıştır. Zira Âmine'nin kabri Mekke'de değil Ebvâ'dadır*» diye tenkid etmiştir.

*Tabakât*ta şiir malzemesi, tıbkı hutbeler gibi, çok değildir. Tabiî bu azlık, *Vâkıdî'nin Meğâzî*'si ve *İbn Hişâm*'ın *Siyre*'sindeki şiirlere nisbetledir.

Tabakât'ta ısrarla takib edilen ortak bir plandan söz etmek mümkün değildir. Sahâbe biyografileri oldukça uzundur. Kitabın sonlarına doğru bir-iki satırlık açıklamaları geçmeyen biyografiler görülmektedir. Bunların bir çoğu, boş ve açıktır. Muhtemelen yazar onları daha sonra doldurmayı düşünmekteydi.

Tabakât, İbn Sa'd'ın talebesi *Hâris b. Üsâme* (282/896) tarafından rivâyet edilmiştir. Yer yer görülen «*Haddesenâ Muhammed b. Sa'd = Bize Muhammed b. Sa'd bildirdi*» ifâdesini kullanan bu *Hâris b. Üsâme*'dir.

Eserin bir kısmı da yine *İbn Sa'd*'ın talebesi *Hüseyn b. Fehm* (289/902) tarafından rivâyet edilmiştir. Sonra *Ahmed b. Me'mul el-Haşşâb* (322/933)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bu iki ayrı rivâyeti birleştirdi ve talebelerine okuttu. Onun talebesi *İbn Hayyûye* (382/992) eserin tamamını istinsaha hazır hâle getirdi. Bu nüshadan istinsah edilen bütün yazmalar, *İbn Sa'd*'ın esas tertibini korumuştur. *İbn Hayyûye*'nin bilinen bütün yazma nüshalarına dayanılarak Alman ilim adamlarından bir grub *Tabakât*'ı 1898-1918 yılları arasında, 20 yılda *Prusya İlimler Akademisi* adına yayınlamışlardır.

1, 2, 3, 4 ve 7. cildler ikişer kısım'a ayrılarak 8 cild halinde gerçekleştirilen bu baskı. «*Miftahu Kunuzi's-sünne*»de kullanılmıştır.

Tabakât'ın, kısım ayırımı yapmaksızın 1957-1958 yıllarında *Beyrut*'ta gerçekleştirilen 9 cildlik baskı, fihrist cildi de olmasına rağmen maalesef tam anlamıyla kullanışlı bir durum arzetmemektedir. Aranılan biyografinin tam şeklinin, fihristte verilen cild ve sayfa numaralarının hangisinde olduğunu belirleyen bir işâret bulunmamaktadır.

Ayrıca *Tabakât*, *Zâhid Kevseri*'nin takdimi ile 1358'de *Mısır*'da da basılmıştır.

*Tabakât*ı neşreden müsteşriklerden *Sachau*, *İbn Sa'd*'i, dürüst, kusursuz, dakîk, objektif ve orijinal bulmaktadır[34].

Netice olarak *Sıddıki*'nin de dediği gibi, «*Tabakât, hadis tarihinin en mühim devirlerinin en önemli ravilerine ait hal tercümelerini ihtiva eden bugün elde mevcut en eski E s m â u ' r - r i c â l kitaplarından biridir. O aynı zamanda ilk devir İslâm Tarihi için de çok kıymetli ve zengin bilgi kaynağıdır.*»

Tabakât, Hz. Peygamberden h. 238 yılına kadar geçen zaman kesimini kapsamaktadır[35].

bb. el-Buhari ve et-Târihu'l-kebir'i.

Birinci bölümde kısaca biyografisinden bahsettiğimiz *Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail el-Buhârî* (256/870)'nin meşhur *Sahîh*'inden sonra hadis edebiyâtı içinde önemli bir yeri bulunan ikinci eseri *et-Tarihu'l-kebir*'idir.

et-Tarihu'l-kebir, «Sahâbe, tabiûn ve sonrakiler»i alfabetik olarak tanıtmak üzere[36] kaleme alınmıştır. Eser, Hz. Peygamber ile başlamaktadır. Son-

34 bk. Sıddıki, H. E. Tarihi, s. 154-155.
35 İbn Sa'd ve Tabakât'ı hk.da geniş bilgi için bk. Tabakât, I, 5-17 (İhsan Abbas'ın takdim yazısı).
36 bk. et-Tarihu'l-kebir, I-1,2

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ra ismi *Muhammed* olan 871 kişiyi baba adlarına göre alfabetik olarak sıralamaktadır[37]. Daha sonra da *İbrahim*'ler ile normal alfabetik sıralamaya geçilmektedir.

I, II ve IV. cildleri ikişer kısım olarak neşredilmiş olan[38] eserin III. cildine ait hiç bir yazma nüsha bulunamamıştır[39]. *Abdullah b. Ebî Kuhâfe*'den *Abbâs*'a kadar olan biyografiler bu yüzden eksik kalmıştır.

et-Târihu'l-kebîr, ait olduğu devrin telif geleneğine uygun olarak bilgileri senedli rivayetlerle sunmaktadır.

Matbu' nüshada toplam olarak 9522 biyografi yer almaktadır. II. cildin ikinci kısmı sonunda yine *el-Buhârî*'ye ait olan *el-Küna* isimli kitab bulunmakta ve 1000 künye sahibi kısaca tanıtılmaktadır. Böylece *et-Târihû'l-kebîr*'de 10522 şahıs hakkında bilgi bulabilme imkanına sahibiz[40].

Bu eksik haliyle bile *et-Târihu'l-kebir*, *İbn Sa'd*'ın *et-Tabakâtu'l-kübrâ*'sının bir misli fazlası şahıs hakkında —kısa da olsa— bilgi ihtiva etmektedir. Ayrıca tanıtılan kişilerin rivâyetlerinden birer tane örnek verilmiş olduğuna da işâret etmek gerekir.

Ne var ki, biyoğrafik bilgi açısından oldukca yetersiz bir muhtevânın mevcûdiyeti de göze çarpmaktadır. Meselâ çoğu şahısların vefat tarihleri bile verilmemiştir. Daha çok râvî olarak güvenilirlik derecesine işâret eden kısa ifâdelerle yetinilmiştir.

cc. Ebû Nuaym ve Hilyetü'l-evliyâ'sı

Ebû Nuaym (430/1038) tarafından kaleme alınmış bulunan *Hılyetü'l-evliya ve tabakâtu'l-asfiya*, 800 kadar zâhid, âbid ve sofîyi tanıtmaktadır.

Hilye, aşere-i mübeşşere'den başlamak üzere 46 sahâbiyi tanıttıktan sonra, *ehlu's-suffa* için özel bir bab açmakta 86 biyografi vermektedir. Daha sonra da *Sâhâbî* hanımlardan 29 tanesini tanıtmaktadır.

Tabiûn tabakâtına da *Veysel Karânî* ile başlamakta, toplam 130 tabiîyi anlattıktan sonra *Etbâut-tabiîn*'e geçmektedir (bk. *Hilye*, V, 79). 396 biyog-

37 a.g.e. I-1, 11-271
38 Haydarabad, 1360-1363
39 bk. II-2, 376
40 Sıddîki'nin 42.000 (H. E. Tarihi, s. 150) ve 40.000 (s. 155)'den fazla biyoğrafi ihtiva ettiğine dair kaynak göstermeksizin verdiği rakamlar, matbu nüshadaki rakamla büyük bir tezat içindedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rafiyi de bu bölümde tanıtmaktadır. En sonda da Şamlı zahidlerden bazılarının sadece isimlerini vermekte ve eserini 422'de bitirdiğini açıklamaktadır[41].

Hilyetü'l-evliyâ, ilk kez *Mısırda* (1351/1932) — (1357/1938) tarihleri arasında basılmıştır. *Hilye*'nin bu baskısında rakamlanmış biyografi sayısı 689'dur.

Zühd ve takva yönü ağır basan zevâta ait olsa da Sahâbe, Tabiûn ve sonrakilere ait bir tabakât kitabı olması dolayısıyla biz onu, genel tabakatlar içinde tanıtmayı uygun bulduk. Aslında *Hilye*'yi belli vasıflara sahip rical ile ilgili bölümde de tanıtabilirdik.

Hilye büyük bir itibar görmüştür. Onun üzerinde yapılmış en önemli çalışma *Ebu'l-Fereç İbnu'l-Cevzî* (597/1200)'nin *Sıfatu's-safve* adlı eseridir. *İbnu'l-Cevzî*, *Hilye*'yi 10 noktada tenkide tabi tutmaktadır. Ona göre Ebû Nuaym, salihleri tanıtmak, nefis terbiyesi konusunda ilginç bilgiler sunmak üzere yazdığı *Hilye*'de;

1. Haberleri, doğrudan alakalı olduğu şahısların ismi altında zikretmemiş,

2. Tanıtmaya çalıştığı kişiden nakledilmiştir diye, *Hilye*'ye yakışmayan bilgiler vermiş,

3. Haberleri çok tekrar etmiş,

4. Uzun uzun hadis nakilleri yapmış, öylesine ki, nerede ise biyoğrafi yazdığını sanki unutmuş,

5. Kişilerin hadis ve rivâyetlerini çok göstermek için uydurma hadisler nakletmiş, bunların uydurma olduğu konusunda da hiç bir açıklamada bulunmamış,

6. Soğuk seci'lere yer vermiş,

7. Tasavvufu, sahabeden başkalarına nisbet etmiş,

8. Sözü, gereksiz yere uzatmış,

9. İşlenmesi câiz olmayan bir takım işleri sofilerden nakletmiş,

10. Biyografilerin tertibinde karışıklıktan kurtulamamış bulunmaktadır.

İbnu'l-Cevzî, bu on konuyu tesbit ettikten sonra *Hilye*'de noksan kalmış, ya da *Ebû Nuaym*'ın ihmal etmiş olduğu üç hususu da şöylece belirtmektedir :

41 bk. Hilye, X. 480.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1. Sâlih ve zâhidleri tanıtmak üzere telif edilmiş olan böyle bir eserde ümmetin imâmı *Hz. Peygamber*'e yer verilmemiş,

2. Meşhur bir çok kişi alınmazken, kendisinden sadece bir-iki satırlık şiir kalmış olan kişilere yer verilmiştir,

3. Kadın velilere de çok az temas edilmiş.

İbnu'l-Cevzî, aslında *Hilye*'yi hülasa etmiş fakat yaptığı ilâvelerle eserini 1031 biyoğrafi ihtiva eden bir hacma sahip kılmıştır[42].

Ayrıca *Hilye*'de bulunan 5000 hadis, *Abdülaziz b. es-Seyyid Muhammed b. es-Seyyid Sıddîk el-Ğımârî* tarafından *el-Buğye fî tertibi ehâdisi'l-Hilye* adıyla t a h r i c edilmiştir. «*Kavlî*» olanlar, *alfabetik* olarak, «*fiilî*» olanlar da sahâbî râvilerine göre tertib ve tanzim edilmişlerdir. Bu çalışma, bir fihrist hüviyetindedir[43].

b. Özel Nitelikli Tanıtım Edebiyâtı

Burada «*özel nitelik*»ten, «*birinci derecede tanıtıcı bir unsura sahip*» olan ricali kasdediyor ve böylesi şahıslarla ilgili eserleri bu kısımda ele almak istiyoruz.

Bu kısımda önce, râvî tabakalarından herhangi birine tahsis edilmiş eserleri, sonra «belli hadis kaynaklarındaki» ricâli inceleme konusu yapan kitapları, sonra da ricâli «*râvî olarak sahip bulundukları vasıfları*» açısından inceleyen eserleri, en sonda da ricâli «*yaşadıkları bölgelere*» göre tetkik eden edebiyâtı tanıtacağız. Hiç kuşkusuz, ricâli daha dar çerçevede belli gruplara ayırmak ve öylece incelemek de mümkündür. Ancak biz mevcut edebiyâtı, onlardan yararlanmak bakımından çok detaylı olmayan böyle bir tanıtıma tâbi tutmak istemekteyiz.

aa. Belli Râvî Tabakalarına Ait Eserler

İbn Hacer'in isâbetle tesbit ettiği gibi «*Dinî ilimlerin en şereflilerinden biri Hadis İlmidir. Bu ilmin en değerli branşlarından biri de Sahabîlerin, kendilerinden sonrakilerden ayırd edilip tanınmasıdır*»[44].

42 Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, **Sıfatu's-safve**, I-IV, thk. Mahmud Fâhûrî, thrc., Muhammed Ravvas Kalacı, Beyrut, 1399/1979 (ikinci baskı).
43 Kahire, tarihsiz (bk. et-Tahhân, **Usûlu't-tahric**, s. 64-65).
44 İbn Hacer, **el-İsâbe**, I, 2

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Gerçek şu ki, Sahâbîler, kendi zamanlarında tam olarak zabt ve tesbit edilmemişlerdir. Eğer o günlerde zabt ve tesbit edilmiş olsalardı, hiç kuşkusuz, bugün sahabî biyografilerinde görülen rakamların bir kaç katı fazla oldukları ortaya çıkacaktı[45]. Çok çeşitli sebeplerle devrinde tesbit edilmemiş olmaları, sahabiler hakkında eser yazan müellifleri «sahabidir-değildir» şeklinde değişik tesbitlerde bulunmaya götürmüştür. Sahâbilerle ilgili eserlere, yazılan *zeyl* ve *tetimmeler* de hep bu noktadaki görüş ayrılıkları ve tesbit farklılıklarından kaynaklanmışlardır.

İkinci hicrî asrın sonlarında görülen genel nitelikli tabakat kitabları içinde yer almalarına rağmen özel ve müstakil olarak sahabilere ait biyografiler h. III. asırdan itibâren yazılmaya başlanmıştır. «*Esmâu's-sahabe*», «*Tabakâtu's-sahâbe*», «*Kitâbu's-sahâbe*» «*Mu'cemu's-sahâbe*» ve «*Ma'rifetu's-sahâbe*»[46] gibi isimlerle yazılan sahabî biyografilerinin ilki *İmam Buhârî* (256/870)'ye aittir[47].

Daha sonraki dönemlerde yazılmış sahabî biyografileri ve yazma nüshalarının *İstanbulun* hangi kütüphanelerinde bulunduğunu[48] bir tarafa bırakarak, şahıs bulmakta faydalanma imkanı vermeleri açısından m a t b u ve m ü t e d â v i l üç eseri tanıtacağız.

1. İbn Abdilberr ve el-İsti'âb fi ma'rifeti'l-ashâb'ı

«*İbn Abdilberr*» diye meşhur olan *Ebû Ömer Yusuf b. Abdillah en-Nemeri el-Kurtubî* (463/1071) tarafından, kendisinden önce sahâbilerle ilgili olarak yazılmış eserlerin tamamındaki ashâbı kapsamak üzere kaleme alınmış olan *el-İstîâb*, sahasında değeri tartışılmaz olmakla birlikte, çok sayıda sahâbî'yi onda bulmak mümkün değildir[49]. *İbn Hacer*'e göre, 3500 kadar isim ve künye'yi; *İbnu'l-Esir el-Cezerî* (630/1233)'ye göre ise, 4225 sahabiyi tanıtmaktadır. Biyografileri, ilk ismin ilk harfine göre, [«magrib ulemasının alfabetik sistemine uygun olarak»[50]] sıralamıştır[51].

İbn Abdilberr, önce sahabileri isimlerine göre sıraladıktan sonra, künyeleri ile bilinenleri tanıtmakta, daha sonra da kadınlar bölümünü de aynı

45. bk. İbnu'l-Esir, **Üsdu'l-ğâbe**, I, 9
46. bk. Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri**, s. 66
47. K. Çelebi, **Keşf**, I, 89; İbn Hacer, **el-İsâbe**, I, 2
48. Bilgi için bk. Okiç, a.g.e., s. 66-67
49. İbn Hacer, **el-İsâbe**, I, 3
50. K. Çelebi, **Keşf**, I, 81
51. bk. et-Tahhân, **Usûlu't-tahric**, s. 170.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sıralama ile vermektedir. Kitabın başında Hz. Peygamberin biyografisine özel olarak yer vermiş bulunmaktadır[52].

el-İstî'âb'ı hemen hemen iki misline çıkaran *İbn Fethûn el-Mâlikî* (520/1126)'nin *Zeyl*'inden[53] itibâren sonraki bir çok esere kaynaklık yapmış olan *İbn Abdilberr*'in bu eseri, bir çok kez basılmıştır. *İbn Hacer*'in *el-İsâbe*'si ke narında da matbu'dur[54].

Türkçeye terceme teşebbüsünün bir türlü tamamlanamamış olması[65] bir şanssızlıktır.

2. İbnu'l-Esîr ve Üsdu'l-ğâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe'si

İbnu'l-Esîr diye meşhur üç kardeş âlimin ortancası olan *İzzuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî* (630/1233) tarafından kaleme alınan *Üsdu'l-ğâbe, el-İstî'âb* gibi, kendisinden önceki sahabî biyografilerine dayanmaktadır. Müellif, kendisinden önce yazılmış eserleri andıktan sonra bunlardan bilhasa dört tanesini esas kabul ettiğini bildirmektedir. Bunlardan *Ebû Abdillah b. Mende* (301/913) için (د) *Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillah el-Isfehânî* (430/1038) için (ع) ; *Ibn Abdilberr* için (ب) ve *Ebû Musa Muhammed b. Ömer el-Medînî* (581/1185) için de (س) remizlerini kullanmıştır. Bir biyoğrafi bu kaynaklardan hangisinden yer almışsa, o ismin başına bu kısaltmaları koymuş, kısaltmaların düşme ihtimalini göz önüne alarak hal tercemesi satırlarının sonuna ayrıca kimin o sahabîyi tanıttığını ismen de zikretmiş, böylece ilmî bir dikkat göstermiştir. Meselâ *Câbir b. el-Ezrak* isminin başında (د ع) remizleri, sonunda da *Ahrecehu İbnu Mende* ve *Ebû Nuaym* satırları yer almıştır[56].

Müellif bazı biyografilerin sonunda (*«Ahracehu's-selâse» = Bunu üç müellif zikretmiştir)* der bununla *İbn Mende, Ebu Nuaym* ve *İbn Abdilberr*'i kasdeder. Ayrıca bu ifadesinden, verilen bilgilerin bu üç kaynakta da aynen bulunduğunu kasdetmediğini sadece söz konusu sahâbî'nin bu eserlerde yer aldığını söylemek istediğini de belirtir[57].

52 bk. I, 13-41 (el-İsâbe kenarında)
53 bk. İbn Hacer, el-İsabe, I, 3; K. Çelebi, Keşf, I, 81
54 Mısır, 1328/1910 (ve ofset baskıları)
55 bk. K. Çelebi, Keşf, 1, 81; Okiç, a.g.e., s. 68
56 bk. I, 301
57. bk. Usdu'l-ğabe, I, 11

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu kısaltmalardan hiç birinin görülmediği biyografiler, bu kaynakların dışından alınmış olmaktadır.

Müellif, kendi kaynaklarını yine kendisi kritik etmekte; *İbn Mende* ve *Ebû Nuaym*'ın, biyografi eserinde bulunması gerekli hal tercümesi ile ilgili bilgilerin dışına taşarak, sahâbilerin rivâyet ettikleri hadislerden bol bol örnekler verdiklerini, oysa bu işin daha çok hadis kitablarına yakıştığını kaydetmektedir. *İbn Abdülberr*'in eserini ise, biyografi kitabı olarak beklenen bilgiler açısından daha doyurucu bulmaktadır[58].

Buna rağmen kaynaklarından uygun bulduğu bilgileri aldığını, sadece birini takib etmek gibi bir yola gitmediğini de yine müellif bildirmektedir[59].

Üsdu'l-ğâbe, önceki eserlerden farklı olarak *tam bir alfabetik sisteme* sahiptir. Sahâbilerin isimleri, baba, dede ve kabile adları birinci, ikinci, üçüncü harfler dikkate alınarak sıralanmıştır. Meselâ *Ebân* (أبان) *İbrahim* (ابراهيم) 'den önce alınmıştır. Çünkü *Eban*'daki ikinci harf olan (elif), *İbrahim*'deki *bâ*'dan öncedir. Yine *İbrahim b. el-Haris* (ابراهيم بن الحارث) *İbrahim b. Hallâd*'a takdim edilmiştir. Çünkü *Hâris*'in (ح) 'sı, *Hallâd*'ın (خ) 'sından öncedir. Yine *Ebân el-Abdî* (أبان العبدى) . *Ebân el-Muhâribî* (أبان المحاربى) ye takdim edilmiştir. Zira (ع) , (م) 'den öncedir. Aynı sistem künyelerde de, Ebû'dan sonraki kelimeler dikkate alınarak takib edilmiştir. Meselâ *Ebû Davud* (أبو داود) . *Ebû Râfi'* (أبو رافع) 'den öne alınmıştır. Aynı sistem, velâ ve baba ismi yerinde kullanılan kabile adıyla yapılan nisbelerde de uygulanmıştır. Meselâ, *Zeyd'in* mevlâsı olan *Esved («Esved mevlâ Zeyd»), Amr*'ın mevlâsı olan *Zeyd'e («Esved mevlâ Amr»); Zeyd el-Ensârî* de *Zeyd el-Kuraşî*'ye takdim edilmiştir[60].

58 bk. Usdü'l-ğâbe. I, 11
59 Aynı yer.
60 a.g.e. I, 12

Sadece ismiyle önceki kaynaklarda yer almış şahısları da aynı isimden baba adı, kabilesi veya künyesi belli olanları verdikten sonra tanıtmaktadır. Meselâ, *Temîm* isimli zevât bittikten sonra sadece *Temîm* diye bilinen biyografiye yer vermektedir[61].

Lahik ve *Laşer* gibi başında (ل) bulunan isimleri de *lâm* harfinde vermiş, (ل) 'yı müstakil bir harf olarak değerlendirmemiştir.

İsimlerde *neseb*'i *künye*ye takdim etmiştir. Meselâ *Abdullah b. Rebia*'yı *Abdullah b. Ebî Rebi*'a'dan önce getirmiştir. Ayrıca yazılış itibariyle benzerlik arzetmesine rağmen, okunuşu farklı olan isimlerin okunuşunu hareke ile değil anlatımla vermiş, karışıklığı önlemeye çalışmıştır.

Biyografisini anlattığı sahabilerin rivâyet ettiği hadislerde geçen bazı garib kelimeleri de açıklamıştır.

İbn Abdilberr'in yaptığı gibi *İbnul'-Esîr* de baş kısımda Hz. Peygam ber'in biyografisine ait özel bir bölüm ayırmıştır[62].

Usdü'l-ğâbe, 7 cildlik 1970 Şa'b baskısına göre 7702 biyografi ihtivâ etmektedir. *İbn Hacer* ise, bu rakamı 7554 olarak vermektedir[63].

Usdu'l-ğâbe'nin 7. cildi hanım sahabilere tahsis edilmiştir.

Usdü'l-ğâbe üzerinde *Tecrîdu esmâ'is-sâhâbe telhîsû Usdi'l-ğâbe* adıyla yapılmış bir ihtisar çalışması iki cild halinde basılmıştır[64].

bb. İbn Hacer ve el-İsâbe'si

«el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe», *İbn Hacer* (852/1448) tarafından, isminden de anlaşılacağı gibi, öncekilerin düştüğü hatalardan uzak, sağlam bir sahabe biyografisi kitabı olarak kaleme alınmıştır.

Ibn Hacer, eserini 4 bab üzerine tasnif etmiştir. Aşağıda sayılacak olan bu dörtlü taksim her harf için aynen uygulanmıştır. Dört kısım şöyle sıralanır:

1. *Sahâbîliği kendisinden veya bir başkasından gelen rivâyetle sâbit olanlar*. Bu rivâyetlerin *sahih, hasen* veya *zayıf* olması neticeye tesir etme-

61 bk. a.g.e. I, 261
62 bk. a.g.e. I, 20-42
63 bk. İbn Hacer, el-İsâbe, I, 6
64 Haydarabad, 1315 (bk. Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri**, s. 68, dn. 5).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mektedir. Sahâbî olduğuna delalet eden bir kayd, işâret ve imâ bulunanlar da bu birinci kısma dahildirler. Meselâ elif harfi için bu gruba giren biyografiler matbû nüshada I, 13-93 sayfalar arasında yer almaktadırlar.

2. *Sahâbe arasında zikredilen çocuklar.* Bunlar, Hz. Peygamber zamanında doğmuş ve Hz. Peygamber vefat ettiğinde *temyiz yaşının altında* bulunmaktadırlar. Bunlara sahâbî denmesi, Hz. Peygamberin onları görmüş olma ihtimalinden ileri gelmektedir. Çünkü aileler, çocuklarının t a h n i k ve t e s m i y e (isim koyma) için Hz. Peygambere getirirlerdi.

Elif harfi için bu guruba giren biyografiler, birinci cildin 93-99 sayfaları arasında «*zikru men lehu ru'yê*» başlığı altında yer almaktadır.

3. *Câhiliye ve İslâm devirlerini idrak ettikleri halde Hz. Peygamberle bir araya gelmemiş ve ister müslüman olmuş, ister olmamış olsunlar, Hz. Peygamberi aslâ görmemiş olan («muhadram») lar.* Bunlar hadisçilerin ittifakı ile sahâbî sayılmazlar. Ne varki bu kişilerin, sahâbî biyografisine tahsis edilmiş yukarıda isimleri geçen eserlerde zikredilmiş olmaları, —sahâbî olduklarından değil— sahâbilere en yakın kişiler olduklarından ileri gelmiş olmalıdır. «*Muhadram*»ların Hz. Peygamberden yapacakları rivâyetler, ittifakla, M ü r s e l adını alır (Çünkü onlar sahâbî değildirler. Arada bir sahâbî râvînin bulunması gerekir..).

Elif harfi için bu gruba girenler de 1. cildin 99-117. sayfaları arasında yer almaktadır.

4. *Yukarıda isimleri geçen biyografik eserlerde yanlışlıkla sahâbî olarak zikredilenler.*

İbn Hacer, bu dördüncü grubu tesbit işinde kendisinden önce kimsenin çalışma yapmamış olduğunu, böyle bir şeyi kimsenin düşünmediğini «*Bu dördüncü kısma gelince, bu konuda benden önce davranmış ve i'mâl-i fikretmiş herhangi bir müellif bilmiyorum*» cümleleriyle açıkca dile getirmektedir.

Bu gruba giren biyografiler, *Elif Harfi* için birinci cildin 117-136. sayfaları arasında yer almaktadır.

İbn Hacer, bu taksim içinde gerçekten kendisinden önce kimsenin düşünmediği kıymetli bir sahabe biyografisi eseri yapmış olmaktadır. Kendisinden sonra da konu onu aşacak şekilde ele alınmış değildir.

İbn Hacer, el-İsâbe'ye, Sahâbe'nin ta'rifi, bir kişinin sahâbî olduğunu bilme yolları ve sahâbîlerin âdil oluşlarıyla ilgili üç fasıldan oluşan bir de giriş yazmıştır.

4. cild halinde, kenarında *el-İstî'âb* da bulunmak üzere Mısır'da 1328'de ilk kez basılan *el-İsâbe*'nin sayfa başlarında hangi harfe ait kaçıncı kısmın o sayfada bulunduğu yazılmış, böylece eserden faydalanmak kolaylaştırılmıştır

el-İsâbe'de, *Usdü'l-ğâbe*'de görüldüğü şekilde kadın sahabîleri bir yerde toplama gibi bir yola gidilmemiştir.

el-İsâbe'ye ait bu dörtlü taksim bilinmeden ondan istifâde imkanı bulunmamaktadır.

el-İsâbe'nin 4. cildi künyeleriyle («el-kunâ») meşhur sahâbîlerin yukarıdaki dörtlü taksim içinde tanıtımına ayrılmıştır. Bu cildde 1552 biyografi yer almaktadır.

İlk üç cild isimleriyle bilinen 9475 kişinin biyografisini vermektedir. Böylece toplam olarak *el-İsâbe*'de 9475 + 1552 — 10027 isim ve künye sahibinin biyografisi yer almış olmaktadır.

bb. Belli Kitablara Ait Ricâl İle İlgili Edebiyât

İslâm bilginleri hadis ricâlini çok değişik yönlerden inceledikleri gibi muhtelif eserlere mahsus râvîleri de müstakil eserlere mevzu etmekten geri durmamışlardır. Tasnîf devri musannefatından herhangi biri veya bir kaçının râvîlerini incelemek ve tanıtmak için müstakil eserler telif etmişlerdir. Böylece, herhangi bir kitabın râvileri arasında olduğu bilinen bir şahsın, kısa yoldan bulunabilmesine imkan sağlamışlardır.

Bir çoğu hâlâ yazma olarak kütüphanelerde bekleyen bu kabil eserlerden basılma şansına kavuşmuş ve böylece de istifâde imkânı artmış bulunanlarından bir-iki tanesini tanıtmaya çalışacağız[65].

el-Cem'u beyne ricâli's-Sahihayn

Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tahir el-Makdisî (507/1113)'nin, *el-Kelâbâzî* 398/1007)'nin *Buhârî*'nin ricâline ait *«el-Hidâye ve'l-irşâd fi ma'rifeti ehli's-sikati ve's-sedâd'ı* ile *İbn Mencûye* (428/1036)'nin *«Ricâlu Sahihi Müslim'ini* bir araya getirerek ve bu iki müelifin eksik bıraktıklarını tamamlayarak[66] meydana getirdiği *el-Cem'u beyne ricâli's-Sahihayn'ı Hindistan*'da 1323 yılında basılmış bulunmaktadır.

65 Bu konudaki eserler hakkında bilgi için bk. Kettânî, **Risâle**, s. 166-171
66 bk. Kettânî, **Risâle**, s. 168; et-Tahhan, **Usulu't-tahrîc**, s. 179

MARMARA ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ

Eser alfabetiktir. *İbnu'l-Kayserânî* diye bilinen müellif, *Buhârî* ya da *Müslim*'den sadece birine ait olan ricâle de ayrıca işâret etmiş bulunmaktadır.

İs'âfu'l-mubatta' bi ricâli'l-Muvatta'

Celâleddin es-Suyûtî (911/1505) tarafından kaleme alınan eser, aynı müellifin *Muvatta* şerhi *Tenviru'l-havâlik*'in sonundadır[67]. 36 sayfalık bir hacma sahip olan *İs'af*, a l f a b e t i k olarak *Muvatta* ricâlini kısa kısa tanıtmaktadır. Erkek ve kadın râvileri ayrı ayrı bablarda, künyeleriyle bilinenleri ve mübhem isimleri de yine alfabetik olarak her iki kısım için ayrı ayrı vermektedir.

Kütüb-i Sitte Ricâli İle İlgili Eserler

Kütüb-i sitte ricâli ile ilgili olarak kaleme alınmış ilk eser *Hâfız Abdülğâni el-Makdisî* (600/1203)'nin *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*'idir.

Henüz basılmamış olan bu eser üzerinde *Ebu'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zeki el-Mizzî (742/1341), Tehzîbu'l-Kemâl* adıyla çok değerli bir eser meydana getirmiştir.

el-Mizzî bu eserinde, kütüb-i sitte ricâline ilâveten, bu altı kitab müelliflerinin «tarih» dışında kalan eserlerinde geçen şahısları da tanıtmış; her şahsın bu kitabların kaç tanesinde geçtiğini remizlerle göstermiş, toplam 27 değişik remz (kısaltma) kullanmıştır. Biyoğrafileri alfabetik olarak vermiştir. Sahabileri de genel sıralama içine almıştır. Râvilerin cerh ve ta'dili ile ilgili bilgilere, mübhem isimler ve künyelere dikkat göstermiştir. İsim ve künyelerden hangisi daha kesinlik arzediyorsa, şahsı orada tanıtmış, öbüründe atıfla yetinmiştir.

Kütüb-i sittede rivâyetleri bulunmadığı gerekçesiyle, *el-Kemal*'de yer alan bazı zevâtı hazfetmiştir. Maalesef *el-Mizzî*'nin bu değerli çalışması da basılmamıştır.

Basılmamış olmalarına rağmen *el-Kemâl* ve *Tehzibul'l-Kemâl* kütüb-i sitte ricâli konusunda yazılan müteâkib devir eserlerine kaynaklık etmişlerdir. Ya da bir başka ifâde ile, bu alanda, sonraki müellifler tarafından meydana getirilen eserler, tamamen bu iki çalışmaya dayanmaktadır.

Biz burada bu iki esere dayalı edebiyâttan *İbn Hacer el-Askalânî* (852/1448)'ye ait olan *Tehzîbu't-Tehzîb*'i tanıtacağız.

67 Mısır, 1370/1951

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tehzibu't-Tehzîb

Şerh Edebiyatını anlatırken kısaca biyoğrafisini verdiğimiz *İbn Hacer*[68], *el-Mizzî*'nin eserini ihtisar etmek suretiyle toplam olarak 12415[69] râvînin hal tercemesini ihtivâ eden *Tehzîbu't-Tehzîb*'ini yazmıştır.

İbn Hacer, ricâlin cerh ve ta'dili, talebe ve hocalarıyla ilgili bilgileri kısaltmış, her şahsın rivâyet ettiği hadislerden örnekleri ihtiva eden kısmı tamamen hazfetmiştir. Kısa hal tercemelerini aynen muhâfaza etmiştir. Cerh ve ta'dil açısından önem taşımayan sözleri tamamen atmıştır. Bazı biyoğrafilere de yeni ilâveler yapmıştır. Vefatlar konusundaki ihtilafları da mümkün mertebe hazfetmiş, maslahat gereği nâdiren bu değişik görüşleri aynen korumuştur.

İbn Hacer, *Tehzîbu'l-Kemal*'deki hiç bir şahsı çıkarmamış, aksine bazı şahısları ilâve etmiştir. Yine bazı biyoğrafilerde de «*kultü*» diyerek kendisi bilgi ilâvelerinde bulunmuştur.

Ayrıca, *el-Mizzî*'nin eserinde yer alan, *Kütüb-i sitte İmamlarının şartları*, sika râvilerden hadis rivâyetinin teşviki ve *Siyer-î Nebî* ile ilgili bölümleri hazfetmiştir.

İbn Hacer bu çalışmasında, *Tehzîbu'l-Kemal* üzerinde kendisinden önce yapılmış *Zehebî*'nin *Tezhîbu't-Tehzîb*'inden ve *Alaeddin Moğoltay*'ın *İkmalu Tehzîbi'l-Kemal*'inden de yararlanmıştır.

İbn Hacer yazdığı mukaddimede, *el-Mizzî*'nin eseri üzerinde *ez-Zehebî* tarafından yapılmış *Tezhîbu't-Tehzîb* ve *el-Kâşif* adlı iki çalışmayı kritik etmekte, birinciyi gereksiz yere uzatılmış, ikinciyi de istifâde edilemeyecek ölçüde kısaltılmış bulmaktadır.

İbn Hacer, 12 cild halinde basılmış bulunan *Tehzibu't-Tehzib*'ini yine kendisi *Takrîbu't-Tehzîb* adıyla kısaltmıştır. Bu ihtisar da basılmıştır.

Kütüb-i sitte ricâli hakkında *İbn Hacer*'in bu iki kitabından rahatlıkla faydalanma imkanı bulunmaktadır.

Ayrıca *ez-Zehebî*'nin *el-Kâşif*'i de matbu'dur[70]. *Hafız Safıyyüddin Ahmed b. Abdillah el-Hazrecî* tarafından *ez-Zehebî*'nin T e z h î b u ' t - T e h -

68 Tehzibu't-Tehzîb'in sonunda (XII, 498-504), İbn Hacer'in biyografisi ve eserlerinin alfabetik isim listesi bulunmaktadır.

69 Basılı nüshadaki rakamların toplamı 12185'tir. 3043'ü künyelere ait XII. cilddedir. 9142'si ise, alfabetik sıradaki ricâl sayısıdır.

70 Kahire, 1392/1972

MARMARA ÜNİ

z î b 'i üzerinden *Hulâsatu Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemal* adıyla yapılan bir özet büyük bir cild halinde Mısır'da 1301 tarihinde basılmıştır[71].

cc. *Belli Vasıflara Sahip Ricalle İlgili Edebiyât*

Hadis İlminin sayısız branşlarından bir çoğu hadis ricâlinin muhtelif açılardan incelenmesiyle meşguldür. Kişileri inceden inceye tetkik etmek, onların Hz. Peygamber adına verecekleri haberlerin sıhhati konusunda emin olmak, kimseye bu önemli konuda rastgele konuşma imkanı tanımamak maksadına matuftur.

Çok yönlü ricâl edebiyâtı içinde ravîleri sahip oldukları vasıflara göre müstakil eserlerde değerlendiren eserlerden birkaç örnek vereceğiz. Böylece vasfı belli râvileri ait oldukları grublar içinde tanıtan eserlere müracaatla bulabileceğimizi de vurgulamış olacağız.

Tezkiretu'l-huffâz

Şemsüddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz b. Abdillah et-Türkmânî ez-Zehebî (748/1347) tarafından kaleme alınmış olan *Tezkiretu'l-huffâz*, isminden de anlaşılacağı gibi, hadis hâfızlarını tanıtmaktadır. Müellifin belirttiğine göre, hâfızları ve râvîleri güvenilirlik açısından değerlendirme konusunda, kendilerine müracaat edilen zevâtı belli tabakalar halinde ihtivâ etmektedir. Sahabeden başlayarak hocalarına gelinceye kadar 21 tabaka içinde toplam 1176 biyografi bulunmaktadır.

Eser alfabetik değildir. Faydalanmayı kolaylaştırmak için eserin üçüncü baskısında, sonuna alfabetik bir fihrist konulmuştur.

Eser basılırken her şahsın adının başına, o kişinin genel sıra içindeki numarasını, kaçıncı tabakanın hangi sırasında bulunduğunu ve *kütüb-i sitte*'den hangilerine ait ricâlden olduğunu gösteren rakamlar konmuştur. Meselâ

سعيد بن أبي عروبة — ٤ ٣٣/٥ — ١٧٦

71 Kütüb-i sitte ricali ile ilgili Tehzibu'l-Kemal'i esas alan bu ve öteki çalışmalar hakkında bilgi için bk. et-Tahhan, Usulu't-tahriç, s. 181-198.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

satırı, *Said b. Ebî Arube*'nin *Tezkiretu'l-huffaz*daki 176. hâfız, ve onun 5. tabakanın 23. şahsı olduğunu ve bu zâtın kütüb-i sittenin hepsinde rivâyetinin bulunduğunu anlatmaktadır[72].

Tezkiretu'l-huffâz'a üç ayrı *zeyl* yazılmıştır. Bunların ilki müelifin talebesi *el-Hüseynî* (765/1363), ikincisi *Fehd el-Mekkî* (871/1466) ve üçüncüsü de *Celâleddin es-Suyûtî* (911/1505)'ye aittir. Bu üç *Zeyl* de basılmış bulunmaktadır[73].

Netice itibâriyle *Tezkiretu'l-huffaz*, H. I. asırdan X. asrın ilk yıllarına kadar uzanan zaman kesimi içindeki hadis hâfızlarını bize tanıtmış olmaktadır.

Kitâbu's-sikât

Adalet ve zabt yönünden kusursuz, güvenilir (*«sika»*) râvilerle ilgili eserlerin bir çoğu[74] henüz basılabilmiş değildir. *Muhammed b. Ahmed b. Hibbân el-Bustî* (354/965)'nin, *Kitabu's-sikât*'ı, birincisi Sahâbilere, ikincisi Tâbiîlere, üçüncüsü de etbâu't-tâbiîne tahsis edilmiş üç cüzden oluşmaktadır. Her cüz kendi içinde alfabetiktir.

Son «Sahih» musannifi olan *İbn Hıbbân*'ın, ricâli s i k a olarak vasıflandırmakta gevşek davranmış olduğu, bu kitaptan yararlanırken dikkatten uzak tutulmamalıdır. *İbn Hıbbân*'a göre, *«Cerh edildiği belli olmayan kişi, —aksi ortaya çıkıncaya kadar— âdildir.»* Bu görüşünün neticesi olacaktır ki bu eserinde s i k a olarak zikrettiği bir çok kişiyi, daha sonra yazdığı *Kitâbu'z-zuafâ ve'l-mecrûhîn*'inde zayıf olarak nitelendirmiştir[75].

Kitâbu's-sikât Haydarabâd'da basılmıştır.

el-Muğnî fi'z-zuafâ

Çeşitli yönlerden cerhedilmiş ve bu sebeple z a y ı f sayılmış râviler demek olan *Zuafâ* ile ilgili olarak müstakillen kaleme alınmış eserler, sika râvilere ait eserlerden çok fazladır[76]. Konuya ait eserlerden de *ez-Zehebî*

72 bk. **Tezkire**, I, 177
73 **Beyrut, tarihsiz.**
74 bk. **Kettânî, Risale**, s. 120-121
75 bk. **Kettânî, Risâle**, s. 121; **et-Tahhân, Usûlu't-tahrîc**, s. 201-202
76 bk. **Kettânî, Risâle**, s. 118-120; **Koçyiğit, Hadis Istılahları** s. 479-480

(748/1347)'nin *el-Muğnî fi'z-zuafâ*'sı, *alfabetik* bir sistem içinde toplam 7854 kişi hakkında bilgi ihtiva etmektedir. Zayıf olduğu bilinen bir râviyi bu eserden aramak ilk planda yapılacak iştir.

el-Muğnî fi'z-zuafa, *Nureddin İtr*'in tahkik ve ta'liki ile iki cild halinde *Şam*'da 1969'da basılmıştır.

Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl

ez-Zehebî (748/1347) tarafından zayıf râvileri tanıtmak maksadıyla *İbn Adiy*'in *el-Kâmil*'inden istifâde ederek telif edilmiş bulunan *Mizânu'l-i'tidal*, toplam 11053 şahıs hakkında bilgi vermektedir.

Eser her ne kadar zayıf râvilere («ed-Duafâ ve'l-mecrûhûn») tahsis edilmiş ise de aslında güvenilir râvilerden («sikât») bir çok kişi hakkında da bilgi ihtivâ etmektedir. Bu yüzden «*Mizân'da ismi var*» diye şahsın zayıf olduğuna hükmetmek doğru olmaz.

Zehebî, bu tür karışık bir muhtevâyı benimsemekte *İbn Adiy'e* uymuştur. *İbn Adiy*, hakkında zayıf olduğuna dair herhangi bir görüş bulunan herkesi *el-Kâmil*'e almıştır. *Zehebî* de sahabiler ve *Ebu Hanîfe*, *eş-Şafii* ve *el-Buhâri* gibi *muktedâ bih* olan zevât dışında *İbn Adiy*'i takîb etmiştir[77]. Hatta yer yer *Zehebî* bu durumu açıkça belirtmektedir. Meselâ *Sabit b. Eslem el-Bunânî*'yi tanıtırken[78] «*Sabit, ismi gibi sabittir. İbn Adiy zikretmemiş olsaydı, ben aslâ ondan burada söz etmezdim*» demektedir. Aslında güvenilir kişilerden *Mizân*'da söz etmesinin bir başka maksadı da onlar hakkındaki ithamları reddederek onların sağlamlığını göstermektir[79].

Mizânu'l-i'tidâl, a l f a b e t i k t i r, sekiz kısımdan oluşmaktadır:

1. Erkek-kadın isimleri (I-IV, 487 arası)
2. Erkeklere ait künyeler (IV, 487-589)
3. Baba adlarıyla tanınanlar (IV, 590-598)
4. Nisbeler (IV, 599-601)
5. İsmi mechul olan erkekler (IV, 602-603)
6. İsmi mechul olan kadınlar (IV, 604-610)

77 bk. **Mizan**, I, 2-3 (Müellifin mukaddimesi). Bu tür zevâtı zikretmişse insaf ve itidal çerçevesinde değerlendirmiştir (aynı yer).

78 bk. **Mizan** I, 362-363.

79 bk. müellifin mukaddimesi (I, 2).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

7. Kadınlara ait künyeler (IV, 611-614)
8. İsimsizler «Vâlidetu fülân.. gibi» (IV, 615-616).

Bu sekiz kısımda yer alan şahıslar için IV. cildin sonunda 130 sayfalık genel bir fihrist (IV, 620-749) bulunmaktadır.

Zehebî, tanıttığı şahısların kütübi sitte ricâlinden olup olmadıklarını, bu altı kitabtan hangisinin ricâlinden iseler onu birer kısaltma ile belirtmiştir. Altı kitabın her biri için yaygın kısaltmaları kullanmış; altısının birden ittifak ettiğini belirtmek için (ع) dört sünen için de kısaltmasına yer vermiştir.

Mizân'ın önsözü, eserin muhtevâsı ve cerh-ta'dil ıstılahları hakkında yeterli bilgi vermektedir[80].

bb. Belli Bölge Ricâli İle İlgili Eserler

İslâm ülkesinin muhtelif yörelerine ait genel karakterli tarihler yazılagelmiştir. *Sıddîkî*'nin isâbetle belirttiği gibi, bu tarihlerin çoğu, o yörelerin siyâsî tarihlerine ağırlık vermektedirler. Yine büyük bir çoğunluğu da genellikle ilim adamlarının özellikle, râvî ve hadisçilerin biyografilerine tahsis edilmişlerdir[81].

Böyle özel ya da *«mahallî»* tarihlerin *Endülüs, Afrika, San'a, Mısır* ve *Horasan* gibi daha geniş bir bölgeyi ihtivâ edenleri de bulunmaktadır. Biz, burada sadece *Bağdat, Şam ve İsfahan* tarihlerini tanıtmakla konuya rical bulmak noktasından dikkat çekmek istemekteyiz.

Tarihu Bağdad

Hadis İlminin çok çeşitli dallarında eserler vermiş olan *el-Hatîb el-Bağdâdî* (463/1071) tarafından, kuruluşundan *Hatib*'in vefat tarihine kadar geçen dönem içinde Bağdat'ta yaşamış, yetişmiş, oraya yerleşmiş veya uğramış halifelerden muhtelif san'at erbâbına kadar her alanda meşhur olan âlim ve san'atçıyı tanıtmak üzere kaleme alınan *Tarihu Bağdad*, 14 cild halinde basılmış bulunmaktadır[82].

80 Mizan hakkında bilgi için bk. K. Çelebi, Keşf, II, 1917; Mübârekfurî, Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezî, I, 212-213; et-Tahhân, Usulu't-tahric, s. 201-202.
81 bk. Sıddıkî, Hadis Edebiyatı Tarihi, s. 159.
82 Mısır, 1349/1931

MARMARA ÜNİ

Eser, basılmış nüshadaki rakamlamaya göre toplam 7831 hal tercümesi ihtivâ etmektedir.

Müellif, Bağdad'ın tarih, coğrafya, ahkâm yönünden durumuna, *Medâin*'in müslümanlar tarafından fethedileceğine dair haberler ve *Bağdad*'a uğrayan sahâbiler'e ayırdığı 211 sayfalık bölümden sonra, adı *Muhammed* olanlardan başlamak üzere a l f a b e t i k sistem içinde şahısları tanıtmaktadır. Künyeler[82] alfabetik olmayan bir sıralama içinde ayrı bir bölümde tanıtılmaktadır. En sonunda da Bağdatlı kadınlara yer verilmiştir. Bu bölümde 33 kadın tanıtılmaktadır.

Bağdad Tarihi, daha sonraları *Sem'anî* (562/1167), *ed-Dübeysî* (637/1239) ve *İbnu'n-Neccâr* (643/1245) tarafından ikmal edilmiştir.

Ayrıca *Tarihu Bağdad*'ın ihtivâ ettiği 4500 hadisten « k a v l i » olanlarının alfabetik, «fiilî» olanlarının ise, sahâbî râvilerine göre, 90 sayfalık bir fihristinin yapılmış olduğuna da burada işaret etmek isteriz[84].

Dimeşk (Şam) Tarihi

İbn Asâkir diye meşhur *Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen* (571/1176) tarafından, *Hâtîb*'in *Bağdad Tarihi* örnek alınarak yazılmış olan *Tarihu Medineti Dimeşk*, büyük bir biyografi eseridir[85].

Türk hükümdarı *Nureddin Mahmud ez-Zengî* (569/1173)'nin *Nûriyye* adıyla inşa ettirdiği ilk *Dâru'l-hadis*'te hocalık yapan *İbn Asâkir*, keskin zekası, geniş hadis bilgisi, zühd ve takvâsı ile tanınmaktadır.

Eserlerinin en büyüğü olan *Dimeşk Tarihi*'ne istek üzere başlayan *İbn Asâkir*, *Nureddin ez-Zengi*'nin ısrarları neticesinde kitabını tamamlamıştır.

Müellif, genelde *Suriye*, özelde *Dimeşk*'in kısa bir tarihi ve *Şam*'ın diğer yörelere üstünlüğüne dair hadisleri serdettikten sonra *Şam*'ın o günkü durumunu tanıtmakta daha sonra da *Şam*'da yaşamış veya orayı ziyâret etmiş olan hadisçilerin ve öteki sahalarda meşhur olmuş erkek ve kadınların biyografilerini sıralamaktadır. Biyografiler, Hz. Peygamberin ismi olması dola-

83 bk. **Tarihu Bağdad**, X, 362

84 Ahmed b. Seyyid Muhammed es-Sıddîkı el-Ğımârî, **Miftahu't-tertib li ehâdisi Tarihi'l-Hatib**, Kahire, 1955.

85 Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen, İbn Asâkir, **Tarihu Dımeşk (et-Tarihu'l-kebir)**, nşr. Abdülkâdir Bedrân, Suriye 1332. (Bedrân'ın bu neşri eserin aslı değil tehzîbidir).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yısıyla, *Ahmed* isimli kişileri tanıtmakla başlamaktadır. Ötesi herhangi bir ayırıma tabi tutulmaksızın a l f a b e t i k sistem içinde tanıtılmıştır[86].

Tarîhu Dimeşk'in, Topkapı Sarayı, Süleymaniye ve Atıf Efendi kütüphanelerinde yazma tam nüshaları bulunmaktadır.

Tarihu Isfahan

Ebû Nuaym el-Isfehânî (430/1038) tarafından kaleme alınmış olan eser *Zikru ahbârı Isbahân* adıyla iki cild halinde basılmıştır[87].

İstek üzerine *Isfehanlı* muhaddis ve râvilerin, onlardan rivâyette bulunanların kadı ve fakihlerin hal tercümeleri ile *Isfehan*'ın kuruluşu, fethi ve özelliklerine ait bilgileri kolaylık olsun diye a l f a b e t i k sistem içinde te'lif ettiğini bildiren müellif, ilk konu olarak *Fürsler, acem* ve *mevâli*'nin üstünlüğünü ele almıştır. Daha sonra *Isfehan*ın kuruluşu, mevcut durumu ile ilgili bilgiler vermekte, *Selmân-ı Fârisi*'yi anlatmakta, müteâkiben de ismi, peygamber isimlerine uyan ve elif harfi ile başlayanlara yer vermektedir. Bu kısımda, Hz. Peygamberin ismine muvâfakatından dolayı ilk olarak *Ahmed* isimli şahısları tanıtmaktadır[88].

Isfahan tarihi ikibine yakın biyografi ihtiva etmektedir.

Cildlerin sonuna konmuş fihristler tam alfabetiktir. Yani eserdeki sıralamayı değil, tam alfabetik olmayı esas almıştır.

Eseri neşre hazırlayan Dr. Sven Dedering, tanıtma yazısında Ebu Nuaym'dan başka Isfahan hakkında eser yazmış olan diğer müelliflere de işarette bulunmaktadır[89].

2. Rical Tenkidi İle İlgili Edebiyât

Nakdu'r-ricâl veya cerh ve ta'dil de diyebileceğimiz rical tenkidini esas alan çalışmalarda olduğu gibi tanıtım edebiyâtında da bu noktalara temas edilmiştir. Biz rical tanıtımı ile ilgili edebiyattan örnekler verdik. Şimdi özellikle ve ana amaç olarak r i c a l t e n k i d i 'ni benimsemiş edebiyattan bir iki örnek tanıtmak istiyoruz.

86 Bilgi için bk. Sıddikî, H. E. Tarihi, s. 161-163
87 Leyden, 1931
88 bk. I, 3, 77
89 bk. II, VIII-IX

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Rical tenkidi ya da terim olarak ifade edildiği gibi cerh ve ta'dil, belli prensiblere bağlı bir işlemdir. Bu sebeple de rical tenkidine ayrılmış eserlerde cerh ve ta'dil ile ilgili prensiplere de şu ya da bu ölçüde yer verilmiştir. Hatta, hiç rical tenkidine girmeden sırf bu prensiplerin münâkaşasına tahsis edilmiş eserler de bulunmaktadır. Meselâ *Abdulhayy el-Leknevî* (1304/1886)'nin *er-Ref'u ve't-tekmîl fi'l-cerhi ve't-ta'dîl*'i bu tür değerli bir eserdir.

Biz ise, burada cerh ve ta'dil prensiplerine girmeden konuya ait edebiyatı, rical bulmakta müracaat kaynağı olması sebebiyle ele almaktayız.

a. İbn Ebî Hâtim ve Kitabu'l-cerh ve't-ta'dil

Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Hâtim el-Hanzelî er-Râzî h. 240 yılında *Rey*'de doğmuş, önce Kur'an sonra da Hadis tahsil etmiştir. Babası ile birlikte veya yalnız olarak *Mekke, Şam, Mısır, Isfehan* ve *Bağdad* gibi yörelere ilim yolculukları yapmıştır. Kendi ifadesine göre, yedi ayda bir kez sıcak çorba içememiş, gündüzlerini hocaları takible, gecelerini de istinsah ve mukabele ile geçirmiştir. Çok beğenip aldığı bir balığa, ilim tahsili ile meşguliyetinden dolayı üç gün el süreememiş, neticede kızartmaya fırsat bulamayacağını anlayıp çiğ olarak yemiştir. O, «rahat olayım diyenin ilim yapamayacağı» görüşündedir[90].

Bir çok kıymetli eserin[91] sahibi olan *İbn Ebî Hâtim* 327/938 yılında vefat etmiştir.

İbn Ebi Hatim'in en meşhur eserlerinden biri *Kitabu'l-cerh ve't-Ta'dil*'idir. Eserde *Buhârî*'nin *et-Tarihu'l-kebir*'i örnek alınarak başarılı bir şekilde takib edilmiştir[92]. Genellikle kısa tutulmuş toplam 16040 biyografi yer almaktadır. Şahısların adı, baba adı, künyesi ve nisbesi verildikten sonra, en meşhur hoca ve talebelerinin isimleri zikredilmiş, bazan da biyografisine yer verilen şahsın rivâyetlerinden bir hadis örnek olarak kaydedilmiştir. Şahıs, ehl-i sünnet dışında bir akideye sahibse, bu durum belirtilmiş, —varsa—, eserlerinden bir-ikisinin de ismi zikredilmiştir.

90 bk. K. Cerh ve't-ta'dil, I, Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî'nin mukaddimesi.
91 bk. aynı yer.
92 bk. Kettânî, Risâle, 121; et-Tahhân, Usûlu't-tahric, s. 177

Her şahıs hakkındaki cerh ve tadil ile ilgili değerlendirmelere mutlaka yer verilmiştir[93].

Eserde şahıslar, isimlerinin ve baba adlarının ilk harflerine göre alfabetik olarak sıraya konulmuşlardır.

Ancak her harf değişiminde o harften bir sahâbi varsa, baba adı sıralamasına bakmadan önce o sahabi verilmiştir. Meselâ, Câbir isimli râviler babında ilk isim, *Cabir b. Abdillah* (r.a.), ikinci isim *Câbir b. Üsâme*'dir[94].

Ayrıca cerh ve ta'dil esaslarını inceleyen ve cerh ve ta'dil otoritelerini tanıtan gerçekten pek değerli bir de mukaddime (*«Takdimetü'l-ma'rifeti li Kitâbi'l-cerh ve't-ta'dil»*) cildi de bulunan eser, 9 cild halinde ilk kez *Haydarabad*'da 1371-1373/1952-1953 yıllarında basılmıştır.

B. BİR HADİS RÂVİSİNİ BULMADA İHTİMALLER VE FAYDALANILACAK ESERLER

Hadis sahasında araştırma yapacak kişilerin problemi sadece herhangi bir hadisin kaynaklardaki yerini tesbit edebilmek değildir. Hiç kuşkusuz, hadisin, sened ve metin'den ibâret bir yapıya sahib olması dolayısıyla, senedde ismi veya künyesi ya da lakabı geçen râviler hakkında da bilgi edinmek zarureti bulunmaktadır. Hatta bir hadisin sıhhat açısından değerlendirmesini yapabilmek için senedindeki şahısların ayrı ayrı tanınması ve cerh ve ta'dil yönünden durumlarının bilinmesi gerekmektedir. Bu yüzden hadis ilimleri alanında araştırma yapacakların, ciddî şekilde şahısları tanıma ihtiyaçları da bulunmaktadır.

Biz burada, araştırılacak bir şahsın, ihtimallere göre, nasıl bulunabileceğine işâret etmek istiyoruz.

İhtimaller

1. Araştırılacak râvînin ismi, baba adı ve künyesi tam olarak bilinir.
2. İsmi ve vefat tarihi bilinir.
3. Sadece künye veya lakabı bilinir.

93 Hakkında cerh ve ta'dil değerlendirmesi bulunmayan şahıslar da kitabta yer almaktadır. Müellif, onlardan da hadis nakledildiğine göre, ileride cerh ve tadil konusunda bir bilgi bulunabilir ümidi ile onları aldığını belirtir (II, 38).

94 bk. el-Cerh ve't-ta'dil, II, 492

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

4. Nisbesi, memleketi bilinir.
5. Hangi Hadis kitabının râvilerinden olduğu bilinir.
6. Râvî olarak güvenilirlik açısından durumu bilinir.
7. İsminden başka hiçbir şeyi bilinmez.

İhtimallere Göre Baş Vurulacak Eserler

1. **Râvinin ismi baba adı ve künyesi biliniyorsa**, vefat tarihi ve biyografisini öğrenebilmek için, *alfabetik* sisteme sahip genel veya özel *tabakât, biyoğrafi* ve *tarih* kitablarına bakmak gerekir. Meselâ, *İbn Sad*'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâsı*'na, *Buhârî*'nin *et-Tarihu'l-kebîr*'ine, sahâbî biyoğrafilerine *(el-İsâbe* gibi), *Tehzîbu't-Tehzîb* gibi *kütüb-i sitte* râvîleriyle ilgili eserlere müracaat edilebilir.

2. **Vefat tarihi biliniyorsa**, bu o râvînin hangi râvî tabakasına mensup olduğu konusunda yeterli bilgi verecek demektir.

a. H. 110'dan önce vefat etmiş ise, büyük ihtimalle *Sahâbî*dir. Sahâbiler için *Üsdü'l-ğabe* ve *el-İsâbe*'ye müracaat edilir.
b. H. 110-180 arasında ise, büyük ihtimalle *Tabiûn*'dandır.
c. H. 180-220 arasında ise, büyük ihtimalle *Etbau't-tabiîn*'dendir.

Bu takdirde, H. 238'e kadarki ricâli içine aldığı için *İbn Sa'd*'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sına bakılır.

d. H. 220'den sonra ise *Etbâu Etbâi't-Tabiîn* veya daha sonraki nesillerdendir. Bu halde büyük ihtimalle *kütüb-i sitte* râvîleri arasında bulunabilir. *Tehzibu't-Tehzîb* gibi bir eser bize yardımcı olabilir.

3. **Sadece künye veya lakabı bilinmekte ise**, bu takdirde *el-Esmâ ve'l-künâ* isimli edebiyâta veya tabakât kitaplarının *el-künâ ve'l-elkâb*'a tahsis edilmiş bölümlerine bakılmalıdır. Meselâ *Tehzîbu't-Tehzîb*'in XII. cildi künyeleriyle bilinenlere tahsis edilmiştir.

4. **Nisbesi biliniyorsa**, memleketi biliniyor demektir. Bu takdirde, *Bağdat, Dımeşk* ve *Isfehân* tarihleri gibi özel yöre tarihlerine bakmak gerekir.

5. **Hangi hadis kitabının râvisi olduğu biliniyorsa**, o kitabın ricâline ait özel bir eser yazılmışsa, ona müracaat etmek en kısa yoldan maksada ulaşmayı sağlayacaktır. Meselâ *Muvatta* ricâlinden ise, *et-Tarîf bi ricâli'l-Muvatta*[95] adlı esere veya *Suyûti*'nin *el-İs'âfu'l-mubâtta' bi ricâli'l-Muvatta*'sına müracaat edilmelidir.

*Kütüb-i sitte*ye dâhil eserlerden birinin ricâlinden ise, bu takdirde *kütüb-i sitte* ricâli ile ilgili olarak kaleme alınmış eserlere bakmak gerekir.

95 Eser yazmadır (bk. Zirikli, el-A'lam (müstedrek) 11/235

Kütüb-i sitte ricâli hakkında, *el-Mizzî*'nin *Tehzîbu'l-Kemâl*'ini esas alan *İbn Hacer*'in *Tehzîbu't-Tehzîb*'i ile *Takrîbu't-Tehzîb*'ine ve *ez-Zehebî*'nin *el-Kâşif*'ine ve nihâyet *el-Hâfız Safiyyüddin Ahmed b. Abdillah el-Hazrecî*'nin *Hülâsatü Tehzîbi'l-Kemâl*'ine mürâcaat edilebilir. Bu dört eser de matbu'dur[96].

Ayrıca aranılan râvî, *Sahihayn* râvîlerinden ise, *İbnu'l-Kayserânî* diye meşhur olan *Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî* (507/1113)'nin *el-Cem'u beyne ricâli's-Sahîhayn*'ına bakmak gerekmektedir[97].

6. Râvî olarak güvenilirlik açısından durumu bilinir.

a. Eğer *s i k â t* 'dan ise, bu halde *Muhammed b. Ahmed b. Hıbbân el-Büstî* (354/965)'nin *Kitabu's-sıkât*'ına bakmak gerekir. Bu kitab, *Sahâbe, Tâbiûn* ve *Etbâu't-Tâbiîn* olmak üzere üç tabaka halinde ve her tabakayı kendi arasında a l f a b e t i k olarak birer cüzde anlatmıştır.

b. Eğer zayıf râvilerden («Zuafâ») ise, bu takdirde de *ez-Zehebî*'nin *Mizânu'l-i'tidâl*'ine[98] ve *İbn Hacer*'in *Lisânu'l-Mizân*'ına bakılmalıdır[99].

c. Eğer, hadis ilminde H a f ı z ünvânını almış kişilerden ise, *Zehebî*'nin *Tezkiretu'l-huffâz*'ına bakmak gerekecektir.

d. Eğer m e t r u k ve m e c r û h râvîlerden ise, bu grub râvilerle ilgili olarak yazılmış kitaplara bakmak lâzım gelecektir.

7. İsminden başka hiçbir şeyi bilinmiyorsa, belli bazı tahminler ile bilhassa a l f a b e t i k kitablardan o isimle ilgili bölümleri tarayarak, aranan şahısla ilgili bilgi bulunabilir. Yukarıdan beri sıraladığımız ihtimallerden en az bir veya birkaç tanesi hemen hemen her isim hakkında söz konusu olabilir.

Bir Uygulama :

Biz burada, hadis metni araştırmasında olduğu gibi bir örnekle râvî araştırmasına da bir örnek vermek istiyoruz. Meselâ elimizde şöyle bir hadis var :

96 Bilgi için bk. et-Tahhân, **Usulu't-tahric**, s. 185-197
97 bk. a.g.e., s. 179
98 bk. Bu bölüm.
99 Bilgi için bk. et-Tahhân, **Usulu't-tahriç**, s. 203-205

MARMARA ÜNİ

حدثنا محمد بن بشار قال حدثنا يحيى قال حدثنا شعبة قال
حدثنا أبو التياح عن أنس عن النبي صلى الله عليه و سلم
قال: " يسروا ولا تعسروا و بشروا ولا تنفروا "

Önce bu metni, *Concordance*'tan yararlanarak araştıralım. Bu hadis şu kaynaklarda yer almaktadır :

Buhârî, ilim 11, meğazî 60, edeb 80; *Müslim*, cihad 4; *Ebû Davud*, edeb 17; *Ahmed b. Hanbel*, I, 239, 283, 365; III, 131, 209; IV, 399, 412, 417.

Bu Hadisin senedinde 5 râvî görülmektedir :

Muhammed b. Beşşâr
Yahya
Şu'be
Ebu't-Teyyâh
Enes

Hadis, *Buhârî*, *Müslim* ve *Ebû Davud*'da bulunduğuna göre, bu hadîsin râvileri *kütüb-i sitte* ricâlindendir. Dolayısıyla bu zevât hakkında bilgi edinebilmek için *Kütüb-i sitte* ricâlî ile ilgili ricâl edebiyâtına müracaat etmek gerekir. Meselâ bu edebiyattan *İbn Hacer*'in *Tehzibu't-Tehzîb*'ine baş vuralım.

Ancak arayacağımız râvilerden *Yahya*, *Şu'be* ve *Enes* sadece isimleriyle, *Ebu't-Teyyâh* da künyesiyle bilinmektedir. Önce bunların tam isimlerini bulmak için *Kastallânî*'nin *Buhârî* şerhi *İrşâdu's-sârî*'sinden metnini verdiğimiz hadisin şerhine bakabiliriz. Çünkü bu şerh, râvileri tam isimleriyle hemen tesbit açısından özellik arzetmektedir.

Hadisimiz, *Kastallâni* şerhinin I. cildinin 169. sayfasındadır. Buradan *Yahya*'nın, *Yahya b. Said el-Ahvel el-Kattân; Şu'be*'nin, *Şu'be b. el-Haccâc; Ebu't-Teyyâh*'ın, *Yezid b. Humeyd; Enes*'in de *Enes b. Mâlik* olduğunu tesbit ediyoruz.

Şimdi sırasıyla *Tehzîbu't-Tehzîb*'de bu zevâtı arayalım :

1. *Muhammed b. Beşşâr*

Muhammed isimli râviler, *Tehzibu't-Tehzîb*'in IX. cildinde başlamaktadır. Baba adı *Beşşâr* olanları buluncaya kadar sayfa çeviriyoruz. Nihâyet 70. sayfada, *kütüb-i sitte*'nin hepsinin râvisi olduğunu gösteren *ayn* harfi ile gösterilen remzden sonra *Muhammed b. Beşşâr b. Osman b. Davud b. Key-*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sân el-Abdî, Ebu Bekr el-Hâfız el-Basrî el-Bundâr adını buluyoruz. 73. sayfada da bir başka *Muhammed b. Beşşâr* daha bulunmaktadır. Ancak onun bizim aradığımız râvi olmadığını, *kütüb-i sitte* ricâlinden olduğuna dair herhangi bir remz konmamış olmasından ve *İbn Hacer*'in bu isimden sadece t e m y î z için bahsettiğini açıklamasından anlamaktayız.

Tehzîbut-Tehzîb, Muhammed b. Beşşâr hakkında tam 2,5 sayfa bilgi vermektedir. Bu bilgilerden bu zâtın h. 252 yılında vefat etmiş olduğunu da öğreniyoruz.

2. *Yahya (b. Said el-Kattân el-Ahvel)*

İsmi *Yahya* olan raviler *Tehzîbu't-Tehzîb*'in XI. cildinin 174. sayfasında, baba adı *Said* olanlar ise 213. sayfasında başlamaktadır. *Yahya b. Said el-Ferrûh el-Kattân el-Ahvel* ise, 216-220. sayfalar arasında anlatılmaktadır. *Yahya* da *kütüb-i sitte* ricâlindendir ve H. 160'da vefat etmiştir.

3. *Şu'be (b. el-Haccac)*

Adı *Şu'be* olanlar IV. cildin 338. sayfasında *Şu'be b. el-Haccac* ile başlamaktadır. *Kütüb-i sitte* ricâlinden olan *Şu'be* hakkında tam 8 sayfa bilgi verilmektedir (s. 338-346). H. 160'da vefat etmiştir.

4. *Ebu't-Teyyâh (Yezid b. Humeyd)*

Tehzibu't-Tehzîb'in XII. cildi *künye*leriyle bilinen râvîlere tahsis edilmiştir. *Alfabetik* sıra içinde *Ebu't-Teyyâh*, bu cildin 49. sayfasında ع harfinden sonra, «*Ebu't-Teyyâh ed-Dabbî, Huve Yezid b. Humeyd el-Basrî, Tekaddeme*» şeklinde yer almaktadır.

Bu satırlardan, asıl bilgiyi *Yezid b. Humeyd* maddesinde bulabileceğimizi anlıyor ve ismi Yezid olanların bulunduğu XI. cildin 320. sayfasında *Yezid b. Humeyd*'i buluyoruz. Kendisi hakkında verilen bilgilerden onun h. 128 tarihinde vefat ettiğini de öğreniyoruz.

5. *Enes (b. Mâlik)*

Enes ismindeki zevât I. cildin 374. sayfasında başlamakta, *Enes b. Mâlik* ise, 376-378. sayfalarda anlatılmaktadır.

379. sayfada bir başka *Enes b. Malik (el-Ka'bî el-Kuşeyrî)*'den de söz edilmektedir. Ancak bu zâtın Hz. Peygamberden sadece bir tek hadis rivâyet

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ettiği de açıklanmaktadır. Böyle olunca, bizim hadisimizdeki *Enes b. Malik* bu ikinci kişinin olamayacağı ortaya çıkmaktadır. Zira yukarıdaki *Enes b. Malik, kütüb-sitte* ricâlindendir. H. 53/672 yılında vefât etmiştir.

Burada şuna işâret edelim ki, biz sayfaları kabartmamak için bu râviler hakkında *Tehzîbu't-Tehzîb*'de verilen bilgileri tercüme etmedik. Aslında her râvinin biyografisi yanında onun güvenilirliği konusunda söylenmiş sözleri de bulmak mümkündür. Sadece bir isim tesbiti değil, râvî olarak değer tesbiti de yapmak mümkündür.

Diğer ihtimallerde de o ihtimallere göre yukarda isimlerini verdiğimiz eserlere müracaat edilerek râviler hakkında az veya çok bilgi bulunabilir. Nâdiren de olsa, bazı zevât hakkında elde mevcut kitablarda bilgi bulunamadığı olur[100]. Ancak böyle bir durumda yılmadan küçük-büyük her ihtimali değerlendirmek gerekir. Zira İslam bilginlerinin ricâl konusundaki gayretleri gerçekten oldukça kapsamlı ve dikkatlidir. Hadis senedinde yer almış olan bir kişinin mutlaka bir tarafta tanıtılmış olması, atlanmış olması ihtimalinden çok daha güçlüdür. Gerisi, eldeki kitab ve araştırmacının azmine ve dikkatine kalmaktadır.

Buraya kadar *ricâl edebiyâtı* ile ilgili olarak verdiğimiz bilgileri şöylece şekillendirmemiz de mümkündür :

100 Böyle bir misal için bk. et-Tahhân, **Usûlu't-tahriç**, s. 231

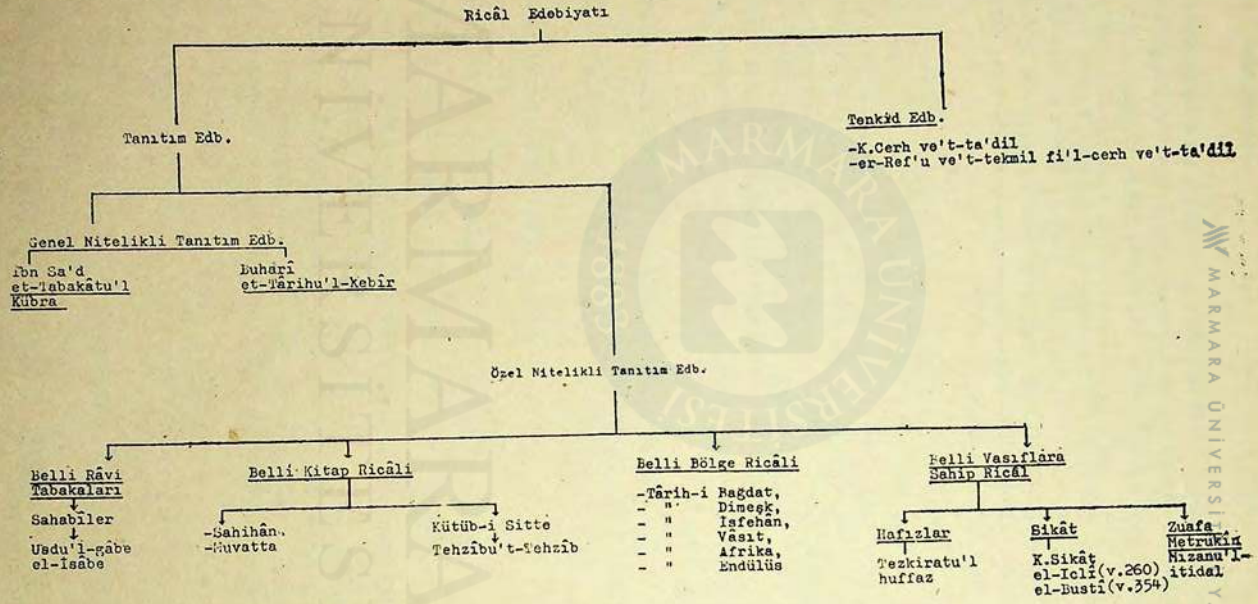
Ricâl Edebiyatı
Tanıtım Edb.
Tenkîd Edb.
-K.Cerh ve't-ta'dîl
-er-Ref'u ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dîl
Genel Nitelikli Tanıtım Edb.
İbn Sa'd et-Tabakâtu'l Kübra
Buhârî et-Târihu'l-Kebîr
Özel Nitelikli Tanıtım Edb.
Belli Râvi Tabakaları
Sahabîler
Usdu'l-gâbe el-İsâbe
Belli Kitap Ricâli
-Sahihân.
-Muvatta
Kütüb-i Sitte
Tehzîbu't-Tehzîb
Belli Bölge Ricâli
-Târih-i Bağdat,
- " Dimeşk,
- " Isfehân,
- " Vâsıt,
- " Afrika,
- " Endülüs
Belli Vasıflara Sahip Ricâl
Hafızlar
Tezkiratu'l huffaz
Sikât
K.Sikât el-Icli(v.260) el-Busti(v.354)
Zuafa, Metrukîn
Mizanu'l-itidal

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

III. HADİS EDEBİYÂTINDAN FAYDALANMAKTA YENİ İMKÂNLAR

Her ne kadar, *«Hadis Edebiyatından Faydalanmakta Yeni İmkânlar»* diyorsak da aslında, burada *«Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi Gerekli Yeni İmkânlar»*ı söz konusu etmek istiyoruz.

İlimler, gelişen teknolojiden yararlanmak suretiyle sosyal ihtiyaçlara cevap verme imkânlarını arar ve kullanırlarsa, hem hayatiyetlerini sürdürürler hem de kendilerinden bekleneni vermiş olurlar. Çünkü ilimde tek ürün ve tek usûl olmaz. Ürün ve usûllerin değeri, kendi şartlarında geçerlilikleri oranıyla ölçülür. Tarihin belli bir kesiminde ortaya konmuş eserleri, önce o devrin şart ve ihtiyaçları açısından değerlendirmek gerekir. Günümüzün şartları ve anlayışı ile kıritik etmeye kalkmak, gerçekçilik bakımından isâbetli olmaz.

Bu sebeple, yukarıdan beri devre devre, değişik tertib ve muhtevâda ortaya konmuş H a d i s E d e b i y a t ı çeşitlerini incelemeye çalıştık. Şu ya da bu ölçüde her devir ilim adamlarının *hadis* ve *sünnet*'e hizmette daima yeni imkân ve teşebbüsler içinde olagelmiş olduklarını, yine kendi eserleriyle tesbit etmiş olduk. Gördük ki onlar, *sünnet*'e ait bilgi ve belgeleri değişik şekil ve boyutlarda daima istifâdeye hazır tutmuşlardır.

Günümüzde de gelişen teknoloji, bilhassa şahıs, terim, metin ve edebiyât açısından fevkalâde derinliğe ve yoğunluğa sahib olan *Hadis İlmi* alanında büyük hizmetler vadetmektedir. Bilhassa çağımıza adını veren bilgisayar, *Hadis İlmi* sahasında çok daha kısa zamanda ve kapsamlı bir şekilde kullanılabilecek nitelikte gözükmektedir. Bilgisayarlardan yararlanarak mevcut hadis külliyâtını, özellik, kaynak, şahıs, nitelik, lügat ve konu itibâriyle ilmî araştırmaların emrine vermek mümkündür.

Bu konudaki en geniş tasavvuru, *Doha*'da yapılan III. Siret Konferansı'na *Dr. Abdülazîm ed-Deyb* tarafından sunulan tebliğ dile getirmektedir. Bu tebliğ *Dr. Abdullah Aydınlı* tarafından *«Bilgisayar Vasıtasıyla Sünnet-i Şerifeyi Toplama ve Tasnif İçin Bir Tasarı»* adıyla Türkçeye çevirilmiştir[101].

Bu arada, devam ettiğini bildiğimiz *Prof. Dr. M. Mustafa el-A'zamî*'nin kompüter çalışmasının da kısa zamanda neticelenmesini dilemekteyiz[102].

101 bk. Diyânet Dergisi, Ocak-Şubat-Mart, 1984, C. XX, sy. 1, s. 57-64

102 Haziran 1985'de vâki görüşmemizde, çalışmasının iki yıla kadar neticelenebileceği haberini sayın A'zamî'den almış bulunmaktayız.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SONUÇ

Hadis edebiyâtını, çeşitleri, özellikleri ve faydalanma usulleri ile tanıtma ya çalıştığımız bu kitab, hiç kuşkusuz hadis edebiyâtının tümünü kapsamamaktadır. Hatta böyle bir çalışmada, ilk elde tanıtılması gerekenler de bu kitabta görülenlerden ibâret değildir. Ne var ki biz, kendi imkanlarımız içinde, bu kadarını «önbilgi» vermek bakımından yeter bulduk.

Bu çalışma dolayısıyla bir kere daha gördük ki, İslâm bilginleri, *sünnet*'e ve tabiî, *Hadis İlmi'ne* hizmet konusunda, yaşadıkları devir şartlarında üzerlerine düşeni büyük bir fedakârlık ve adeta biribirleriyle yarışırcasına yerine getirmişler, çok değişik şekil, usûl ve muhtevâda eserler telif ve tasnif etmişlerdir.

Bunca eserin ve ilmî gayretin temelinde, *ilim için ilim* amacı değil, *toplum için ilim, amel için ilim* anlayışının yattığı açık gerçektir. Mukaddimelerde yer verilen *telif sebepleri* bu hususu dile getirmektedir. Öte yandan bugünün ilmî anlayışından daha ileri noktalara varan ilmî bir titizliğin gösterilmiş olması, onların sahip oldukları *sünnete sahip çıkma duygularının* göstergesi olarak değerlendirilmelidir. «*Amellerin değer ölçüsü niyetlerdir*» hadîsi, hadis edebiyâtı bakımından, «*Kitabı, yazarının niyet ve maksadı şekillendirir*» anlamında uygulanmıştır. Bu uygulamanın boyutlarını görebilmek için, bilhassa hadis edebiyâtı mahsülleriyle yakından tanışmak gerekmektedir.

Netice itibariyle, kültür tarihimizde böylesine h a s b î ve i l m î mesâilerin mevcûdiyeti, yeni çalışmaların en güclü teşvikçisi olarak değerlendirilebilecek bir olgudur.

Matbaa imkanlarının söz konusu olmadığı devirlerde elle yazmak suretiyle meydana getirilmiş kitabların, günümüzün modern imkânlarına rağmen, büyük bir bölümüyle henüz neşredilememiş olduğu birlikte düşünülecek olursa, geçmiş âlimlerin gayretlerini takdir etmemek mümkün değildir.

Hadis edebiyâtında başlangıçta, kitabların muhtevâlarına göre, *musannef, câmi'* ve *sünen* gibi genel isimlerin kullanıldığını, giderek her kitabın kendisine ait özel, bir isimle kaleme alındığını görmekteyiz.

Hadis edebiyâtının temelinde, hadisleri sağlam bir şekilde tesbit gayreti bulunurken, daha sonraki edebiyâtta hadislerin tüm yönleriyle anlaşılması ve değerlendirilmesi esas alınmıştır.

Hocadan bizzat okumak, duymak ve başkalarına okutmak için yetki almak (*«rivâyet yetkisi, icâzet»*) gibi dinamik bir eğitim öğretimin benimsenmiş olması, dikkate değer olan en küçük noktanın bile ihmal edilmeyip gös-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

terilmesi, kaynaksız bilgiye i t i b a r edilmemesi islam bilginlerinin, özellikle hadisçilerin ısrarla geliştirdikleri ilmî usûller ve meziyetlerdir.

Çoğu alanda hiyerarşiye pek riâyet etmeyen islâm bilginleri eğitim-öğretim sahasında katı denebilecek ölçüde hiyerarşiye sahip çıkmışlardır. Hocadan bizzat duymak suretiyle *(«sema»)* alınmış bilgi ya da nüsha varken, —bir bölümünde de olsa— bu özelliği taşımayan nüshalara itibar etmemişlerdir. Aynı şekilde müellifin el yazısını taşımayı ya da asıl nüsha ile *mukâbele edilmiş* olmayı birinci dereceden kriter olarak kabul etmişler, bu ölçülere sahip nüshalar varsa, başkalarına asla değer vermemişlerdir. Yetişmişliğin ölçüsü olarak da *«hocanın kanaati»*ni esas almışlardır.

Râvîleri, sadece ilmî mesâileri çerçevesinde değil, günlük hayatları noktasında da tetkike tabi tutmuşlar, insan davranışlarında bütünlük bulunacağını, günlük hayatta görülen aksaklıkların ilmî çalışmalara da yansıyacağını düşünmüş ve hadis râvilerini öylece değerlendirmişlerdir.

Hadis literatürünü tanımak onları kullanmakla mümkündür. Ancak herbirinin özellikleri hakkında önceden belli bazı bilgilere sahip olmak, daha kolay yoldan onlardan yararlanmaya imkan verecektir. Bizim bu kitapta yapmaya çalıştığımız işte bu *«kolay ve sür'atli yararlanma»*yı gerçekleştirici bir hazırlık sunmaktan ibarettir. Yoksa hadis edebiyâtını tüm çeşit ve özellikleriyle tesbit ve tanıtmak değildir.

Bundan böyle yapılacak ilmî araştırmalar açısından önemli bir başka çalışma da m u k a y e s e l i t e t k i k l e r 'dir. Aynı tür eserleri topluca ele alıp onları objektif değerlendirmelere tabi tutmak, o türde şimdiye dek yapılanları tanıtmakla kalmayacak, bundan sonra yapılacak araştırmalara da yön verecek, yol gösterecektir. Meselâ *«Hadis Edebiyâtında Müsnedler»*, *«Hadis Edebiyâtında Câmi'ler»*, *«Hadis Edebiyâtında Sünenler»*, *«Hadis Edebiyâtında Cerh ve Ta'dil»*, *«Şerh Edebiyâtı»* gibi araştırmalar bundan böyle görmeyi, arzu ve ümid ettiğimiz eserlerdir.

«Âyet ve hadis ile düşünmek» ve yaşamak, Kur'an ve Hadis ilimlerine dair eserlerin yeniden, değişik açılardan ve samimî olarak ortaya konulmasıyla yakından irtibatlıdır. Bu mutlu neticeye de bu aziz millet lâyıktır. Böyle bir mutlu sona vasıta olmak ise, ilmî ve akademik muhitlerin görevidir.

Böyle bir sonuca ulaşmak amacıyla yola çıktığını kabul ettiğimiz hadis alanında çalışmayı seçmiş kişilerin, her şeyden önce, *Muhammedî müsâmaha sahibi, mezheb taassubu dahil, her türlü taassubtan uzak* ve *sokaktaki adamın kanaatini esas alıcı tavırdan kesinlikle arınmış*, tam anlamıyla *«gerçek araştırıcısı»* olmak gibi temel zorunlulukları bulunmaktadır.

Böyle bir f i k r i v e a m e l î zemin, geleceğin *Hadis Edebiyâtı*'nın k a l i t e açısından en büyük şansı olacaktır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

EK

Şii Hadis Edebiyatı
Türkiye'de Hadis Çalışmaları

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ŞİÎ HADİS EDEBİYÂTI

«Hz. Peygamberin sözlerinden ziyâde» masum olduklarına inandıkları imamların sözlerinden oluşan şii hadis edebiyâtını[1] burada —özetle de olsa— söz konusu etmek, çalışmamızın bütünlüğü açısından uygun olacaktır. Ancak biz bu edebiyâtı en meşhur ve muteber örnekleriyle asgarî ölçüde ele alacağız.

Şii anlayışa göre Kur'an'dan sonra en güvenilir hadis edebiyâtı, üç müellife ait dört kitab («kütüb-i erbaa») dan teşekkül eder. Bunları şöylece özetlemek mümkündür :

1. el-Küleynî ve el-Kâfî fî Usûli'd-dîn

Doğduğu köye nisbetle *Küleynî* diye bilinen *Ebû Ca'fer Muhammed b. Yakub*, Bağdat'ta devrin şii ulemâsından hadis, tefsir ve diğer islâmî ilimleri tahsil etmiştir. Şiilere göre gelmiş-geçmiş muhaddislerin en büyüğüdür. 329/941 yılında vefat etmiştir.

İman ve inanca ait hadisler («usûl») ile amel ve ahkâma dair hadisleri («füru'»), 34 kitab ve 326 bab içinde ihtiva eden *el-Kâfî*'de toplam olarak 16.199 hadis bulunmaktadır. Bu sayı oldukca yüksektir. Nerede ise, kütüb-i sitte'nin toplam hadis sayısına yaklaşmaktadır.

Küleynî'nin, eserini 20 yılda meydana getirdiği bildirilmektedir.

el-Kâfî, yalnız Hz. Peygamber'in değil, *Hz. Ali*, *Muhammed Bakır* ve *Ca'fer-i Sâdık*'ın bile söylemesi mümkün olmayan tarafgirâne beyanlar da ihtivâ eder. Bir örnek bu tür eğilimi göstermeye yeterlidir:

1 Cemal Sofuoğlu, «Şiânın Hadis Anlayışı», Hareket, Mart 1982, s. 22. Bu kısım genellikle bu makaleden özetlenmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

«*İmam Cafer Sadık* şöyle demiştir: İnsanlar üç grubtur; âlimler, öğrenenler ve döküntüler. Biz âlimleriz, taraftarlarımız (şîa) öğrenenlerdir, diğer insanlar döküntülerdir.»[2]

el-Kâfi ile *Buhârî* arasında mukâyeseli bir çalışma şiî müellif *Haşim Ma'ruf el-Hüseynî* tarafından «*Dirâsât fi'l-Kâfî li'l-Küleynî ve's-Sahîh li'l-Buhârî*»[3] adıyla gerçekleştirilmiştir.

el-Kâfi'deki rivâyetler içinde, kendi kriterlerine göre, sahih olmayanların bulunduğunu itiraf eden şiî âlimlere de rastlanmaktadır[4].

2. el-Kummî ve «Men lâ yahzuruhu'l-fakih»

«*Şeyh Saduk*» diye bilinen *Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali b. Babaveyh el-Kummî, Kum*'un fakihi olan babasından hadis ve öteki ilimleri öğrendikten sonra hadis öğrenmek için seyahatlere çıkmıştır. *Horasan, Merv, Nişapur, Serahs, Semerkand, Belh, Ferğana, Bağdat, Kufe, Mekke* ve *Medine* gibi merkezlerde bulunmuştur.

«Şiîlerce «reisu'l-muhaddisîn» olarak görülmesine; ilk şiî bilginler arasındaki büyük şöhretine; kendinden sonraki şiî muhaddis ve kelamcılarına kuvvetle tesir etmesine ve bir çok eserinin bulunmasına rağmen»[5] hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. *Şeyh Saduk* 381/991'de *Rey*'de vefat etmiştir.

300'e yakın eseri olduğu ileri sürülen *Şeyh Sadûk*'un *Men lâ yahzuruhu'l-fakih* adlı kitabı, ahkâm hadislerini klasik fıkhî tertib içinde, ekseriyetle senedleri hazfedilmiş halde ihtivâ etmektedir. Müellif fıkhî tertib içinde şiiliği de işlemeye gayret göstermiştir. Şöyle ki, Hz. Peygamberin abdest alışı ile ilgili babtan hemen sonra *Hz. Ali*'nin abdest alışı ile ilgili rivâyetlerin yer aldığı bir bab açılmıştır. Bu tür sıralamaya daha başka konularda da tesâdüf olunmaktadır.

Eserdeki hadis sayısı 5963 ve 9044 olarak değişik rakamlarla verilmektedir. Müellif tüm hadislerin «sahih» olduğu görüşündedir.

2 bk. **Usûlu'l-Kâfi**, I, 64
3 Beyrut, 1388/1968; ikinci baskı, Beyrut, 1972
4 bk. Ebu'l-Kasım Hui, **Mu'cemu ricâli'l-hadis**, I, 40 (Necef, 1970)
5 E. R. Fığlalı, **Risâletu'l-i'tikâdâti'l-imâmiyye**, s. 3 (önsöz)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. et-Tûsî, Tehzîbu'l-ahkâm ve el-İstibsâr

Şeyh Tûsî diye meşhur olan *Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasen et-Tusî* (460/1067)'ye ait olan *Tehzîbu'l-ahkâm ye el-İstibsâr fi-mahtülife mine'l-ahbâr* adlı iki eser, kütüb-i erbaa'nın 3 ve 4. kitablarıdır.

Tehzîb'de 13.059; *el-İstibsâr*'da ise 5.551 hadis bulunmaktadır.

Her iki eserde de ahkâm hadislerine ve bilhassa hadisler arasındaki ihtilafların giderilmesine ağırlık verilmiştir. Bu yönüyle de kütüb-i erbaa arasında özel bir nitelik arzetmektedirler. Ancak bu iki eserin telifinden sonra şiiler arasında münakaşa ve ihtilafların arttığı da belirtilmektedir.

Bir konuda iki ayrı hadisin varlığı konusundaki şiî inancını *şeyh Saduk* ayrı bir bab olarak özetlemiştir[6].

6 bk. Risâletu'l-i'tikâdâti'l-İmâmiyye, s. 140-151

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TÜRKİYE'DE HADİS ÇALIŞMALARI

1978 yılında gerçekleştirdiğim «1876-1976 Arası Türkiye'de Hadis Çalışmaları Bibliyografyası (Kitaplar)» adlı seminer çalışmasında, bu bir asırlık dönemde yapılmış telif-tercüme-araştırma eserleri hiç bir ayırıma tabi tutmadan belli dönemlere ayırarak listelemiştim[7].

Biyografi tesbit çalışmasının güçlüklerini de dile getiren şu takdim yazısıyla bahis konusu listeyi sunmuştum:

«Hz. Peygamber devrinden günümüze kadar İslâm bilginlerinin süregelen Hadis'e dâir ihlâslı ve yılmaz çalışmalarının son bir asırlık (1876-1976) zaman dilimine rastlayanlarını —Türkiye sınırları içinde— tesbit etmek; bize en yakın bu son asrın Hadis İlmi açısından arzettiği manzarayı kitablarla listelemek; bundan böyle ülkemizde yapılması matlub ve zarûrî hadis çalışmalarına yardım va'deden bir mesâidir. Biz, böylesi bir mesâiye küçük bir örnek vermek istedik.

«Hadis Çalışmaları» içinde —tabiî olarak— makaleler de söz konusu ise de, makalelerin tesbiti çok daha uzun bir zamanı gerektirdiğinden çalışmamızda risâle-kitab seviyesindeki yayınlanmış veya yazma eserlerle, doktora tez metinlerine yer verdik.

Çalışmamız, saltanat, meşrûtiyet ve cumhuriyet gibi üç ayrı yönetim biçimi ile tanışmış bir zaman kesimini kapsamakta ve dolayısıyla, bu farklı yönetim dönemlerinin konumuza bakışlarının ve verdikleri önemin —bir ölçüde de olsa— mukayesesi imkânlarını hazırlamaktadır. Değerlendirmede ve mukayesede kolaylık olsun diye, çalışmamızı dört ayrı bölüm içinde ve her bölüm için 1'den başlayan yeni sıra numarası vererek hazırladık.

Cumhuriyet dönemi neşriyâtı için —öteki kaynakların yanında— asıl me'haz, Türkiye Bibliyoğrafyası olmuştur. Cumhuriyet öncesi için ise; Istan-

7 Tam liste için bk. **İslâm Medeniyeti Mecmuası**, C. IV, sy. 3, s. 3-2.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bul kütüphanelerinin hemen tamamının Hadis'le ilgili fişleri ve katalog bölümleri taranmıştır.

Üzerinde ek bir çalışma yapılmadan basımı yenilenmiş kitabları çalışmamızın kapsadığı zamana ait bir çalışma saymadığımızdan listelemedik. Ancak (yazma aslı eski tarihli de olsa) ilk kez basılan eserleri aldık.

Bize en yakın 100 yılın hadis neşriyâtı açısından durumunu tesbit için başlangıçta tahmin sınırlarımızın dışında kalmış güçlükler ve boşluklarla karşılaştık. İlim dallarının tarihî seyrine ışık tutacak sağlıklı bibliyografyaların zaruretini en katı bir şekilde müsahade ettik. Kanunî mecburiyete rağmen, matbaaların bastıkları kitabları sorumlu mercilere ulaştırmadıklarından olacak ki, son yıllara ait dinî neşriyât Türkiye Bibliyoğrafyası'nda, gerçekte olduğu miktarda bulunamamaktadır.

İşaret ettiğimiz boşluklar nedeniyle bu son bir asırda Türkiye'deki hadis çalışmalarının, tesbit ettiklerimizden ibâret olduğunu söyliyememekteyiz. Sorumlu, ilmî gâye ve usûllerle çalışan, ciddî ve tarihî bir müessesenin tesbitlerinden mahrum olarak yapılacak bir araştırma elbette noksan kalacaktır. Gelecekteki ilmî çalışmaların verimi ve sıhhati için, geçmişe ait doğru tesbitler yapacak bir ilmî müessesenin zarûretini vurgulamak isteriz.

Çalışmamız; belki ortaya koyduğu listeden çok; anılan boşluğu tesbit ve teşhir noktasından önem taşımaktadır.»

Bu takdimden sonra 4 döneme ayırdığım liste hakkında «sonuç» olarak şu değerlendirmeye yer verdim :

Bibliyoğrafyamızda yer alan eser sayısının artabileceğini kabul etmekle birlikte, mevcutları bazı açılardan değerlendirmek, bazı sonuçlara dikkat çekmek faydadan hâli değildir. Önce, yılda yaklaşık iki eserlik bir oranla. 191 adet Hadis Çalışması'nın 100 yılık bir zaman kesimini doldurduğunu, bunun —mikdar olarak— çok düşük bir düzeyi gösterdiğini belirtmeliyiz. Sonra, biraz daha detaya inerek, eserleri; çalışmamızdaki devrelere oranlandıracak olursak, şöyle bir tablo ile karşılaşırız:

31 yıllık birinci dönemde		35 eser	(yılda yaklaşık 1 kitab)
21 » ikinci	»	16 »	(1,5 yılda yaklaşık 1 kitab)
22 » üçüncü	»	13 »	(2 » » 1)
26 » dördüncü	»	127 »	(1 » » 5)

Bu tablo göstermektedir ki ilim, güvenli zamanlarda daha çok meyve vermekte, sosyal çalkantı ve harb dönemlerinde zarar görmektedir.

1. Dönemdeki Tasavvuf'un ağırlık kazandığı eserlerin yanında 2. dönemde kaleme alınmış olan «Kırk Hadis yahud İlm-i hal-i siyasî ve içtimaî» ve

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

«Hadis-i erbain fî hukuki's-selâtîn» gibi eserler; günün problemlerinin ilme yön vermedeki etkinliğini göstermektedir. Eserlerin mahiyetleri incelendiğinde hadislerin hemen her devirde, aksıyan yönü tedavî; yanlış tutumları tenkit ve düzeltmek için birinci derecede dayanak ve sermaye olduğu neticesine varılacaktır. Meselâ 3. dönem, Diyanet İşleri Başkanlığının neşrettiği Tecrid-i Sarih ve Riyazu's-salihin tercemeleri bir yana bırakılırsa, hemen bütünüyle ahlâkî öğütleri ihtiva eden hadislerin tercümelerine ağırlık vermiş bir dönem olarak gözükmektedir.

İlmî niteliğe sahip eserler ise daha çok son 20 yıla (1956-1976) sığınmış bulunmaktadır.

Çalışmamızın sınırı dışında kalan 1976 sonrası, ilmî nitelikli Hadîs Çalışmaları açısından daha zengin bir görünüm içindedir. Önümüzdeki yılları, bu çalışmaların mutlu meyvelerini derleme zamanı olarak görmekteyiz.»

Şimdi, o çalışmadaki dönem ayırımları içinde ve fakat onları belli bir seçime tâbi tutarak ve 1976'dan günümüze kadar yazılmış *ilmî nitelikli* hadis eserlerini de bunlara eklemek suretiyle oluşturduğumuz yeni listeyi sunuyoruz:

1876 - 1908 DÖNEMİ

1. Abdu'n-nafi', *el-Eseru'l-mu'teber fî tercemeti Nuhbeti'l-fiker*, Elaziz, 1301 (1883).
2. Ankaravî, Muhammed Şükrî, *Miftâhu'l-Buhârî*, İstanbul, 1311 (1893).
3. Ankaravî, Muhammed Şükrî, *Usûlu'l-Hadis*, İstanbul, 1326 (1908).
4. Dağıstânî, Ömer Ziyauddin, *Sünenu'l-akvâli'n-nebeviyye mine'l-ehâdîsi'l-Buhâriyye*, İstanbul, 1308 (1890).
5. Erbilî, Mehmed Es'ad, *Kenzu'l-irfan fî ehâdîsi nebiyyi'r-rahman*, İstanbul, 1317 (1899).
6. Gümüşhanevî, Ahmed Ziyâeddin b. Mustafa, *Şerhu râmûzi'l-ehâdîs* (Levâmiu'l-ukûl), İstanbul, 1292-1294 (1875-1877).
7. Harpûtî, Yusuf Şükri, *Hâşiye alâ Şerh-i usûli'l-hadîs li Davud Karsî*, İstanbul, 1293 (1876).
8. Hersekli Mehmed Kâmil, *Metaliu'n-nücûm*, I-II, İstanbul, 1307-1309.
9. Hilmizâde, İbrahim Rif'at, *Meşâhiri ashâb-ı güzîn ve terâcüm-i ahvâl-i fukahâ*, İstanbul, 1319 (1901).
10. İsmail Hakkı Bursevî, *Hadîs-i erbâîn tercemesi*, İstanbul, 1317 (1899).
11. İsmail Hakkı Celvetî, *Şerhu şuabi'l-îman*, İstanbul, 1304 (1886).
12. Mahmud Es'ad b. Emin Seydişehrî, *Usûl-i hadis*, İzmir, 1889.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

13. Mehmed Ârif, *Binbir Hadîs-i şerîf Şerhi*, Kahire, 1319 (1901), (Eser Binbir Hadis adıyla daha sonra mükerreren basılmıştır).
14. Mehmed Zihni, *el-Hakâik mimmâ fi Câmi'i's-sağîr ve'l-Meşârık min hadîs-i Hayri'l-Hakâik*, İstanbul, 1310 (1893).
15. Muhammed b. Alî b. Muhammed Rehâvî, *Risâletu'l-hadîsi'l-kudsî*, İstanbul, 1303 (1885).
16. Okçuzâde, Mehmed Şâhî, *Ahsenu'l-hadîs*, İstanbul, 1313.
17. Ramazanzâde, İffet Efendi, *Tercüme-i Nuhbeti'l-fiker*, Elaziz, 1301 (1883).
18. Şerefeddin (Yaltkaya), *İbni Esir'ler ve Meşâhir-i ulema*, İstanbul, 1322 (1904).
19. Tokâdî, Mehmed Şerif b. Mustafa, *Miftâhu's-Sahîhayn*, İstanbul, 1313.
20. Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. Sevre, *Şemâil-i Şerîf*, Mtrc. Mehmed Rauf Eyyûbî, İstanbul, 1304 (1886).

1909 - 1928 DÖNEMİ

1. Cebbarzâde, Mehmed Arif b. Şakir, *Hadîs-i erbain Şerhi* (Terâcümü ahvâli's-sahâbe), I-IV-V-VI. C., 1335 h.
   I. C., 200x102, 155x50 mm., 76 v., 22st., rik'a.
   IV. C., 204x95, 160x45 mm., 62 v., 19 st., rik'a.
   V. C., 198x128, 155x70 mm., 20 v., 19 st., rik'a.
   VI. C., 200x197, 145x45 mm., 60 v., 22 st., rik'a.
2. İzmirli İsmail Hakkı, *Hadis Tarihi, İstanbul*, 1340 (1921).
3. Muhammed el-Mekkî b. Azuz, *Usûlu'l-hadîs*, İstanbul, 1332 (1913).
4. en-Nevevî, *Kırk Hadîs*, trc. Ahmed Naim, İstanbul 1341 (1922).
5. Ömer Ziyaeddin Dağıstanî, *Zubdetu'l-Buhârî Tercemesi*, I-III, Trabzon, 1341 (1922).
6. Ömer Ziyaeddin Dağıstanî, *Hadîs-i erbain fi hukuki's-selâtîn*, İstanbul, 1326 (1909).
7. Rızaeddin b. Fahreddin, *İlm-i hadîsten Kütüb-ü sitte ve Müellifleri*, Orenburg, 1910.
8. ez-Zebîdî, Zeynuddin Ahmed, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, I-II, Mtrc. Ahmed Naim, İstanbul, 1346 (1928).

1929 - 1950 DÖNEMİ

1. Akseki, Ahmed Hamdi, *Peygamberimizin Vecizeleri*, I, İstanbul, 1945.
2. Kurtulmuş, Numan, *Binbir Hadis Tercümesi*, İstanbul, 1948.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. Muhyiddin Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn ve Tercemesi*, I, Mtrc. H. Hüsnü Erdem, Ankara, 1949.
4. ez-Zebîdî, Zeynuddin Ahmed, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, III, Mtrc. Ahmed Naim, İstanbul, 1936. (Eserin Kâmil Miras tarafından tercüme edilen öteki cildleri 1948'e kadar basılarak yayımı tamamlanmıştır).

1951 - 1976 DÖNEMİ

1. el-Albânî, Nasıruddin, *Hadîs-i şerîflere Göre Evlenme Âdâbı*, Mtrc. Ali Arslan, İstanbul, 1968.
2. Aliyyu'l-karî, *Kırk Kudsî Hadis*, Çvr. Hasan Hüsnü Erdem, Ankara, 1952.
3. Berkî, Ali Himmet, *Ahlâka Ait 239 Hadîs*, Ankara, 1968.
4. Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hikmet Gonceleri, 500 Hadîs-i şerîf tercümesi ve izahı*, İstanbul, 1961.
5. Bilmen, Ömer Nasuhi, *Ashâb-ı kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları*, Hz. Muâviye hakkındaki suallere cevaplar, İstanbul, 1967.
6. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *İmam Buhârî'nin Derlediği Ahlâk Hadisleri* (el-Edebu'l-müfred), I-II, trc. vs şerh: A. Fikri Yavuz, İstanbul, 1974-1975.
7. Çantay, Hasan Basri, *Hadîsler, On Kere Kırk Hadîs, metni, meâli, izahı*, I-III, İstanbul, 1962 (Önce kırk hadisler halinde neşredilmiş sonra birleştirilmiştir).
8. Cihan, Sadık, *Uydurma Hadîslerin Doğuşu ve Siyâsî ve Sosyo-politik Olanlarının Olaylarla İlgisi* (Hz. Peygamber devrinden Abbasî Halifesi Mu'tasım devrine kadar), Erzurum, 1976 (Basılmamış doçentlik tezi).
9. Davudoğlu, Ahmed, *Bülûğu'l-meram Tercümesi ve Şerhi, Selâmet Yolları*, I-IV, İstanbul, 1966-1967.
10. Davudoğlu, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, I-XI, İstanbul, 1973-1980.
11. Duran, Abdülhalık, *el-Ezkâr Tercemesi* (Peygamber Efendimizin mübârek sözlerinden seçilmiş zikirler), İstanbul, 1973.
12. Erdem, Hasan Hüsnü; *İlâhî Hadisler*, Ankara, 1952.
13. Erdem, Hasan Hüsnü; *Oruç ve Ramazan İbâdetlerine Dair Yüzbir Hadis*, Ankara 1953.
14. Erdem, Hasan Hüsnü; *Riyâzu's-salihin Hadislerinin Ravileri Olan Ashab-ı Kirâmın ve Hadis İmamlarının Hal Tercümeleri*, Ankara, 1964.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

15. Hamidullah, Muhammed; *Hemmam b. Münebbihin Sahifesi*, çvr. Talat Koçyiğit, Ankara, 1967.
16. Hamidullah, Muhammed; *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm b. Münebbih*, çvr. Kemal Kuşçu, İstanbul, 1967.
17. Hamidullah Muhammed; *İlk Hadis Mecmualarından Hemmâm b. Münebbih'in Hadis Mecmuası*, çvr. M. Ragıb İmamoğlu, Ankara, 1966.
18. el-Hatîb el-Bağdâdî; *Şerefu âshabı'l-hadis*, nşr. M. Hatiboğlu, Ankara, 1971 (Tenkitli basım).
19. Hatiboğlu, M. Said; *İslâmî Tenkid Zihniyetinin Doğuşu ve Hadis Tenkidçiliği*, Ankara, 1963 (Basılmamış doktora tezi).
20. Hatiboğlu, M. Said; *Emevîlerin Sonuna Kadar Siyâsî-İçtimâî Hadiselerle Hadis Münâsebeti*, Ankara, 1967 (Basılmamış Doçentlik tezi).
21. İbn Hacer; *Hadis Istılahları Hakkında Nuhbetü'l-fiker Şerhi*, trc. Talat Koçyiğit, Ankara, 1971.
22. İbn Hanbel; *Kitâbu'l-ilel ve Ma'rifeti'r-ricâl*, nşr. T. Koçyiğit - İ. Cerrahoğlu, Ankara, 1963.
23. Kandehlevî, M. Yusuf; *Hadislerle Hz. Peygamber ve Ashabının Yaşadığı Müslümanlık*, I-IV, trc. A. M. Büyükçınar, Ahmet Tekin, Ö. F. Harman, İstanbul 1973-1976
24. Kandemir, M. Yaşar; *Mevzu Hadisler*, Ankara, 1975.
25. Karahan, Abdülkâdir; *İslâm-Türk Edebiyâtında Kırk Hadis Toplama, Terceme ve Şerhleri*, İstanbul, 1954.
26. Karaman, Hayreddin; *Hadis Usûlü*, İstanbul, 1965.
27. Karamân H. - Kandemir M. Y.; *Hadis Metinleri* (Beş Demet Kırk Hadis) İstanbul, 1976.
28. Koçkuzu, A. Osman; *Hadiste Nâsih - Mensûh Meselesi*, İstanbul, 1985. M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 12.
29. Koçkuzu, A. Osman; *İslâm Dininde Haber-i Vâhidin İtikâdî ve Teşrîî Yönlerden Yeri ve Değeri*, Konya, 1968 (Basılmamış öğretim Üyeliği Tezi).
30. Koçyiğit, Talat; *Hadislerin Toplanması ve Yazı İle Tesbiti*, Ankara, 1957.
31. Koçyiğit, Talat; *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münâkaşalar*, Ankara, 1969.
32. Koçyiğit, Talat; *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi*, Ankara, 1974.
33. Koçyiğit, Talat; *Hadis Usûlü*, Ankara, 1967.
34. Merttürkmen, Hilmi; *Buhârî'nin Ebû Hanife'ye İtirazları ve Aralarındaki İhtilaflar*, Erzurum, 1976, (Basılmamış doktora tezi).
35. Okiç, M. Tayyib; *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul, 1959.
36. Okiç, M. Tayyib; *Hadis Dersi Notları*, Ankara, 1965.
37. Okiç, M. Tayyib; *Hadiste Tercüman*, Ankara, 1966.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

38. Öğüt, Cemal; *Bereket ve Rahmet-i İlâhiyye Burhanlarına Dâir Kırk Hadis-i Şerîf*, İstanbul, 1951.
39. Özek, Ali; *Hadis Ricâli*, İstanbul, 1967.
40. Sadak, Bekir; *Tac Tercemesi*, I-V, (Büyük Hadis Kitabı), İstanbul 1966.
41. es-Sağânî; *Meşâriku'l-envâr ve Tercemesi*, trc. E. Baytan, I-II, İstanbul, 1971.
42. es-Salih, Suphi; *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, trc. M. Y. Kandemir, Ankara 1971.
43. *Seçme Hadisler*, I-IV, Ankara, 1963-1966 (Diy. İşl. Başkanlığı).
44. Sezgin, Fuad; *Buhârînin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul, 1956.
45. Sıddîkî, M. Zubeyr; *Hadis Edebiyâtı Tarihi*, trc. Y. Z. Kavakçı İstanbul, 1966.
46. Sofuoğlu, Mehmed; *Sahih-i Müslim Tercemesi*, I-VIII, İstanbul, 1967-1970.
47. et-Tirmizî; *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, I-VI, trc. O. Zeki Mollamehmedoğlu, İstanbul, 1972.
48. Uğur M. - Sofuoğlu C.; *Buhârî Klavuzu*, Ankara, 1975.
49. Üryânî, Ali Vâhid; *Câmiu'l-künûz*, çvr. Y. Z. Ersal, Ankara, 1960.
50. Yardım, Ali; *Mesnevî Hadisleri*, Kayseri, 1970 (Basılmamış öğretim Üyeliği-Doktora Tezi).
51. Yıldırım, Celal; *Hadis-i Şeriflere Göre Amellerin Faziletleri*, İstanbul, 1967.

1976 - 1984 DÖNEMİ

1. Abbâs, Abdulhalîm, *Altın Nesil Ashâb-ı kirâm*, trc. Hayreddin Karaman, İstanbul, 1982.
2. Avvâme, Muhammed, *İmamların Fıkhî İhtilâflarında Hadislerin Rolü*, trc. Mehmet Hayri Kırbaşoğlu, İstanbul, 1980.
3. Aydınlı, Abdullah, *Doğuş Devri Zâhid ve Mutasavvıflarında Hadis*, Erzurum, 1982, (Basılmamış doktora tezi).
4. Ayvalılı, Ramazan, *Esbâbu Vurûdi'l-hadîs ve Onun İslâm Teşrîindeki Yeri ve Önemi*, Erzurum, 1979, (Basılmamış doktora tezi).
5. Başaran, Selman, *İbn Hazm ve Hadisteki Metodu*, Ankara, 1977, (Basılmamış doktora tezi).
6. Boyacılar, Nureddin, *İbnu'l-Cevzî ve Hadisteki Yeri ve Metodu*, Ankara, 1978, (Basılmamış doktora tezi).
7. Cânan, İbrahim, *Hz. Peygamberin Sünnetinde Terbiye*, Ankara, 1980.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

8. Cânan, İbrahim, *Kur'an ve Hadîs'e Göre Âhir Zaman Fitnesi ve Anarşi*, İstanbul, 1982.
9. Cücü, Taner, *Hanefi Mezhebinde Hadisin Yeri ve Önemi*, İstanbul, 1979.
10. Çakan, İsmail L., *Anahatlarıyla Hadis*, İstanbul, 1983.
11. Çakan, İsmail, *Ashâbının Dilinden Peygamberimiz (S.A.V.)*, İstanbul, 1981.
12. Çakan, İsmail L., *Eyüp Sultan Hazretlerinden Kırk Hadis*, İstanbul, 1982.
13. Çakan, İsmail, L., *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* (Muhtelifu'l-hadis İlmi), İstanbul, 1982.
14. Demircan, Ali Rıza, *Allah'ın Resûlünden Hayat Düsturları*, İstanbul, 1981.
15. Denizkuşları, Mahmud, *Peygamberimiz ve Tıp* (Tıbb-ı nebevî), İstanbul, 1981.
16. Denizkuşları, Mahmud, *Hadislerin Işığında Günlük Hayatımız*, İstanbul, 1983.
17. Ebû Gudde, Abdulfettah, *Sabrın Sonu*, trc. Faruk Beşer, İstanbul, 1981.
18. Firuzâbâdî, (Ebû Tahir) Muhammed b. Yakub, *İbadetleriyle Peygamberimiz* (Sifrussâde), trc. Rıfkı Durgun, İstanbul, 1979.
20. İbn Hacer el-Askalânî, *Terğîb ve Terhîb*, trc. Abdulvehhab Öztürk, İstanbul, 1982.
21. el-Hûlî, Muhammed b. Abdulaziz b. Ali eş-Şâzelî, *Edebü'n-Nebevî* (Hadislerle Peygamber Ahlâkı), trc. Sezâi Özdemir, İstanbul, 1982.
22. İbn Kuteybe, *Hadîs Müdafaası* (Te'vilu Muhtelifi'l-hadis), trc. Mehmet Hayri Kırbaşoğlu, İstanbul, 1979.
23. İbn Mâce, *Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi ve Şerhi*, I-X, trc. ve şerh : Haydar Hatipoğlu, İstanbul, 1982-1984.
24. Karahan, Abdülkadir, *İman, İbadet, Ahlâk ve Fazilet Konularında Kırk Armağan*, (Metin Tercüme ve Yorumlarıyla Birlikte Kırk Hadis), İstanbul, 1981.
25. Kazancı, Ahmet Lütfi, *Peygamberimizin Öğrettiği Dualar ve Zikirler*, İstanbul, 1982.
26. Kırbaşoğlu, Mehmet Hayri, *Ashâbu'l-hadise Göre Allah'ın Sıfatları Problemi*, Ankara, 1983, (Basılmamış doktora tezi).
27. Koçkuzu, A. Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul, 1983.
28. Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, Ankara, 1980.
29. Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara, 1977.
30. Kotku, Mehmed Zahid, *Hadislerle Mü'minlerin Vasıfları*, İstanbul, 1982.
31. Köten, Akif, *Kâdı Iyâd, Hayatı, Eserleri ve Şerh Metodu*, Bursa, (Basılmamış öğretim üyeliği-doktora tezi).
32. Küçük, Râşid, *Kur'an ve Sünnette Sevgi, Özellikle Allah Sevgisi*, İstanbul, 1984, (Basılmamış doktora tezi).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

33. Muhammed Muhsin Khan, *Sahih al-Bukhari*, Arabic - English, 9 vol. (2. rev. ed.), The translation of the meanings, İstanbul, 1976-1977.
34. Nar, Ali, *Kırk Hadiste Müslümanın Hüviyeti*, İstanbul, 1981.
35. en-Nedvî, *Sîret-i Hâtemi'n-nebiyyîn*, trc. İsmet Ersöz, Konya, 1981.
36. Nevevî, İmam Muhiddin Ebû Zekeriya, *Nübüvvet Pınarından Kırk Hadis*, trc. ve şerh: A. Lütfi Kazancı, İstanbul, 1978.
37. Özdemir, Kemaleddin, *'Abd b. Humeyd ve Muntahab Musnedi*, Erzurum, 1980, (Basılmamış doktora tezi).
38. Özek, Ali, *Hadîslerle Ahlâkî Davranışlar*, İstanbul, 1979.
39. Polat, Selahattin, *Mursel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değerleri*, Erzurum, 1981, (Basılmamış doktora tezi).
40. Sandıkçı, S. Kemal, *İlk Üç Asır İslâm Coğrafyasında Hadis*, Erzurum, 1982, (Basılmamış doktora tezi).
41. Sibâî, Mustafa, *İslâm Hukukunda Sünnet*, trc. Edib Gönenç, İstanbul, 1981.
42. Sofuoğlu, M. Cemal, *Hadîs Tenkîdi Yönünden el-Kâfî Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, 1982, (Basılmamış doçentlik tezi).
43. Sofuoğlu, M. Cemal, *Şîanın Hadîs Anlayışı*, Ankara, 1977, (Basılmamış doktora tezi).
44. eş-Şerebâsî, Ahmed, *75 Kudsî Hadîsin Tercüme ve Şerhi*, trc. Naim Erdoğan, İstanbul, 1981.
45. Şimşek, Mehmet, *Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti*, Ankara, 1982, (Basılmamış doçentlik tezi).
46. Tirmizî, *Muhtasar Şemâil-i şerîf Tercümesi*, trc. ve şerh: Muhammed Raif, sadeleştiren: Bekir Başarıcı, Konya, 1982.
47. Toksarı, Ali, *Hz. Ebû Hureyre ve Hadîs İlmindeki Yeri*, Kayseri, 1982, (Basılmamış öğretim üyeliği - doktora tezi).
48. Topaloğlu, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, İzmir, 1980, (Basılmamış öğretim üyeliği tezi).
49. Tuğ, Salih, *Zuheyr'ubn Harb ve Kitâb'ul-ilm Adlı Eseri*, İstanbul, 1984.
50. Uğur, Müctebâ, *Hicrî Birinci Asırda İslâm Toplumu*, İstanbul, 1980.
51. Uğur, Müctebâ, *Hadis Dersleri*, Lise 3, İHL için, Ankara 1979,
52. Uğur, Müctebâ, *Hadis Dersleri*, Lise 4, İHL için, Ankara, 1979.
53. Yardım, Ali, *Hadis* I, İzmir, 1984.
54. Yardım, Ali, *Hadis* II, İzmir, 1984.
55. Yılmaz, Selahaddin, *el-Hâkim et-Tirmizî ve Kitâbu'l-emsâl mine'l-kitâb ve's-sünne*, Erzurum, 1980, (Basılmamış öğretim üyeliği - doktora tezi).
56. Zebidî, *Sahîh-i Buhârî'den Seçme 1001 Hadis*, trc. Naim Erdoğan, İstanbul, 1980.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BİBLİYOGRAFYA VE İNDEKS

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BİBLİYOGRAFYA

KİTAPTA TANITILAN ESERLER BİBLİYOĞRAFYAYA ALINMAMIŞTIR.

Abdülbâkî, Muhammed Fuad; *Teysîru'l-menfe'a*, Mısır, 1353/1935.

Abdurrauf, Muhammed; *«Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i»*, trc. M. Uğur, Diyânet Dergisi, C. XIV, sy. I, s. 21-33, Ocak-Şubat, 1975.

Accâc, Muhammed el-Hatîb; *es-Sünne kable't-tedvîn*, Kahire, 1383/1963.

el-A'zamî, Muhammed Mustafa; *Studies in Early Hadith Literatüre*, Beyrut, 1968.

Aydınlı, Abdullah; *«Hadislerin Bulunması ve Tesbiti Konusunda Yapılan Çalışmalar»*, Fikir ve San'atta Hareket, sy. 24, Eylül, 1981, s. 51-55.

Çakan, İsmail L.; *Anahatlarıyla Hadis*, İstanbul, 1983.

Çakan, İsmail L.; *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İstanbul, 1982.

ed-Deyb, Abdülazîm; *«Bilgi Sayar Vasıtasıyla Sünnet-i Şerifeyi Toplama ve Tasnif İçin Bir Tasarı»*, trc. A. Aydınlı, Diyanet Dergisi, c. XX, sy. I, s. 57-64.

ed-Dihlevî, Abdülaziz; *Bustânu'l-muhaddisîn*, trc. A. O. Koçkuzu, Konya, 1978.

Davudoğlu, Ahmed; *Sahih-i Müslim Tercemesi Ve Şerhi*, I-XI, İstanbul, 1971-1980.

Ebu Talib el-Mekkî; *Kûtu'l-kulûb*, Kahire, 1310.

Ebu Zehv, Muhammed Muhammed; *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn ev inâyetu ümmeti'l-islâmiyye bi's-sünneti'n-nebeviyye*, Mısır, 1378/1958.

Gündüz, İrfan; *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâeddin*, İstanbul, 1984.

Hamidullah, Muhammed; *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, Beyrut, 1969.

el-Hâtib, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî; *Takyidu'l-ilm*, thk. Yusuf el-Aş, Beyrut, 1974.

el-Hatîb, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî; *er-Rihle fi talebi'l-hadîs*, thk. Nureddin İtr, Lübnan, 1975.

el-Hûlî, Muhammed Abdulaziz; *Miftâhu's-sünne ev tarihu funûni'l-hadîs*, Mısır, 1921.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer b. Yusuf; *Cami'u beyâni'l-ilm ve fadlih ve mâ yenbeği fi rivâyetihi ve hamlih*, I-II, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine, 1388/1968.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İbni'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec; *Sıfatu's-safve*, Beyrut, 1399/1979 (2. baskı).
İbnu'-Esîr el-Cezerî; *el-Lübâb fî temyîzi'l-ensâb*, I-III, Beyrut.
İbn Hacer, el-Askalânî; *Hadis Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-fiker Şerhi*, trc. Talat Koçyiğit, Ankara, 1971.
İbn Haldûn, *Mukaddime* I-III, trc. Z. K. Ugan, Ankara, 1968-1970.
İbnu'l-İmâd, Abdulhayy el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, I-VIII, Beyrut, ts.
Koçkuzu, Ali Osman; *Hadis Ilimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul, 1983.
İbn Kayyım el-Cevziyye; *el-Menâru'l-münîf fi'ş-sahihi ve'z-zaîf*, thk. Abdulfettah Ebu Ğudde, Beyrut, 1970.
İbn Kesir; *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut, 1388/1969.
İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadîs*, Beyrut, 1972 (1393'den ofset).
İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, ts.
İbn Recep el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Suphi Casim Hamid, Bağdat, ts.
İslâm Medeniyeti Mecmuası.
İtr, Nureddin; *Menhecu'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, Şam, 1979.
İtr, Nureddin; *el-İmam et-Tirmizî ve'l-muvâzenetu beyne Camiihi ve beyne's-Sahihayn*, Halep 1390/1970.
Kandemir, M. Yaşar; *Mevzu Hadisler*, Ankara, 1975.
Karahan; Abdülkâdir; *İslâm-Türk Edebiyâtında Kırk Hadis*, İstanbul, 1954.
Katip Çelebi; *Keşfu'z-zunûn*, I-II, İstanbul, 1971 (2. baskı).
el-Keşmîrî, Enver; *Feyzu'l-bârî*, I-IV, Kahire, 1357/1938.
el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer; *er-Risâletü'l-mustatrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, Karaçi, 1379/1960.
Koçyiğit, Talât; *Hadis Tarihi*, Ankara, 1977.
Koçyiğit, Talat; *«İlmu Usûli'l-hadîs veya İlmu mustalahı'l-hadîs»*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XVII, 1969 (Ankara, 1971).
el-Kummî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali; *Risâletu'l-i-tikâdâti'l-İmâmiyye (Şiî İmâmiyyenin İnanç Esasları)* trc. E. R. Fığlalı, Ankara, 1978.
el-Leknevî, Abdülhayy; *el-Ecvibetü'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşerati'l-kâmile*, thk. Abdülfettâh Ebu Ğudde, Halep, 1964.
Muhammed Avvâme; *Eseru'l-hadisi'ş-şerîf fi'htilâfi'l-eimmeti'l-fukahâ*, Halep, 1978.
el-Mübârekfûrî, Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahim; *Mukaddimetü Tuhfeti'l-ahvezî şerhi Cami'i't-Tirmizî*, I-II, Kahire, 1359.
Robson, James; *«Süneni Ebu Davud Nüshalarının Rivâyeti»*, trc. T. Koçyiğit, İlah. Fak. Der. 1956, c. V, sy. I-IV, s. 175-182.
Robson, James; *«Müslim Nüshalarının Rivâyeti»*, trc. T. Koçyiğit, İlah. Fak. Der., c. IV, sy. 3-4, s. 8-20, 1955, Ankara 1957.
es-Sâtî, Ahmed Abdurrahman el-Bennâ; *el-Fethu'r-rabbânî li tertîbi Müsnedi'l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*, I-XIV, Kahire, 1358.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

es-Sâ'âti, Ahmed Abdurrahman el-Bennâ; *Minhatu'l-ma'bud fi tertibi Müsnedi't-Tayâlisî Ebî Davud*, I-II, Beyrut, 1400.

es-Sâlih, Suphi; *Menhelu'l-vâridîn şerhu Rıyâzı's-sâlihîn*, I-II, Beyrut, 1970.

Sezgin, Fuad; *Buhârinin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul, 1956.

Sezgin, Fuad; *Tarihu't-turâsi'l-arâbî*, trc. Mahmud Fehmi Hicâzî-Fehmî Ebu'l-Fadl, Mısır, 1977.

Sezgin, Fuad; «*Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmii*», Türkiyât Mecmuası, c. XII, s. 115-134.

Sıddîkî, Muhammed Zubeyr; *Hadis Edebiyâtı Tarihi*, trc. Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul, 1966.

Sıbâî, Mustafa; *es-Sünne ve mekânetüha fi't-teşri'i'l-islâmî*, Kahire, 1961.

Sofuoğlu, Cemal; «*Şianın Hadis Anlayışı*», Fikir ve San'atta Hareket, Mart, 1982.

Sofuoğlu, Mehmed; *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*, I-VIII, İstanbul, 1967-1970.

es-Subkî; *Tabâkâtu'-ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, Mısır, 1383/1964.

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî; *Huccetullahi'l-bâliğa*, I-II, trc. S. Sabık, Kahire, ts.

Şakir, Ahmed Muhammed; *el-Bâisu'l-hasis şerhu İhtisârı ulûmi'l-hadîs*, Mısır, 1958.

et-Tahhân, Mahmud; *Usûlu't-tahrîc ve dirâsâtü'l-esânid*, Halep, 1978.

Taşköprîzâde, Ahmed Efendi; *Mevzûâtu'l-ulûm*, I-II, trc. Kemaleddin Muhammed Efendi, İstanbul, 1313.

et-Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali; *Keşşâfu istılâhâtıl-fünûn*, İstanbul, 1317.

et-Tehânevî, Zafer Ahmed; *Yeni Usul-i Hadis*, trc. İbrahim Cânan, İzmir, 1980.

Yardım, Ali; *Hadis II*, İzmir, 1984.

ez-Zerkeşî, Bedruddin Muhammed; *el-İcâbe li irâdi me'stedrekethu Aişetu alâ's-sahâbe*, thk. Said el-Efğânî, Beyrut, 1970.

Zirikli, Hayreddin; *el-A'lâm*, I-XI, Beyrut, ts.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

I

ŞAHIS İSİMLERİ İNDEKSİ

— A —

Abd İbn Humeyd, 108
Abbas b. Abdilmuttalip, 28, 220
Abdülazîm ed-Deyb, 245
Abdülazîz Bekkine, 120
Abdülbâkî, M. Fuad, 43, 52, 58, 67, 80, 109, 186, 190, 193
Abdulfettah Ebû Gudde, 128, 129, 176
Abdülğafir b. Muhammed, 57
Abdülhamid Han, 52
Abdülkâdir el-Arnavud, 104
Abdullah b. Abbas, 13
Abdullah b. Amr, 7, 8, 9, 12, 13, 16
Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, 31, 33, 34, 80, 118
Abdullah b. Ca'fer, 28
Abdullah b. Ebî Kuhâfe, 220
Abdullah b. Mübârek, 80, 115
Abdullah b. Mes'ud, 13
Abdullah b. Ömer, 13, 41
Abdullah b. Rebia, 226
Abdullah b. Ebî Rebia, 226
Abdullah b. Sübeyr, 13
Abdülmecid Haşim, 53
Abdülmü'min el-Ferâvî, 57
Abdulvehhâb Abdullatif, 174
Abdurrahman b. Mehdî, 27
Abdurrahman Muhammed Osman, 151
Abdurrezzak b. Hemmâm, 24, 30, 44, 45, 89, 90, 117
el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, 121, 123, 124
el-Adenî, İbn Ebî Ömer, 108
Ahmed b. Hanbel, 13, 14, 23, 30, 31, 32, 33, 35, 44, 54, 60, 71, 106, 108, 117, 162, 188, 189, 192, 193, 194, 206, 217, 241
Ahmed ed-Deyânî, 150
Ahmed Muhammed Şâkir, 34, 63, 67, 68, 69, 74, 171, 176
Ahmed Naim, 10, 53, 176, 177
Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, 119, 120
Aişe, 6, 13, 161
Alaeddin Moğoltay, 230
el-Alâî, Salahaddin Halil, 59
el-Albânî, 34, 100, 101, 176
Ali b. Ebî Talib, 13, 44, 76, 251, 252
Ali b. Haşrem, 76
Ali b. el-Medînî, 60
Ali el-Muttekî, 105, 106

(*) İndekslere, dipnotlardaki ve «Türkiye'de Hadis Çalışmaları» kısmındaki şahıs ve kitap isimleri dahil edilmemiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Aliyyu'l-Kârî, 101, 124, 126, 127, 128, 129, 149, 150, 151, 156, 210, 211
Âmine, 218
Amr b. el-Âs, 28
Amra bnt. Abdirrahman, 17
el-Asılî, Ebû Muhammed, 51
el-Aşkar, Muhammed b. Yahya, 57
Aydınlı Abdullah, 182, 215, 245
el-Aynî, 53, 132, 135, 136, 144, 145, 147, 148, 151, 185
el-A'zamî, Habiburrahmân, 44, 108, 109
el-A'zamî, M. Mustafa, 13, 176, 245
el-Azimâbâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsu'l-hakk, 75, 85, 150, 152, 156
el-Azîmabâdî, Muhammed Eşref, 150

— B —

el-Bâcî, 43, 154
el-Basrî, Ebû Amr Ahmed b. Ali, 74
el-Beğavî, 85, 99, 100, 101, 140, 166
Beşir Ahmed Muhiddin, 58
el-Beyhakî, 16, 70, 85, 86, 87, 88, 112, 118, 121,171
el-Bezdevi, 50
el-Bezzar, 108, 112
Bişr b. el-Hâris, 30
el-Buhârî, 18, 30, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 63, 66, 68, 69, 80, 86, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 106, 109, 114, 115, 117, 118, 129, 131, 132, 134, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 162, 168, 169, 183, 185, 189, 190, 193, 205, 216, 219, 223, 228, 229, 233, 237, 239, 241, 252
el-Bukâ'î, 72
el-Bunanî, Sabit b. Eslem, 233
Burhan b. Hıdır, 145
el-Burkânî, 98
el-Busırî, Ahmed b. Ebî Bekr, 79

— C —

Câbir b. Abdillah, 184, 238
Câbir b. el-Ezrak, 224
Câbir Derbendî Dehlî, 58
Câbir b. Üsâme, 238
Ca'fer-i Sâdık, 251, 252
el-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, 35
el-Culûdî, Muhammed b. İsâ, 57
el-Culûdî Ebû Salim Muhammed b. Said, 74
Çelebi Abdullah, 59

— D —

ed-Dağıstânî, Ömer Ziyaeddin, 53
ed-Dârekutnî, 60, 70, 84, 85, 118, 143
ed-Dârimî, 70, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 100, 189, 190, 193, 206
ed-Deylemî, 118
Dedering Sven, 236
ed-Dubeysî, 235
ed-Dihlevî, Abdülaziz, 64, 65
ed-Dihlevî, Abdülgânî, 80
ed-Dihlevî, Şah Veliyyullah, 79
ed-Dimyâtî 110
ed-Duâsî, İzzet Ubeyd, 67

— E —

Ebân el-Abdî, 225
Ebân el-Muhasibi, 225
Ebu'l-Abbas Muhammed b. Ahmed Mahbûb, 66, 67
Ebû Ali en-Neysâbûrî, 55
Ebû Avâne, 98
Ebû Bekr, 13
Ebû Bekr b. Hazm, 16, 17

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ebû Bekr b. Ali el-Ensârî el-Behnesî, 37
Ebû Bekr b. el-Arabî, 43
Ebû Bekr Muhammed b. el-Arabî, 67
Ebû Bekre es-Sakafî, 13
Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillah el-Hadramî, 26
Ebû Davud es-Sicistânî, 13, 30, 61, 71, 72, 73, 74, 75, 80, 88, 100, 102, 106, 110, 114, 117, 118, 129, 136, 138, 139, 150, 151, 152 156, 162, 183, 189, 190, 193, 208, 209, 225, 241
Ebû Eyyûb, 13
Ebû Hanife, 233
Ebu'l-Hasen el-Kettân, 79
Ebu'l-Hasen el-Fezârî, 67
Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hasen, 74
Ebû Hatim er-Râzî, 54
Ebu Hureyre, 7, 12, 13, 14, 36
Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Ubeyd, 87
Ebu Muhammed el-Cürcânî, 51
Ebû Mansur Ahmed b. Ebî Bemr, 61
Ebu Ma'şer, 216
Ebû Nuaym, 98, 108, 117, 123, 163, 220, 221, 224, 225, 236
Ebû Râfi', 225
Ebû Said ed-Hudrî, 7, 9
Ebu Said, Ahmed b, Muhammed, 74
Ebu's-Su'ud el-İmâdî, 136
Ebu Şah, 9, 13
Ebu't-Teyyâh, 241, 242
Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, 140, 217
Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, 157
Ebû Umâme, 13
Ebu'l-Vakt, 52, 81
Ebû Ya'lâ, 108, 112
Ebû Yusuf, 30
Ebû Zehv, 108, 111, 176
Ebû Zerr Muhammed b. İbrahim, 66
Ebû Zerr el-Herevî, 51, 52, 144
Ebû Zür'a, 54, 56, 78
el-Emîr Alaeddin Ebu'l-Hasen Ali el-Hanefî, 37
Emin Mahmud Hattâb, 75
Enes b. Mâlik, 13, 241, 242, 243
el-Ensârî, Halid b. Zeyd, 115
Enveru'l-Keşmîrî, 149
Erdoğan, Naim, 120
Esved mevla Amr, 225
Esved mevlâ Zeyd, 225
el-Evzâ'î, 41, 44

— F —

Fadl b. Abbas, 28
Fazlullah el-Gılânî, 110
Fehd el-Mekkî, 232
el-Firebri, 50, 51
Fîruzâbâdî, Mecduddin, 105

— G —

el-Gımarî, Abdülazîz b. es-Seyyid, 222
el-Gımarî, Seyyid Ahmed, 185
Goldziher, 11, 16, 18, 27, 77, 87, 175

— H —

Hacı Zihni Efendi, 52, 58
el-Hâkim en-Neysâbûrî, 55, 59, 61, 86, 88, 89, 97, 106, 112, 118, 163, 165, 166, 169, 175
el-Hamevî, 51
Hammâd b. Seleme, 41
el-Halîlî, Muhammed b. Ahmed, 121
Hanbel b. İshak, 31
Hâris b. Ebû Üsâme, 108, 218
el-Hâris b. Miskin, 76
Harmele b. Yahya, 54
el-Hatîb el-Bağdâdî, 10, 88, 117, 162, 163, 165, 166, 186, 209, 216, 234, 255

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

el-Hattâbî, 8, 9, 52, 75, 129, 130, 137, 138, 139, 140, 142
Hâşim Ma'ruf el-Hüseynî, 252
el-Haşşâb, Ahmed b. Me'mûl, 218
Hatiboğlu, Haydar, 80
el-Hâzimî, 89
el-Hazrecî, Ahmed b. Abdillah, 230, 240
Hemmâm b. Münebbih, 12, 31
el-Herevî, İbrahim b. Abdillah b. Hatim, 62
el-Heysemî, 108, 109
Horovitz, 189
el-Hûlî, 95, 143, 176
el-Humeydî, 108
el-Humeydî, Muhammed b. Ebî Nasr, 102, 104
Hüseyn Kasım b. Muhammed, 80
Hüseyn b. Fehm, 218
el-Hüseynî, 232
Hüşeym b. Beşîr, 30

— I —

el-Irâkî, Ebû Zür'a Ahmed b. Abdurrahim, 209
el-Irâkî, Zeynüddin, 89, 108, 128, 143, 213

— İ —

İbn Abdilberr, 43, 223, 224, 225, 226
İbn Adiyy, 118, 233
İbn Allân es-Sıddîkî, 114
İbn Arrâk, 125, 126, 210, 211
İbn Asâkir, 52, 235
İbnu'l-Cevzî, 79, 89, 126, 128, 209, 221, 222
İbn Cureyc, Abdülmelik, 18, 41, 44
İbnu'd-Deyba, Abdurrahman b. Ali 104, 121, 123, 128
İbn Dakîkı'l-Iyd, 110
İbn Ebi'd-dünyâ, 112
İbn Fethûn, 224
İbn Ebî Hâtim er-Râzî, 209, 237
İbn Ebî Şeybe, 46, 108, 117
İbn Ebî Üsâme, 108
İbnu'l-Esîr, İzzuddîn, 224, 226
İbnu'l-Esîr, Mecduddîn, 102, 103, 104, 158
İbn Hacer el-Askalânî, 32, 48, 49, 52, 53, 89, 100, 108, 109, 113, 121, 122, 123, 132, 134, 136, 143, 144, 145, 148, 149, 151, 156, 163, 164, 165, 168, 172, 185, 222, 223, 224, 226, 227, 229, 230, 241, 242
İbn Haldûn, 131, 165
İbn Hayyûye, 219
İbn Hıbbân, 61, 89, 108, 112, 117, 232, 240
İbn Hişâm, 218
İbn Huzeyme, Muhammed b. İshak, 54, 61, 112
İbnu'l-Kayserânî, 229, 240
İbn Kayyım el-Cevziyye, 74, 75, 128, 151
İbn Kesîr, 163, 171, 172
İbn Kuteybe, 140
İbn Mâce, 78, 79, 80, 86, 89, 102, 106, 118, 183, 186, 189, 190, 193, 208
İbn Mahân, 57
İbn Mencûye, 228
İbn Mende, 37, 224, 225
İbn Meni', 108
İbnu'l-Mulakkın, 78
İbnu'n-Neccar, 235
İbnu'n-Nedîm, 41, 54, 157, 217
İbn Recep el-Hanbelî, 115
İbn Sa'd, 188, 216, 217, 218, 219, 220, 239
İbnu's-Salah, 43, 58, 115, 163, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 214
İbn Süfyân, 57
İbnu's-Sünnî, 77

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İbn Şihâb ez-Zuhrî, 17
İbn Teymiyye, 106, 171
İbnu't-Türkmânî, 86, 136
İbn Zenkûn Ali b. Hüseyin, 34
İbrahim Atve Avd, 67
İbrahim b. Hallâd, 235
İbrahim b. Hâris, 225
İdris b. Ebi't-Tayyib, 150
İshak b. Râhuye, 44, 48, 53, 75
el-İsmîlî, 98
İtr, Nureddin, 65, 68, 170, 176, 214, 233

— J —

Juynboll, 189

— K —

Ka'b b. Malik, 28
el-Kalânîsî, 57, 58
Kandemir, M. Yaşar, 125
Kadı İyad, 58, 59, 142, 153, 163, 166, 167, 168
Kâmil Miras, 53
el-Ka'nebî, Abdullah b. Mesleme, 53
Kanunî Sultan Süleyman, 126
el-Kasımî, Cemaleddin, 163, 174, 176
Kastallânî, 52, 53, 125, 142, 148, 149, 185, 241
el-Katî'î, Ebu İshak b. Ca'fer, 31, 33
Kâtip Çelebi, 27, 52, 54, 114, 131, 135, 142, 153, 172
el-Kattân, Ebû Muhammed, 66
el-Kazvînî, Ebû Hafs, 100
Kehhâle, 155
el-Kettânî, 37, 108
el-Kirmânî, 53, 132, 134, 135, 149, 171
el-Kisâî, Muhammed b. İbrahim, 57
Koçyiğit, Talat, 172, 214
el-Kuleynî, 251
el-Kummî, 252
el-Kuşmeyhenî, 51
Kuteybe b. Saîd, 54, 71

— L —

el-Leknevî, Abdülhayy, 89, 176, 237
el-Lu'lu'î, Ebu Ali Muhammed b. Ahmed, 74

— M —

Mahmud b. Ğaylân, 75
Mahmûd Rebi', 183
Mahmud Nâdî Ubeydât, 43
el-Makdisî, Hafız Abdülğânî, 229
el-Makdisî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir, 79, 183 228, 240
Mâlik b. Enes, 27, 41, 42, 43, 44, 102, 106, 122, 153, 154, 155, 186, 191, 217
Ma'mer b. Râşid, 18, 19, 44, 45, 47
Mansur Ali Nâsıf, 106, 130
el-Mazerî, 58
el-Medînî, Ebû Musa Muhammed b. Ömer, 35, 224
el-Mehâmilî, 50, 51
Merttürkmen Hilmi, 53
el-Mervezî, Ali b. el-Hucr, 61
el-Mervezî, Süveyd b. Nasr, 61
el-Mes'udî, Şeyh Hasen, 77
el-Meyancî, Ebu Hafs, 163, 168
el-Mizzî, Ebu'l-haccâc Yusuf b. ez-Zekî, 74, 171, 183, 229, 230, 240
Mollamehmedoğlu, O. Zeki, 68
Muaviye b. Ebî Süfyân, 28, 76
el-Mübârekfûrî, 50, 56, 66, 67, 68, 69, 79, 81, 150, 152, 153
Muhammed Abdullah Muhammed Adl, 84
Muhammed Abdurrahman Hamze, 171

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Muhammed b. Abdülmelik b. Ebi'l-Şevârib, 62
Muhammed b. Abdirrahman, 41
Muhammed Bakır, 251
Muhammed b. Beşşâr, 241, 242
Muhammed b. Fadli'l-Ferâvî, 57
Muhammed b. Harun b. Şuayb, 76
Muhammed Accac el-Hatîb, 164, 176, 182
Muhammed Hâmid el-Faki, 74, 104
Muhammed Hamidullah, 8, 14
Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 74, 205
Muhammed Naim Ata, 84
Muhammed es-Semâhî, 176
Muhammed Şıbğatullah el-Midrâsî, 32
Muhammed Zekeriyya el-Kandehlevî, 75, 151, 152
el-Münâvî, Abdurrauf b. Ali, 105, 119, 213
el-Münzirî Ebû Muhammed, 74, 110, 111
Mustafa el-A'zamî, bk. el-A'zamî
Mustafa Sıbâî, bk. es-Sıbâî
Müsedded b. Müberhed, 108
Müslim, 30, 43, 49, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 66, 68, 69, 76, 80, 86, 89, 90, 91, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 106, 110, 114, 115, 118, 125, 138, 141, 149, 162, 168, 181, 183, 185, 186, 189, 190, 193, 205, 208, 229, 241
el-Müstemlî, Ahmed b. Mübârek, 54
el-Müstemlî, İbrahim b. Ahmed, 51

— N —

en-Nablûsî, Şeyh Abdülgânî b. İsmail, 183
Nâfi, 41
en-Nebhânî, Yusuf, 119
Necmüddin el-Ğazzî, 124
en-Nedvî, 151
en-Nesâî, 75, 76, 77, 80, 86, 88, 89, 90, 91, 102, 106, 114, 118, 156, 183, 207
en-Nesefî, 50, 51, 136
en-Nesevî, 50, 57
en-Nevevî, 55, 56, 57, 58, 113, 114, 115, 141, 142, 149, 163, 170, 172, 173, 185, 214
Nizâr b. Ma'd b. Adnân, 29
Nureddin el-Heysemî, 38

— O Ö —

Okiç Tayyib, 177
Ömer, 10, 41, 110
Ömer b. Abdilaziz, 16, 17, 41

— P R —

Hz. Peygamber, 36, 42, 70, 81, 99, 118, 121, 157, 164, 166
er-Râmehürmuzî, 9, 163, 164, 165, 166, 213
er-Râzî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hasen, 57
Reşid Rıza, 9
Rezîn b. Muaviye bk. es-Serakostî
er-Ruâsî, Ebû Üsâme Muhammed b. Abdülmelik, 74

— S —

es-Sâ'âtî, Ahmed Abdurrahman, 28, 29, 35
es-Sabbâğ, Muhammed, 128, 129
es-Sâğânî, 51, 124
Said b. Mansûr, 117
Said b. Ebî Arûbe, 18, 231, 232
es-Sehârenfûrî, Halil Ahmed, 75, 151, 152

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

es-Sehâvî, 121, 122, 123, 124, 128
es-Sekafî, Kuteybe b. Said, 61
Seleme b. el-Ekva', 28
Selmân-ı Fârisi, 236
Selh b. Sa'd es-Saidî, 28
es-Sem'ânî, 151, 235
es-Serahsî, Abdullah b. Ahmed b. Hamuye, 51
es-Serakostî, Ebu'l-hasen Rezin b. Muaviye, 102, 103
Serdaroğlu, Ahmed, 128
Seyfurrahman Mustafa, 84
es-Seyyid Ahmed Sakr, 168
Sezgin, Fuad, 53, 68, 80, 177
es-Sıbâî, Mustafa, 176
Sıddîkî, Zübeyr, 27, 31, 32, 35, 38, 85, 219, 234
es-Sıkıllî, Abdülmelik b. Hasen, 57
es-Siczî, Ömer b. Muhammed b. Davud, 57
es-Silefî, 37
es-Sindî, Muhammed b. Abdulah, 77 79, 80, 156
Sprenger, 16
es-Sübkî, Mahmud Muhammed Hattâb, 75
es-Subkî, Tâcuddin, 110
Suphi Salih, 176
Suphi es-Samerrâî, 168
es-Suyutî, 43, 77, 79 80, 89, 105, 116, 119, 121, 123, 126, 128, 153, 154, 155, 163, 170, 173, 174, 209, 214, 229, 232, 239
es-Süddî, İsmail b. Musa el-Fezârî, 62
Süfyân es-Sevrî, 41, 44
Süfyân b. Üyeyne, 44

— Ş —

eş-Şâfi'î, 13, 30, 85, 86, 87, 106, 162, 217, 233
eş-Şâsî, Ebû Said el-Heysem b. Kuleyb, 66
eş-Şevkânî, 144
Şeyh Abdulhakka, 79
Şeyh Sadûk, 252, 253
Şeyhân, 73
Şuayb el-Arnavud, 141
Şu'be b. el-Haccâc, 241

— T —

et-Taberânî, 23, 36, 37, 39, 76, 108, 112, 117, 209
et-Tâcir, Ebu Hâmid, Ahmed b. Abdillah, 67
Tahir el-Cezâirî, 163, 165, 175, 176
et-Tahâvî, Ebu Ca'fer, 76, 136
et-Tahhan, Mahmud, 182
et-Tanâhî, Mahmud Muhammed, 158
Takiyyuddin İbn Dakiki'l-îyd, bk. İbn Dakîkı'l-îyd
et-Tayâlisî, 23, 24, 27, 108
et-Tebrîzî, Hatîb, 100, 101
et-Tehânevî, Zafer Ahmed, 137
Temmâm b. Necîh, 108
et-Temmâr, Ebû Bekr, 74
et-Tirmizî, 43, 49, 54, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 77, 80, 86, 88, 100, 102, 106, 114, 117, 118, 139, 152, 153, 156, 162, 183, 189, 190, 207, 213
et-Tusî, 253
et-Tokâdî, Muhammed Şerif İbn Mustafa, 59, 185

— U —

Ubeydullah b. Yahya, 42
el-Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed, 60, 118

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT

— V —

el-Vakıdî, 216, 217, 218
el-Vasıtî, Ebû Halid Amr b. Hâlid, 188
el-Vasıtî, İbrahim b. Mudar, 57
el-Vâsıtî, Halef b. Hamdûn, 183
Veki' b. el-Cerrâh, 27
Velid b. Yezîd, 17
Veysel Karânî, 220
Wensinck, 186, 189

— Y —

Yahya b. Main, 44, 60, 71, 217
Yahya b. Said el-Ahvel el-Kettân, 241, 242
Yahya b. Yahya, 42
Yavuz Sultan Selim, 148
Yavuz Fikri, 110
Yezid b. Humeyd, 241
el-Yûnînî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, 51, 52, 110, 149
Yunus b. Habîb, 28, 29
Yusuf el-Aş, 11, 176

— Z —

Zâide b. Kudâme, 41
Zâhid el-Kevserî, 219
ez-Zehebî, 59, 73, 85, 89, 97, 110, 230, 231, 233, 234, 240
ez-Zebîdî, 53
ez-Zemahşerî, 157
ez-Zengî, Nureddin, 235
ez-Zerkeşî, Bedruddin, 121, 161
ez-Zeyle'î, 136, 213
Zeyd b. Ali, 188
Zeyd el-Ensârî, 225
Zeyd el-Kuraşî, 225
Zuheyr eş-Şaviş, 141
ez-Zürkânî, 42, 153, 155
ez-Zühlî, Yahya, 54
ez-Zühlî, Muhammed b. Yahyâ, 47
ez-Zühlî, Halid b. Ahmed, 48

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II

KİTAP İSİMLERİ İNDEKSİ

— A —

Ahlâkî Hadisler, 110
Amelu'l-yevm ve'l-leyle, 113
Ârızatu'l-ahvezî alâ kitâbi't-Tirmizî, 67
Avnu'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Davûd, 75, 150, 151, 152, 156

— B —

el-Bâisü'l-hasîs, 171
Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler, 177
Bedâyi'u's-sanâyi', 151
Bezlu'l-mechûd fi halli Ebî Davûd, 75, 136, 151, 152
el-Buğye fi tertîbi ehâdîsi'l-Hilye, 222
Buhârinin Ebû Hanifeye İtirazları, 53
Buhârinin Kaynakları, 53, 177
Bulûğu'l-emânî min esrâri Fethi'r-rabbânî, 35

— C —

el-Câmi' (Ma'mer b. Râşid'in), 18, 44, 45
el-Câmi' (Tirmizî'nin), 47, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 78, 102, 139, 152, 153, 162
el-Câmi' li âdâbi'ş-şeyh ve's-sâmi', 166
el-Câmi'u's-sağîr, 25, 47, 105, 116, 119, 173, 208, 211
Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem fî şerhi hamsîne hadisen min cevâmi'i'l-kelim, 115
Câmiu'l-usûl, 25, 47, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 211
Celâleyn, 137
el-Cem'u beyne ricâli's-Sahîhayn, 228, 240
el-Cem'u beyne's-Sahîhayn, 104
el-Cem'u beyne'l-usûli's-sitte, 102
Cem'u'l-cevâmi', 105, 116
el-Cevheru'n-nakiyy fi'r-reddi ale'l-Beyhakî, 86, 136
Concordance, 42, 43, 52, 62, 67, 71, 80, 81, 109, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 207, 208, 211, 241
Cüz'ün fihi zikru Ebi'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, 37

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

— D —

ed-Dârimî ve cuhuduhu fi'l-hadîs, 84
Dirâsât fi'l-Kâfi li'l-Kuleynî ve's-Sahih li'l-Buhârî, 252
ed-Düreru'l-müntesira fi'l-ehâdîsi'l müştehira, 121, 123

— E —

Ebhecu'l-mesâlik bi şerhi Muvattaı'l-İmam Mâlik, 155
el-Ecvibetu'l-fâdıle, 89
el-Edebu'l-müfred, 48, 109, 110, 117
el-Ensâb, 151
Erbeûn, 114, 115, 255, 256
el-Esrâru'l-merfu'a, 124, 126, 127, 128, 129, 210, 211
Etrâfu'l-ğarîb ve'l-efrâd, 183
Etrâfu'l-kütübi's-sitte, 79
Etrafu's-Sahihayn, 183
Eyüp Sultan Hazretlerinden Kırk Hadis, 115
el-Ezkâr, 113, 114

— F —

el-Fâik fi ğaribi'l-hadîs, 157, 158
Fethu'l-bârî, 53
el-Fethu'l-kebîr fi zammı'z-ziyâde ile'l-Câmi'i's-sağîr, 119, 211
Fethu'l-melikî' l-ma'bud tekmiletü'l-Menheli'l-azbi'l-mevrûd, 75
Fethu'l-mülhim bi şerhi Sahihi Müslim, 58
el-Fethu'r-rabbânî li tertîbi Müsnedi'l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, 35
Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr, 119
Fihrist, 54
el-Futûhâtu'r-rabbâniyye ale'l-Ezkâri'n-Neveviyye, 114

— G —

Ğaribu'l-hadîs, 137
Ğâyetü'l-maksûd, 150
Ğâyetü'l-me'mûl, şerhu't-Tâcı'l-câmi li'l-usûl, 106

— H —

Hadis Istılahları, 213, 214, 215
Hadis Istılahları Hakkında Nuhbetu'l-Fiker Şerhi, 172
«Hadislerin Bulunması ve Tesbiti Konusunda Yapılan Çalışmalar», 182
Hadis Terimleri Sözlüğü, 215
el-Hadîs ve'l-muhaddisûn, 176
el-Hallu'l-müdellel, 84
Hasâisu'l-Müsned, 35
Hedyu's-sârî, 136, 143, 144, 145, 149, 151
Hemmâm b. Münebbih'in Sahifesi, 13, 14, 19, 33, 34
el-Hidâye ve'l-irşâd fi ma'rifeti ehli's-sikati ve 's-sedâd, 228
Hilyetü'l-evliyâ, 108, 117, 123, 220, 221, 222
Hülâsatu Tehzîbi'l-Kemâl, 240
Hülâsatu Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl, 231

— I —

Islâhu ğalatı'l-muhaddisîn, 137

— İ —

İbn Mâce fi Sünenih, 80
el-İcâbe li îrâdı mestedrekethu Aişe ale's-sahâbe, 161
İhtisâru Ulumi'l-hadîs, 163, 171

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İkmâlu'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim, 58, 142, 167
İkmâlu Tehzîbi'l-kemâl, 230
İ'lamu's-sünen, 52, 129, 138, 139, 142
el-İlelu'l-mütenâhiye fi'l-ehâdisi'l-vâhiye, 209
el-İlma' ilâ ma'rifeti usulirrivâye ve takyid's-sema', 163, 166, 167, 168
el-İmam el-Buhârî muhaddisen ve fakihen, 53
el-İmam Müslim b. el-Haccâc ve menhecuhu fi'l-hadîs rivâyeten ve dirâyeten, 58
el-İmâm et-Tirmizî ve'l-muvâzenetu beyne camiihi ve beyne's-Sahihayn, 68
İnhâcu'l-hâce, 80
İrşâd, 170, 171
İrşâdu'l-akli's-selîm, 136
İrşâdu's-sârî, 53, 142, 148, 149, 241
el-İsâbe, 151, 224, 226, 227, 228, 239
İs'âfu'l-mubatta bi ricâli'l-Muvatta', 239
el-İstî'âb, 223, 224, 228
el-İstibsâr fi ma'htülife mine'l-ahbâr, 253
İtkânu mâ yuhsen mine'l-ahbâr, 124

— K —

el-Kâfî, 251, 252
el-Kâmil, 118, 233
el-Kâşif, 230, 240
Kavâid fi ulûmi'l-hadîs, 137
Kavâidu't-tahdîs, 163, 174
el-Kavlu'l-müsedded fi'z-zebbi an Müsnedi'l-İmam Ahmed, 32
el-Kemâl fi esmâi'r-ricâl, 229
Kenzu'l-ummâl, 102, 105, 106, 208, 211
Keşfu'l-hafâ ve müzîlu'l-ilbâs amme' ştehera mine'lehâdîs alâ elsinetti'n-nâs, 121, 123, 208, 210, 211
Keşfu'z-zunûn, 54, 153
Keşşâfu ıstılahâti'l-fünûn, 213
el-Kevâkibu'd-derârî fi tertîbi Müsnedi'l-İmam Ahmed alâ ebvâbi'l-Buhârî, 35,53
el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye, 163, 165, 166
Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl, 237
Kitâbu'l-ilel, 67, 68, 162
Kitâbu'l-levâhık, 104
Kitâbu's-sikât, 232
Kitâbu't-tekâsîm ve'l-enva', 61
Kitâbu zevâidi İbn Mâce, 79
Kitâbu'z-zuafâ ve 'l-mecrûhîn, 232
Kitâbu'z-zühd, 112
Kur'an-ı Kerîm, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 26, 30, 48, 54, 59, 99, 125, 127, 128, 130, 132, 134, 136, 143, 152, 166, 237, 247

— L —

el-Leâli'il-masnû'a, 128
el-Leâli'i'l mensûra fi'l-ehâdîsi'l-meşhûra, 121, 123, 126
Levâmi'u'l-ukûl, 120
Lisânu'l-mizân, 240

— M —

Mâ lâ yese'u'l-muhaddise cehluh, 163, 168, 252
Mâlik b. Enes ve eseruhu fi'l-hadîs, 43
Ma'rifetu's-sahâbe, 223
Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs, 163, 165, 166, 175
el-Masnu' fi ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevzu', 128, 129, 210, 211
Meâlimü's-sünen, 74, 75, 129, 137, 138, 139, 140

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Me'âlimu't-tenzîl, 99
Mecme'u'z-zevâid, 38, 108, 211
Medârik, 136
el-Medhal, 171
Meğazi'l-Vâkıdî, 187,188
el-Mekâsıdu'l-hasene, 121, 122, 123, 124, 128, 132, 208, 210, 211
el-Menâru'l-münîf, 128
el-Menhecu'l-hadîs fî ulûmi'l-hadîs, 176
Menhecu'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs, 176, 214
el-Menhelu'l-azbi'l-mevrûd şerhu Süneni Ebî Dâvud, 75
Mesâbîhu's-sünne, 25, 85, 99, 100, 101, 106, 166
el-Meşârık, 124, 167
el-Metâlibu'lâliye, 108
el-Mevâhibu'l-ledunniyye, 148
el-Mevzû'ât (İbn'ul-Cevzî), 126, 128
Mevzu Hadisler, 125
Mıs'adu'l-ahmed fî hatm-i Müsnedi'l-İmam Ahmed, 35
Misbâhu'z-zücâce alâ Süneni İbn Mâce, 80
Miftâhu künûzi's-sünne, 67, 80, 186, 189, 211, 216, 219
Miftâhu's-Sahihayn, Buhârî ve Müslim, 185
Miftâhu's-Sahihayn, 59
Miftâhu's-sünne ev tarihu funûni'l-hadîs, 176
Miftâhu't-tertîb li ehâdîsi Tarihi'l-Hatîb, 185
el-Minhâs, 58, 141, 142, 149
Minhatu'l-ma'bûd fî tertîbi Müsnedi't-Tayâlisî Ebî Davud, 28
Mirkâtu'l-mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-mesâbîh, 101, 149, 151
Mişkâtu'l-mesâbîh, 100, 101, 149, 208
Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl, 233, 240
el-Mu'cemu'l-evsat fî ğarâibi şuyûhih, 38
el-Mu'cemu'l-kebîr, 36, 37, 38, 209
el-Mu'cemu's-sağîr, 38
el-Muctebâ, 74
el-Muğnî an hamli'l-esfâr, 128, 213
el-Muğnî fi'z-zuafâ, 232, 233
el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâ'i, 163, 164
Mukaddimetu Tuhfeti'l-ahvezî, 68
el-Mu'lim bi fevâidi Müslim, 58
Muntehabu Kenzi'l-ummâl, 35, 105
el-Müntekâ, 43, 106, 154
el-Musannef, 19, 44, 45, 47, 89, 90, 91, 117
el-Musannef (İbn Ebî Şeybe), 46
el-Müselselâtü'l-kübrâ, 209
Müsned (Ahmed b. Hanbel), 13, 14, 24, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 105, 106, 108, 112, 117, 193, 194, 206
Müsned (Bezzâr), 108, 112
Müsned (Ebu Davud et-Tayâlisi), 26, 27, 28, 187, 188
Müsnedu Zeyd b. Ali, 187, 188
el-Müstedrek ale's-sahihayn, 59, 61, 89, 97, 106, 112, 118
el-Müstefâd min müphemâti'l-metn ve'l-isnâd, 209
Müşkilâtu's-Sahihayn, 59
Muvatta', 27, 41, 42, 102, 106, 112, 153, 154, 155, 168, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 207, 208, 229, 239

— N —

Nasru'r-râye, 136, 213
en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs, 104, 158
Nuhbetu'l-fiker, 163, 172, 176
Nüzhetu'n-nazar, 156, 172

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

— R —

Râmûzu'l-ehâdîs, 119, 120, 208, 211
er-Ref'u ve't-tekmîl fi'l-cerhi ve't-ta'dîl, 237
Ricâlu Sahihi Müslim, 228
er-Rihle fî talebi'l-hadîs, 162, 166
er-Rirsâle, 13, 162
Rivâyetu'l-âbâ anî'l-ebnâ, 209
Rıyâzu's-sâlihîn, 114

— S —

es-Sahîfetu's-sâdıka, 12, 15, 31, 33
Sahih (Buhârî), 18, 19, 43, 47, 48, 109, 139, 142, 143, 144, 145, 148, 149, 187, 188
Sahih (İbn Hıbbân), 89, 108, 112, 117
Sahih (İbn Huzeyme), 61, 112
Sahih (Müslim), 47, 54, 89, 90, 125, 141, 162
Sahihân, 43, 58, 68, 69, 73, 76, 78, 86, 97, 98, 99, 101, 102, 104, 138, 141, 183, 240
es-Sebîl ilâ ma'rifeti mevâdı'ı'l-hadîs, 182
Sıfatu's-safve, 221
Siyretu İbn Hişâm, 187, 188
Sünen (Beyhâkî), 85, 86, 87, 118
Sünen (Dârekutnî), 84, 85, 87, 88
Sünen (Dârimî), 80, 81, 82, 83, 88, 100, 187, 188, 189
Sünen (Ebû Davud), 71, 72, 73, 74, 75, 78, 87, 102, 136, 138, 139, 150, 151, 152
Sünen (İbn Mâce), 78, 79, 80, 102, 106
Sünen (Nesâî), 75, 76, 77, 78, 89, 90, 102, 156
Sünen (Said b. Mansur), 117
es-Sünne kable't-tedvîn, 176
es-Sünne ve mekânetuha fi't-teşri'i'l-islâmî, 176

— Ş —

eş-Şemâil (tirmizî), 68
Şerefu ashâbi'l-hadîs, 166
Şerhu Hadîsi Ummi Zer', 167
Şerhu İleli't-Tirmizî, 46
Şerhu Me'âni'l-âsâr, 136
Şerhu müşkili's-Sahihayn, 59
Şerhu's-sünne, 99, 140, 141
Şerhu't-Tenbîh, 110
Şu'abu'l-imân, 112, 118, 123
Şurûtu'l-eimmeti's-sitte, 79

— T —

Taakkubât, 59
Tabakâtu İbn Sa'd, 187, 188, 216, 217, 218, 219, 220, 239
et-Tâcu'l-câmi', 106, 107, 208, 211
Takdimetu'l-ma'rifeti li Kitâbi'l-cerh ve't-ta'dîl, 238
Takrîbu't-Tehzîb, 151, 214, 230, 240
et-Takrîb ve't-teysîr, 163, 170, 171, 173
Takyîdu'l-ilm, 6, 11, 166
Talâiu'l-Müsned, 31, 34
Ta'liku'l-mahmûd alâ Minhati'l-ma'bûd, 28
el-Ta'liku'l-muğnî ale'd-Dârekutnî 85
et-Ta'rîf bi ricâli'l-Muvatta', 239
Tarihu Bağdad, 166, 186, 234
Tarihu Isfahân, 236
et-Tarîhu'l-kebîr, 48, 216, 219, 220, 237, 239
Tarihu Medineti Dimeşk, 235, 236
Târihu't-turâsi'l-arabî, 38, 68
Tarikatu'l-İmam et-Tayâlisî fî Müsnedihi ve'l-muvâzenetu beynehâ ve beyne Müsnedi'l-İmam Ahmed b. Hanbel, 29

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tecrîbu esmâi's-sahâbe Telhîsu Üsdu'l-ğâbe, 226
et-Tecrîdu's-sarîh, 53
Tecrid Tercemesi, 176
Tedrîbu'r-râvî, 163, 170, 171, 173, 174, 214
Tehzîbu'l-ahkâm, 253
et-Tehzîb fi'l-furu', 99
Tehzîbu'l-kemâl, 229, 230, 240
Tehzîbu Süneni Ebî Davud, 74, 151 241, 243
Tehzîbu't-tehzîb, 229, 230, 239, 240,
Tehzîbu Süneni Ebî Davud, 74, 151
Tehzîbu't-tehzîb, 229, 230, 239, 240, 241, 243
Tehzîbu't-terğîb ve't-terhîb, 113
Temyîzu't-tayyib mine'l-habîs fîma yedûru ale'l-elsineti mine'l-hadîs, 121, 123, 128
Tenvîru'l-havâlik, 43, 153, 154, 229
Tenzîhu'ş-şeria, 125, 126, 210, 211
et-Tergîb ve't-terhîb (Ebu'l-Kasım el-Isfahânî), 112
et-Tergîb ve't-terhîb (Münzirî), 110, 111, 112, 113
Teshîlü's-sübül ilâ keşfi'l-iltibâs ammâ dâre mine'l-ehâdîs beyme'n-nâs, 121
Teshîlu'l vusûl ile'l-ehâdîssi'-zâide alâ Cami'i'l-usûl, 105
Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l eser, 163, 165, 175, 176
Teysîru'l-menfea, 52, 190, 193
Teysîru'l-vusûl ilâ Câmi'il-usûl, 105 106
Tezhîbu't-Tehzîb, 230, 231
et-Tezkira fi'l-ehâdîsi'l-müştehira, 121
Tezkiratu'l-huffâz, 231, 232, 240
Tuhfetu'l-ahvezî şerhu Cami'i't-Tirmizî, 63, 68, 152, 153
Tuhfetu'l-eşrâf bi ma'rifeti'l-etrâf, 74, 183
Tuhfetu'r-râvî fi tahrici ehâdîsi'l-Beydâvî, 213

— U Û —

Ulûmu'l-hadîs, 163, 169, 170, 171, 172, 173, 214
Ulumu'l-hadîs ve mustalahuhu, 176
Umdetu'l-kârî, 53, 136, 144, 145, 147, 148, 151
el-Umm, 87
Üsdü'l-ğâbe, 224, 225, 226, 228, 239
Usûlu't-tahrîc ve dirâsâtu'l-esânîd. 182

— Z —

Zehâiru'l-mevâris fi'd-delâleti alâ mevâzı'i'l-hadîs, 183, 184
Zehru'rubâ ale'l-müctebâ, 77
Zevâidu'd-Dârimi ale'l-kütübi's-sitte mine'l ehâdîsi'l-merfua, 84
Zeylu Kavli'l-müsedded, 32
Zeylu'l-Leâlî, 126
Zikru ahbaru Isbahân, 236
ez-Ziyâde alâ kitâbi'l Cami'i's-sağîr, 119
Zübdetu'l-Buhârî, 53

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TERİMLER, YER, MÜESSESE, GRUB VE KABİLE İSİMLERİ İNDEKSİ

— A —

Abbâsiler, 29
Aclûn, 123
Âdâb, 46
Afrika, 234
Ahberenâ, 54, 57, 77
Ahkâm Hadisleri, 70, 73, 106, 116, 119, 129, 139, 253
Ahracehu's-selâse, 224
Ale'l-ahruf, 25, 47, 115, 116, 117, 125, 127, 181
Ale'l-ebvâb, 20, 23, 24, 37, 40, 46, 47, 62, 102, 105, 107, 125, 126, 140, 181, 208, 209, 210
Ale'r-ricâl, 20, 23, 24, 25, 26, 35, 102, 107, 181, 208
Âlî isnâd, 98, 165
Amsterdam Kraliyet Akademisi, 189
Anadolu, 123
Arabistan, 36,61, 71, 78
Arz, 33, 34, 165
Âsâr, 191
Aşere-i mübeşşere, 23, 31, 36, 105, 220
Âtıf Efendi Kütüphanesi, 236
Ayasofya Kütüphanesi, 168
Ayıntab, 144

— B —

Bağdad, 9, 29, 30, 47, 53, 84, 122, 157, 168, 216, 234, 235, 237, 239, 251, 252
Baki' Kabristanı, 122
Bağ (veya Bağşûr), 99
Basra, 9, 30, 41, 47, 71, 84, 216, 218
Bedir Harbi, 218
Belh, 75, 252
Benû Hâşim, 31
Berlin, 14, 187
Beyân, 3
Beyhak, 85
Beyrut, 34, 101, 128, 164, 219
Buhara, 48
Bulak, 34, 67, 77, 149, 187

— C Ç —

Cem'u'l-ehâdîs, 14
Ceyyid, 73
Çağrı Yayınevi, 52

— D —

Dairetü'l-maarif (Haydarâbâd), 27

* Terimler italik dizilmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dâru'l-hadîs, 235
Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye, 175
Dehli (Delhi), 58, 67, 74, 75, 77, 79, 80, 152, 187
Delâil, 208
Dımeşk, 83, 101, 110, 141, 169, 235, 239
Dirâyetü'l-hadîs, 161, 162, 215
Diyânet İşleri Başkanlığı, 53, 256
Doha, 245
ed-Duafa, 48

— E —

Ebvâ, 218
el-Ehâdîsu't-tıvâl, 37
Ehl-i beyt, 31
Ehl-i hadîs, 11, 138
Ehl-i re'y, 11, 138, 150
Ehlu's-suffa, 220
Ehli sünnet, 164, 237
Endülüs, 167, 234
Es'ad Efendi Kütüphanesi, 37
Esmâu'r-ricâl, 216, 219
Esmâu's-sahâbe, 223
Eşrefiyye Dâru'l-hadisi, 169
Etbâu't-tabiîn, 41, 220, 232, 239
Etbâu etbâi't-tabiîn, 239
Etraf Kitapları, 26, 183, 209, 211
Ezher, 29, 43, 58, 84, 106, 127, 155, 183

— F —

Ferğana, 252
Fıkhu'l-hadîs, 68, 85, 140, 174

— Ğ —

Ğarib (hadis), 63, 88, 98, 100, 102, 104, 134, 140, 156, 168
Ğaribu'l-hadîs, 64, 129, 130, 139, 157 158
Gırnata, 167
Göttingen, 187

— H —

Habeşistan, 218
Haddesenâ, 54
Hadis Edebiyâtı, 3, 6, 12, 13, 14, 16, 19, 20, 24, 26, 35, 36, 40, 41, 46, 47, 68, 70, 95, 96, 102, 105, 107, 108, 109, 121, 125, 130, 137, 138, 142, 146, 153, 156, 157, 161, 162, 181, 182, 213, 214, 216, 219, 245, 246, 247
Halep, 74, 75, 122, 145, 170
Hama, 122
Hanefî Mezhebi, 75, 86, 136, 137, 148, 149, 150, 151, 152
Harran, 110
Hartenk, 48
Hasen Hadis, 63, 64, 65, 69, 73, 78, 88, 89, 99, 100, 101, 109, 111, 112, 118, 129, 139, 153, 168, 226
Hasen liğayrihi, 73
Hasen li zâtihi, 65, 73
Hasenun ğaribun, 65
Hasenun sahihun, 65
Hasenun sahihun ğaribun, 65
Haydarâbâd, 27, 32, 46, 74, 86, 158, 232, 238
Herat, 99, 126
Hıfz, 3, 4, 12, 19, 20
Hısan, 25, 61, 99, 100, 101
Hicâz, 18, 47, 53, 62, 80, 85, 122, 125, 143, 145
Hindistan, 68, 83, 101, 109, 150, 152, 153, 175
Horasan, 28, 61, 62, 71, 80, 85, 126, 138, 169, 234, 252
Huzistan, 164

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hüsrevcird, 85

— I İ —

Irak, 18, 62, 75, 80, 85
Irak Evkaf Vezareti, 37
İbhâm, 209, 211
İcâzet, 167, 171, 246
İcma', 64
İhbar siğası, 45, 54
İhticac, 73
İlâhiyat Fakültesi, 177
İlel, 62, 64
İlelu'l-hadîs, 209
İllet, 209, 211
İn sebete kezâ, 61
İran, 36, 53, 61, 71, 78
İsfehan, 36, 234, 237, 239
İskenderiyye, 110
İslam Ansiklopedisi, 215
İslâmî Kitâbevi, 52
İstanbul, 53, 58, 107, 109, 128, 164, 185
İstanbul Kütüphaneleri, 50
İstidrak, 95, 96
İstihraç, 95, 96, 98
İ'tibâr, 73

— K —

Kahire, 58, 74, 77, 79, 121, 148, 155, 158, 168, 174, 187
Kalküta, 101
Kamiliyye Daru'l-hadisi, 110
Kazvin, 78, 79
Kelâm-ı kibâr, 209
Kitâbet, 3, 9, 10, 12, 15, 16, 19, 20, 165
Kitâbetu'l-hadîs, 4, 6, 8, 10, 11, 13
Kitâbetül'-ilm, 6
Kostantaniyye, bk. İstanbul
Köprülü Kütüphanesi, 164
Kudsî Hadis, 209
Kûfe, 30, 41, 47, 71, 84, 216, 218, 258
Kureyş, 7
Kurtuba, 167
Kuşeyr, 53
Kütüb-i erbaa, 251
Kütüb-i sitte, 14, 38, 40, 54, 61, 69, 70, 79, 81, 84, 88, 100, 101, 102, 103, 107, 108, 112, 114, 136, 156, 162, 183, 189, 229, 231, 239, 240
Kütübü't-tahrîc, 212

— L —

Lahor, 79
Leyden, 187, 189
Leyyin, 73
Lüknov, 74, 84

— M —

Mağrib, 71, 167, 168
Mağrib Uleması, 223
Maklûb, 141
Maksûr, 72
Maktu', 40, 42, 44, 55, 63, 70, 88, 91
Mâliki Mezhebi, 136, 142, 154, 155
Maşrık, 167
Matbaa-i âmire, 52, 58, 148
Matbaa-i Mısrıyye, 67
Matbaatü's-Savî, 67
Mecelletü'l-ilmiyyi'l-arabî, 14
el-Meclisü'l-ilmî, 44
Mecme'u'l-ilmiyyi'l-arabî, 175
Medâin, 235
Medine, 16, 38, 41, 42, 122, 125, 151, 216, 218, 252
Mekke, 4, 9, 13, 30, 41, 76, 110, 126, 127, 216, 218, 237, 252
Mekkeliler, 13, 71, 162
Melâhim 46
Merfu', 40, 42, 55, 56, 63, 70, 87, 91, 101, 103, 110, 115, 126, 191
Merv, 81, 99, 252

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Mervân Ailesi, 17
Mesânid, 26
Mescidu'l-harem, 49
Mescid-i Nebî, 42
Mes'eletü'l-lafz, 54
Meşhur, 168
Mevalî, 236
Mevkûf, 40, 42, 44, 55, 63, 70, 72, 81, 91, 103, 126, 144, 168
Mevsûl, 43
Mevzu, 32, 79, 84, 86, 88, 100, 102, 113, 116, 120, 121, 124, 126, 127, 128, 129, 141, 188, 209, 212, 221
Mezopotamya, 41, 53, 61, 71, 78
Mısır, 34, 43, 47, 52, 67, 74, 75, 76, 78, 80, 84, 104, 107, 109, 122, 125, 127, 143, 145, 148, 154, 155, 169, 174, 183, 185, 218, 219, 221, 228, 231, 234, 237
Mihne, 30
Milano, 187
Mislehû, 56, 64
Muallak, 143, 144
Mu'dal, 112, 168
Muhadram, 227
Muhtelifu'l-hadîs, 64
Mukıllûn, 36
Muktedâ bih, 237
Munkati', 88, 111, 112, 168
Murad Molla Kütüphanesi, 45
Mürsiye, 167
Musannef, 18, 19, 20, 24, 27, 28, 34, 37, 40, 46, 87, 88, 89, 91, 107, 246
Musul 158
Münker, 97, 100
Mürsel, 42, 81, 88, 112, 168, 184, 209, 227
Muşâfehe, 4
Muşâhede, 4
Müşkilu'l-hadîs, 50
Muttasıl, 112
Müzekkirât, 15

— N —

Nakdürr-rical, 216
Nahvehu, 56, 64
Nahve hazâ, 64
Nesâ, 75
Nesh, 8, 9, 10, 63
Neva, 113
Nişapur, 47, 53, 54, 71, 85, 252
Nuriyye Daru'l-hadisi, 235
Nüsha, 13

— O —

Osmanlılar, 116, 156, 172, 176

— P —

Patna, 28
Peygamber Mescidi, 42
Prusya İlimler Akademisi, 219

— R —

Reisu'l-muhaddisîn, 252
Remle, 76
Rey, 237
Re'y ve Kıyas, 73
Rihle, 12, 162
Rikak, 46
Rivâyetü'l-akrân, 66
Rivayetü'l-hadîs, 161, 162, 163, 164, 166, 213
Ruha (Urfa), 110
Rumeli, 125
Rusya, 101

— S —

Sahâbiler (sahâbî, ashâb), 4, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 23, 26, 28, 29, 31, 34, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 45,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

64, 69, 87, 98, 99, 102, 105, 106, 110, 111, 118, 123, 135, 140, 141, 157, 161, 183, 184, 209, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 235, 238, 239, 240
Sahifeler, 12, 13, 14, 15, 18, 31
Sahîh, 31, 32, 48, 49, 60, 61, 63, 65, 71, 72, 73, 76, 81, 88, 89, 91, 97, 98, 99, 100, 101, 109, 111, 112, 114, 118, 129, 135, 139, 140, 153, 162, 168, 169, 226, 253
Sahih li ğayrihi, 72
Sahih li zâtihi, 72
Sahihun ğarîbun, 65
Salih, 73
San'a, 234
Sebte, 167
Seharenfûr, 151
Sema', 4, 33, 34, 51, 54, 164, 247
Semerkant, 80, 81, 252
Serahs, 252
Sicistan, 71
Sıhah, 25, 61, 99, 100, 101
Sika, 232
Sülasî (hadis), 45, 50, 56, 65, 72, 77, 79, 81
Süleymaniye, 59
Suriye, 36, 41, 44, 53, 67, 71, 78, 80, 143, 235

— Ş —

Şafii Mezhebi, 85, 87, 136, 137, 150
Şam, 14, 47, 75, 76, 84, 104, 113, 122, 123, 125, 169, 171, 174, 175, 214, 218, 233, 234, 235, 237
Şam Üniversitesi, 214
Şazz, 73, 88
Şehid Ali Paşa Kütüphanesi, 164
Şemâil, 118, 208
Şerehan, 169
Şeybân Kabilesi, 29
Şii (Şia), 44, 188, 251, 252, 253

— T —

Tahdîs siğası, 33, 45, 49, 54
Tahnık, 227
Tahrîc, 20, 69, 73, 87, 100, 101, 103, 120, 126, 127, 137, 146, 152, 153, 155, 167, 182, 212, 213, 222
Taif, 218
Takti', 49, 72, 143
Takyîdu'l-ilm, 6
Ta'lik, 56, 128, 130, 133, 137, 154, 155, 156, 233
Tasnîf, 4, 15, 16, 17, 18, 19, 23, 24, 101, 108, 129, 135, 181, 212, 228
Tasnifu'l-kütüp, 17, 18, 19, 20, 40
Tedvîn, 3, 9, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 26, 41
Temyîz, 242
Terceme (bab başlığı), 37, 45, 49, 55, 63, 71, 72, 87, 140, 143, 145, 152, 166
Tesmiye, 227
Tetimme, 223
Tirmîz, 62
Türkistan, 53
Türkiye Diyânet Vakfı, 215

— U Ü —

Uhud, 218
Ümmî, 5

— V —

Vâsıt, 30, 84
«Ve fi'l-bâbi an fülânin ve fülân», 64
Vicâde, 33, 34

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

— Y —

Yemâme, 218
Yemen, 19, 41, 143, 218

— Z —

Zayıf (Hadis), 32, 38, 49, 63, 65, 69, 72, 73, 76, 78, 84, 88, 89, 97, 98, 100, 111, 112, 114, 118, 120, 129, 139 212, 226
Zeydiyye, 188
Zeyl, 223
Zikru men lehû ru'ye, 227
Zuafâ, 232, 240
Zürkân, 155

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

HATA — SAVAB CETVELİ

Basım sırasında gözden kaçmış olan yanlışları lütfen aşağıdaki şekilde düzeltiniz.

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
31	dn. 23, st. 1	Kat'i'dir.	Katî'îdir.
51	dn. 102	Mamevî	Hamevî
56	12	kaybeder	kaydeder
63	1	(11958)	(1958)
64	6	itifak	ittifak
104	16	tekrar	tekrara
114	24	E.	F.
115	14	bir	bu
118	8	el-Müslim	Müslim
122	21	hadîse	hadîsine
129	29	i'lâ'u's-sünen	i'lâmu's-sünen
144	24	Aynî	el-Aynî
149	19	Mişkâtu'l-mefâtîh	Mirkâtu'l-mefâtîh
165	1	el-Hakîm	el-Hâkim
187	15	12. Tabakâtu İbn Sa'd	13 Meğazi'l-Vâkıdî
189	9	Junboll	Juynboll
189	23	حـه	جـه
203		ذو تجربة حدثنا الليث	ذو تجربة حدثنا قتيبة حدثنا الليث
209	1	Mu'cemu'l-kebîr	el-Mu'cemu'l-kebîr
215	24	II.	III.
231	26	٤ ٣٣ / ٥ ١٧٦	ع ٣٣ / ٥ ١٧٦
234	8	( )	(عـو)
240	8	bellidir	oiliniyorsa
235	10	Sem'ânî	es-Sem'ânî
245	1	III.	IV.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Fiatı: 1500 TL.